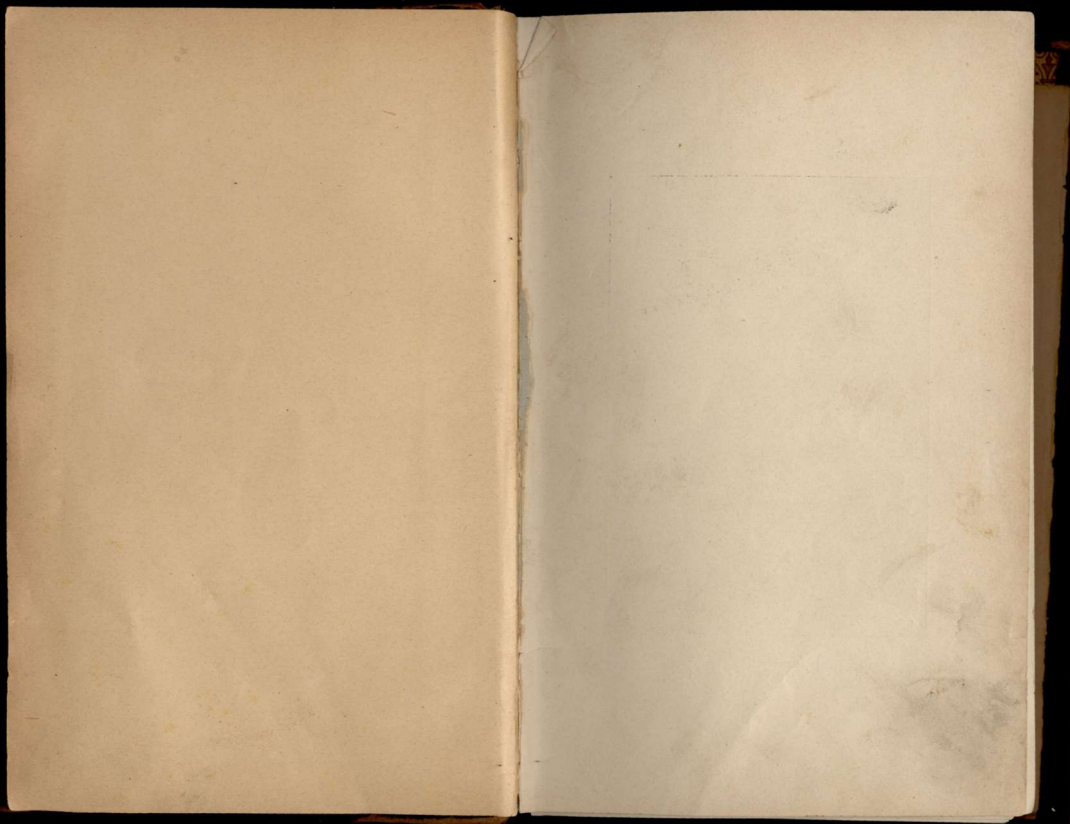
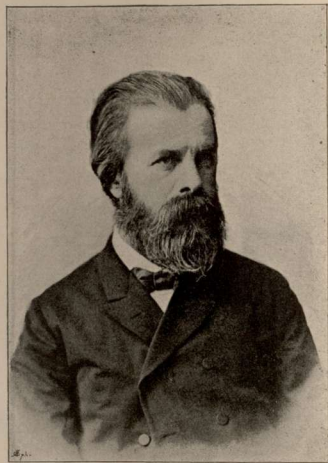

50

М. Драгомановъ

МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ
ДРАГОМАНОВ

1841 — 1895.

*Его юбилей, смерть, автобіографія
і спис творів.*

С портретом небіжчика.

Зладив і видав

— М. ПАВЛИК —

Коштом Українців.

Львів, 1896.

З друкарні В. Манецкого, під управою В. Годака.

ЗМІСТ.

Передне світце, М. Павлика

Юбілей 30-літньої праці Михайла Петровича Драгоманова.

Вступ 1-1

Віче

Лист акад. радикалів із Кракова 3-3

Промови:

Дра С. Даниловича 3-7, 15-16, 20

Федора Котюка 7-8

М. Павлика 8-8, 13, 19

Івана Сандуки 8-9, 20

Івана Міхаса 9-10

Іва Копетинського 10-10

Николи Канафоцького 11-11

Андрія Киселя 11-12, 18

Дра К. Трильовського 12-13, 18-19

Резолюція політ. 13-14

Юрка Лутчака 16-16

Іосифа Гудена 16-17

Стефана Крайківського 17-18

Стефана Понаковського (і телеграма до М. П-ча) 18, 21

Павла Левіцького 20-21

Перші збори руско-українського просвітнього Товариства „Поступ“ 22-23

Властивий юбілей

Н-24229

БІБЛІОТЕКА
УДПУ ім. М. П. Драгоманова

Промови:

М. Павлика	23—25, 36—43
Дра Івана Франка	25—36
Дарунки для М. П-ча	43—49

Привіти для М. П-ча:

Із Полтавщини	49—51
Від молоді-учнів етноліи Н. Н.	51—52
Від українських художів	52—53
Від старших Українців унів. города Н. Н.	53—54
Від НН-ців (до Альбона України)	55—57
Із київської губернії	57—58
Від молодіжі унів. города Н. Н.	58—59
Із Херсонської губ.	59—61
Від старших Укр. унів. города Н. Н.	62—63
Із Бессарабської губ.	63—64
Від молодіжі унів. гор. Н. Н.	65—66
Від гурту Українок унів. города Н. Н.	66—67
Від невісних авторів	67—68
Від прихильників і ровесників	68—72
Від унів. молодіжі в Н. Н.	72—74
Отъ читателів і почитателів	74—76
Із Чернігівської губ.	76—82
Із Харківської губ.	82—84
Від П. Дашкевича і А. Ляхощого	84—85
Від Хведора Волка	85—85
Від С. Степняка, Е. Лазарева і Ф. Волховського	85—88

Адреси і телеграми з Галичини 88—95

Промови учасників юбілея:

Ірослава Розводи	95—96
Стефана Поваковського	96—96
Іна Чопа	97—97
Наталії Кобринської	97—99
Василя Степанця	99—100
Івана Сандуляка	100—100

Івана Копача 100—102

Дениса Лукіановича 102—103

Комере 104—104

Відповідь Михайла Петровича Драгоманова 105—112

Привіти європейських учених

Альфера Рамбо	113—115
В. К. Морфілла	115—115
Г. Штре	116—117
Л. Жеке	117—118
Моріца Шфеа	118—120
Г. Парі	120—121
Д. Д. А. (Български Прѣгледъ)	122—127
Юрія Позівки	128—128
Аурі Карноа	128—130

Відповідь М. П. Драгоманова на привіти європейських учених 130—131

Смерть і похорони Михайла Петровича Драгоманова.

Вступні голоси:

М. Павлика	134—148
П. Варгоного (Над труною М. Дра-ва)	149—152
Івані Дмитрова (Спомиги останньої лекції)	153—156

Похорони Михайла Петровича Драгоманова.

Загальне вражінє (Дра Б. Миңеса) 157—158

Вітці і написи на них 159—162

Надгробні промови

Ректора В. Школи Дмитра Агури	162—171
Івані Дмитрова	171—180
Дра Бориса Миңеса	180—182
Кр. Паєтухова	183—188
Проє. Гр. А. Вълковського	188—195

Подяка від сім'ї Драгоманова і Шашманова 195—196

Жалібні телеграми і листи (в тім):	
Від аваяіських радикалів	202—203
Від „Ученик“ з України	203—204
Від Ю. Яворського	205—209
Від С. Степняка	211—211
Від Ф. Волховського	212—212
Від А. Хвалыка	214, 216—219
Від Андруха Шмігельського	220—221

Виямки з віданнів газет по поводу смерти М. П. Драгоманова

А) Болгарських	
„Млада България“	222—226
„Социалств“	226—227
„Народни Права“	228—231
„Мисль“	232—235
„Прогрес“	235—241
„Bulgarisches Echo“	241—243
„Български Прегляд“	244—249

Б) Руських

г) Радикальних

„Хайбороб“	249—250
„Громадський Голос“	250—253
„Житє і Слово“	253—255

б) Народовських

„Дьло“ (. . . Др. О-ській)	255—257, 278—289
„Зоря“	257—257
„Буковина“ (Т. Галин)	257—274
„Записки Наук. Тов. ім. Шевченка“	274—274
„Правда“	275—278

в) Староруських

„Галичаньц“	289—292
„Бєсьда“	293—296

В) Відний російський голос

„Летучі Ластки“ (Вас. Жук)	296—301
Лист на Чернигова до ред. „Народа“ по поводу смерти М. П. Драгоманова	301—304
Голос кружка радикальної молодіжі на Україні с поводу смерти М. П. Драгоманова	305—310

Перші помянки М. П. Драгоманова (у Кракові)

Промови:

В. Стефаника	310—311
Поляка з Конгресівки	312—314
Иги. Дашинського	314—316
Литвина	316—317
Кесякова (Болгарина)	317—317
Відова (для складок на творі)	317—319
Польскі соціалісти як реставратори Польщі од morza do morza	319—322
Увага від редакції „Народа“	322—326

Автобіографія М. П. Драгоманова.

Вступ. М. П.	329—330
Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова	331—379
Доповненє до Автоб. замітки	381—395
Михайло Драгоманов — українській і російській писатель	399—406

Додатки

Із чеських голосів по поводу смерти М. П. Драгоманова.

Nase Doba, Red. Dr. T. Masaryk	407—413
Lumír, Dr. Em. Faig	414—423
Кілька слів одного софійського студента про проф. М. Драгоманова (Г. Цьнова)	43—427

Решта голосів из України с поводу смерти М. Драгоманова і вінци на его могилу	428—442
Спис творів М. П. Драгоманова	I—XXXIV
Деякі поправки й додатки	

ПЕРЕДНЕ СЛІВЦЕ.

Думалося видати книжку тільки про юбилей М. Петровича, і обізватися тут самим радєним словом. Думалося сказати Землякам, що юбилей той направив, подекуди, промахи їх протів М. Петровича і справи, котрій він служив, і звів їх на добру дорогу. Бажаючи, що би юбилей М. Петровича стап початком відродии Руси-України, нам думалося тут закликати Земляків до студій над працями М. Петровича его напрямком і цілями, пронятися ними і працювати для них — на радість великого юбилата.

Та сповнилися віщі слова М. Петровича, що юбилей его, то разом і его похороня. І от, до ойсу юбилей, нам приходиться додати й опис смерти М. Петровича і, — для доповнєня образу его жита, — его автобіографію і біографію его творів.

Тим часом як юбилей М. Петровича зворушив і згорнув до куни усі радикальні еле-

менти Руси-України, — смерть его потрясла до глибини душі ще далеко ширші круги — і своїх і чужих. Русини аж тепер порозуміли, як слід, кого вони мали і втерили на віки. Отже, коли юбилей наложив на Земляків чималі обовязки для справи, котру заступав М. Петрович, то смерть его вдвоє ті обовязки. Тепер ми мусимо тим докладніше узнати его і йти в его сліди. Нехай же отя книга буде початком до того.

Перед грізним фактом смерти М. Петровича повинні перестати серед щирих та поступових Русинів-Українців усякі вузько-кружкові рахунки. Рамки, зачеркнені М. Петровичем для праці коло поступу України — такі широкі, що в них помістяться усі ті робітники, котрі дійсно бажають такого поступу. Ставаймо-ж у ряди, більше чи менче передні, збиті вкупу чи розкинені, працюймо більше чи менше радикально, аби тільки для одної цілі — визволення нашої країни від усякої неволі. Сінтез усіх поступових змагань на Руси-Україні, полишив нам М. Петрович. Якби тільки ми вевели собі той сінтез і, вкупі с тим, узали собі за примір нашого життя і нашої праці — его жите і его працю...

М. Павлик.

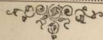

Ю Б И Л Е Й

30-літньої праці

М. П. ДРАГОМАНОВА

1864 — 1894.

ЮБИЛЕЙ

30-літньої праці

Михайла Петровича Драгоманова

1894 року минуло тридцять літ після першого літературно-наукового виступу Михайла Петровича Драгоманова, після діячого його про венія legendi в кієвскім університеті, по всевітній історії, в 1864 р., на тему опублікованої тодіж праці его п.з. Императоръ Тиберій.

Бажаючи вшанувати невиную працю Михайла Петровича, за увесь той час, для розвою України, — прихильники его устроили 30-літній юбилей тої праці.

Юбилей той відбувся 16 н. ст. декабря 1894 р., у Львові. Скликано народне ніче — для показу, на кілько в галицько-рускім народі збудилася свідомість, під впливом праці Михайла Петровича; основано нове товариство „Поступ“ для просвіти ширших мас того народу, в дусі і напрямку Михайла Петровича; нарешті устроено і властивий юбилей, для оцінки праці Михайла Петровича і подяки ему за неї.

Усе те відбулося в великій ратушевій салі.

ВІЧЕ.

На віче, скликане політичним товариством „Народна Воля“ і комітетом із селян ріжних повітів Галичини, зійшлося поперх 600 людей, — по найбільшій частині руських селян із цілої Галичини. Селян тих було би ще далеко більше, якби не ріжні перепони, як: боязнь заборони віча, оправдана систематичними заборонами радикальних і всяких віч, далека і тяжка дорога через зиму, бідність наших селян і т. п. То зійхалися тільки самі вибрані селяне-радикали, деякі навіть на товариський конт. Вільшою купною явилися тільки селяне львівського повіту, — котрими доси львівські Русини зовсім не займалися і котрі були розрухані перед вічем аж нашими радикалами.

До наших селян пристали і деякі селяне Мазури львівського повіту, руська і польська радикальна молодь і по часті львівські робітники.

Віче отворив Михайло Павлик, — вказуючи на те, що се перше радикальне віче в столиці краю, що воно важке не тільки з огляду на радикалів, але і з огляду на всіх Русинів, котрі, як плебейський народ, маютья найгірше з усіх народів Австрії Віче власне має обговорити стан Русинів і дати способи, як ім добутися з него.

Зібрані, через аклямацію, вибрали головою віча М. Павлика, а заступниками голови, селян: Павла Думку із Купчиньця, Тернопільського повіту, Івана Саудуляка із Карлова, Снятинського повіту, і писаря магістратського зі Станіслава Щасного Творовського. Покликавши на секретарів віча: Василя Стефаняка,

медика із Кракова, і Стефана Крайківського, селянина із Торок під Перемислем, голова, відчитав телеграму від чеських поступових студентів: „Sjezdu bratrsky pozdrav“ і таке письмо від руських академіків-радикалів із Кракова:

„Товаришам, зібранимшиє на віче і юбілей нашого апостола правди і науки, Михайла Драгоманова, пересилаємо з чужини дружний привіт. Нехай в хвилю, коли полоно — і москвофіли підривають що раз більше основи нашого самостійного національного життя, а „опозиційні“ народовці, забившиє в кут „принципальної“ безпринципності, викликають позови цілковиту моральну анархію серед суспільности, — нехай в таку хвилю праця Вапа дасть початок широкій політичній організації народній, і вказуючи, посеред загальної темряви, ясні думки нашої радикальної програми, з'єдинить під стягом радикалізму всі живі сили українського народу. Того бажаємо Вам в інтересі партійним, а передовим загально-національним“.

Зібрані прийняли телеграму і особливо письмом одесками і окликами: „славно“.

В справі першої точки наради теперешній стан руського народу, — промовляв перший Др. Северин Данилович, адвокат із Коломиї і показав політичний бік справи. До недавня Русини в політиці, а імено підчас виборів ишли мов віаці, в один бік. Протівкандидата польського, ставлено кандидата руського — і нікому і в голову не приходило питатиєго за програму, політичну віру і т. п. Сей стан не змінився навіть після того, як появилися народовці. Вони ріжнилиє від „старих“ чи „москвофілів“ тільки теорією про особність українського

народу, правописю та трохи мовою, а во усім яшнім то буди тіж самі старі, імено що до прошого народу. І одні і другі вважали робучий руский люд, селян, тільки за декорацію або средство для піддержки своїх інтересів, т. є. інтересів рускої інтелігенції в Галичині: руских понів і руских урядників. Зворот у руским партійнім житю настав аж після повстання третьої рускої партії — радикальної, котра поклала собі за ціль організацію руских селян, для їх власних інтересів. І вийшло таке: і старі і народовці, котрі взаємно так дуже жерлися, особливо після т. зв. „нової ери“, кинули ся вкупі на радикалів, як на своїх спільних ворогів. То показалося найкраще підчас виборів до ради державної 1891 р. Тоді бесідник кандидував у коломийскім окрузі і его поборовали остатними способами, остатними підлостями, і народовці і москвофіли, котрі друж но підперли, против него, поверского кандидата, д. Підляшечкого. Після нової ери в 1891 р. коли народовців управительствено, настала страшна колотня підчас виборів і в загалі між „ново-еристами“ і москвофілами. Та сим остатним жаль було тільки, що вони випали з ласки правительства; але, де тільки шло про радикала, — от як напр. у Бродскім повіті, — там одні і другі по приятельски подають собі руки і поборовають радикала. Найгірше кидаются одні і другі по селах, на самих селян радикалів, — т. є. на масу ограниаємих. Уживають противних по усіх церковних і світських сил: проклинають, церквах тероризують, доносять, насилать жан дармів, викликаючи безчасленні ревізії, арешти, пересіду ваня і процеси з боку властей.

Опроче, так самісьнюк виступають против радикалів і Поляки. Що се все значить? Чому народовці усяких барв і москвофіли так кидаются на селянску партію на рівні з посідаючими польськими верстами? Річ проста:

Прийшов час, коли селяне самі стали до праці, самі хочуть рішати про свою долю, самі хочуть вибороти собі ліпший бит і кажуть до своїх посварених інтелігентів: Нас тут більше! Заспокійте перше наші потреба, а потім сваріться собі за з і ъ! Та мало того. Тут грас розю і клясова боротьба. Робітники, маси, що працюють коло рілі, по варстатах, домагаються поліпшення свого битю. Се зачалося і у нас насамперед по містах, межі робітниками, де люде світліші, потім вшодоміть і в тім напрямку руска радикальна партія. Селяне зрозуміли се відразу і як би не ставлені перешкоди, то партія наша мала би не сотки, а тисячі членів, бо се така справа, що не треба багато говорити, писати, агітувати, бо тут головний агітатор — нужда. Се й зрозуміла інтелігенція руска, котрій той рух грозив шкодою в сі інтересах клясових і тому з'єдналася зі своїм дотеперішним ворогом, зі шляхтою польською. Та політика, котру репрезентус Барвінський, іде до того, щоб держати в руках руский масовий рух. Так само рух масовий польського народу виломлюєся тепер з під усякої клясової опіки.

З інших партій руских, котрі не йдуть ані з радикалами, ані з Барвінським, лишлася тільки недобитки, під проводом Романчука, котрі не знають, куди їм ити. З тих недобитків

народовескої партії чесні люди мусять нарешті застановитися: Що ж то? Давно ми йшли протів шлахти, тепер кажуть нам йти під лад! Велика частина народівців чує се тепер, та не має сміливості зирвати в Барвінським. Але скорше чи пізніше ті люди мусять рішитися, куди йти.

Т. зв. стара, або москвофільська партія ріжнється від народовескої тільки правописію і догматом про несамостійність руского народу. До „нової ери“ вона не пристала, але на ділі йде за нею. То значить, що властиво обі ті партії зовсім не є політичними партіями: вони ріжняться між собою тільки поглядами граматичними і етнографічними, а на ділі маємо на Русі тільки дві партії: одна така, що хоче йти з народними масами, а друга така, що не хоче йти з ними.

Як бачимо, діло стоїть так: всі Русини повинні рішитися і сказати своїм просям: інтелігенції рускої тільки кашка, хба яких 5 на сто, ми без народу нічо не можемо, значить мусимо йти з масами народними, дбати про їх добро і просвіту, а хто хоче, най тримаєся панської клімки. Ось ті дві партії. Радикали идуть консеквентно з народом. Домагання радикальної партії приймали і ставили собі також нічі групи. Вахнянин на передвиборчих зборах відрецитував частину радикальної програми, та що з того? Ледви прийїхав до Відня, тай забув за все. (Окляки: Ганьба!) Ми идемо консеквентно, не боїмося переслідвань. Ми мали доси більше як 50 процесів і не дбаємо про те, яка спаде на нас любов чи ласка павска, а идемо на перед просто і чесно. Тим наша пар-

тія здобула собі серед народу пошанованє. — Вже те, що противники наші так завяго борються з нами, доказує, що партія наша здобуває собі також силу. Настав час боротьби не виключно національної, але і класової, боротьби маючих з немаючими, визнаєваних з визнаєвачами. Обязавок інтелігенції рускої стати на боці народу. Будучність нашої партії велика, треба тільки людей, а тоді рух наш піде так само могутчо, як рух наших давних радикалів XVI—XVII в., козаків. Визнаю всіх Русинів, особливо інтелігентних, в котрих ще не впаєла любов до того сірака, щоби ставали вкупі з нами, щоби помогали рускому народови вибороти собі ліпшу долю, щоби будинок нашої будучности слухно міг величатися таким окликом, який поклали Чехи на своїм народнім театрі: нарід собі! (Гучні брава).

Федір Натюк, селянин із Пестині, косівського повіту. Братя! Треба нам застановитися, що ми є, чи прості робітники, чи газди? Ріжні нам представляють: так і так, але ми сі дивимо, як хто робит. (Славно!) Дуже мині мило бути у Львові (обзирає ся), тут так красно, що не треба ліпше, але маю рану в серци: таже ми маємо тут своє, як то кажут, латанє: маємо „Народний Дім“! Питаюсі: чому ми не в сали „Народного Дому“? Таже ми Русини, наші тати кров проливали, стигалисі на него з остатнього, — чи ж ми гірші Русини від тих, що тепер тримають „Н. Дім“? (Сильний крик: Ганьба!) Я там був на вічу, буде тому от як 12 рік. Уперед була одна партія, руска чи москвофільська, держалисі одного. А тепер пішут

не лиш протів Поляків, протів Чехів, але і Русини одні протів одних. А нас одна біда тисне, ці Русини, ці Поляки. (Браво). Давбих пів віку свого, аби ми раз буди людські разом (Славно!) Держіміє всі бідні, всі найнижчі (Браво), ці Русин, ці Поляк, ці Жид (кілька голосів: о, Жидів не хочемо!) — та же велике нащето также держитіє купи! Беріміє ми разом і держіміє радикальної партії.

Голова віча М. Павлик поясняє, що дійсно він обертався до управи „Нар. Дому“ з просьбою, дозволити салі, та сму відмовлено, не сказавши причини, тільки стиснено плечима. Тоді бесідник обернувся до президента міста Львова, д-ра Мохнацького і той зараз дав салю за дурно на всі винні збори, від рана до ночи (Славно!). Позаяк без того ми нині не мали би де зібратися, — бо у Львові дуже тяжко за салю, — вношу, щоби віче поручило президії подякувати д. президенту міста за єго чепність. (Ухвалено).

Іван Сандулін із Карлова. Русине, пізнай себе, буде з тебе. Тишит мене, що нас тут тільки, хліборобів і робітників різної народности. Ми, як та рослина, дощем і бурев прибиті, тепер з трудом вєтаємо. Була панщина, биля нас, томили, ми єі надіяли свободи. Пришла свобода, конституція — ми єі не використали: не було кому нам виснити і вести нас. Нарід при свободі зачыв бідноти. Селянин на селі пригноблений. Духовенство є проводирем кожного чоловіка, але вели нас то в один бік,

то в другий, а другі нас використували, і знов ми підупали. Називають нас панами, а ми же браки. (Браво). Ми так упали, що дай боже дивгнутисе. Просвіти нам не давали, якої нам треба. Збудували Народний Дім, давали найбідніці люде, а нині нас викинули і ми мусіли впрошуватисе в комірне. Ми Русини опущені, не маємо нишої ради, як тільки програма радикальної партії. Дбаймо сами за себе, бо другі за нас дбати не будут. (Браво!)

Затим промовляли два львівські робітники-Русини: *Петро Левич* і *Сава Вандьо*, і розказали, як їх батьки потратили ґрунти, а вони зійшли в ради робітників із голими руками — пролетаріату і як є тому пролетаріатови по містах і фабриках. Нарешті зивали селяни, щоби держалися спільно з робітниками, особливо домагаючисе загального голосованя. Оба говорили по руски, хоть і не добре.

Іван Міхас, селянин із Морозович, Самбірського повіту, начальник громади, в основно оброблєнім відчати, представив причини бідности по селах. Закидають хлопови, що бідніє через щияство. Приглядавє я тому, йїздывєм по повіті самбірським і староміським. Певне, що тут винна і коринна, але нас найбільше точить темнота. Через темноту нашу, нас визискують на всі боки. Одна з важких причин матеріальної руїни селян є брак такеї при оплатах за треби церковні і що найцікавіше: чим де темніщі селяне, тим більше домагаютьє від них поши і руїнують їх. Я знаю села, де поши,

зверхність громадська і жиди одні наперед одних вискують селян. В однім селі зверхність громадська спроневірила податки, а люде не мали відки платити. За се уряд податковий заїнтабелювався на громадськім ґрунті. Шіи там здирав селян немилосердно: похорони, метрики коштують по 30 зр. і більше. З сего вийшло, що по 50 роках ціле село зійшло на пролетарів і лайдаків. Товариства асекураційні не приймають їх і так і по ничих селах в наших горах. Ся руїна походить від попів, нотарів за оплати штемлів і таких яничих. Фабрик у нас не ма зарібків також не ма. Нарід доведений до роспуки. Уряд повинен застановитися над тим. Віче звивас уряд, чтобы видано уставу за треби і карано здирство попівске, нарівні з лихвою.

Відчит д. Міхаса зробив величезне вражінє. Та ще більше вражінє зробила дальня промова селянина *Яна Копетинського*, зрученого Мазура із Кошеївова, львівського повіту. Він говорив ломаною рускою мовою і порушив усе, що нищить селян. Між инчим підніс справу лісів і пасовиск. Уся его промова зводилася на те, щоби хлони не тримали з панамі, не вибирали їх ані до ради державної, ані до сойму, а трималися разом самі всі Русини і Поляки і вибирали своїх заступників. На жаль, ми не можемо подати докладно навіть змісту промови д. Копетинського, бо за те сконфісковано „Дьло“ і „Галичанина“.

В тім самім дусі промовляв і *Томаш Пяно*, селянин, Магур із Соکیلник коло Львова. Говорив по польски.

Никола Канафоцій, селянин із Горodka під Львовом. Чесні збори! Дія ґрунтовий є руїнов наших ґрунтово-сельських господарств. Потерпів на тім хлібороб, бо прийшов на крайню нужду: 1) через процеса, 2) через огні, 3) через не застосованєя взоровим господарствам і 4) через безчинність тяглою інвентаря, котрий муситья у него утримувати. На тім терпять ціла держава, асекураційні товариства, нищитья матеріал в лісах, множаться волоцюги і злоді; пані і хліба за грубі тисячі безпотнобно вийідає інвентарь. Справа ділу ґрунтового була уже в думі державній порушена, але для чого скутку не віднесла, того не знаю. Про тоє: 1) повинен дія ґрунтовий бути ограничений, 2) комасация ґрунтова хоть по части до забудованя принаймній на разі перепроваджена, 3) Видля красивий повинен займитися викупном двірських ґрунтів для ушавших селян (бо гинути не можуть) на силату ратами, 4) запровадити позичку системи Раффайсена і 5) ограничити женитьбу на важних пунктах (?).

Гриць Наконечний, селянин із Туринки, жовківського повіту, домагався від радикальної партії, щоби видавала господарську газету.

Андрей Кисіль, грайзерник (екленар) зі Львова, почав свою промову тим, що він не радикал, але, чуючи тут тільки добрих справ, остаточно годиться з радикалами. Кисіль говорив про еміґрацію селян і сі причини, при чому підніс іронічно одну з причин еміґрації, подавану великими панамі — деморалізацію,

виказуючи, що та деморалізація практикуєся як раз при виборах. Нарешті звиняв селян, щоби при виборах 1895 р. держалися купи. Кисіль говорив гарно по руски.

Треба завважати, що підчас промов селян, особливо Копетинського і др., селяне львівського повіту перемінлися в одно живе тіло, викрикаюче з болю чи вдоволення, гестикуюче і т. и. так, що майже що хвиля треба було їх здержувати, щоби не перепинали бесідників і спокійного ходу віча.

Др. Кирило Трильовский, адвокатский кандидат зі Снятина, говорив довго і так остро, що й за его промову сконфісковано „Дьло“ і „Галичанина“. Др. Трильовский виказував різницю інтересів межі посідаючими і бідними: межі панами і робітниками, та селянами. Радикали організують селян на основі соціалізму, так само як організуються міські робітники, для того, щоби добути селянам політичну свободу і за тим поправити їх долю. Ми тепер майже не маємо волі — нас не допускають збиратися на віча, не дозволяють усесі правди друкувати; теперішня виборча ординація не дозволяє нам мати своїх заступників у раді державній, сеймі і раді повітовій, напр. ще не чути було, або хлон був маршалком ради повітової. Сей прикрий етап ще погіршила т зв. „нова ера“, котра зреклася прав мужицтва і стала пошарпати політику лизунства. Наші послі зовсім не боронять політичних свобод і інтересів мужицтва. Нова ординація виборча, котру прокладають нани, новий закон карний, проект окружних війтів — то все некористне для

селян і робітників. Селянам руским і польським і робітникам треба організуватися і добиватися разом прав для робучого люду. Ми панів можемо шапками закинути, бо нас міліони. (Дові оллески).

Михайло Павлик. Ми, галицькі Русини, ве дучи політику, мусимо все оглядатися на своїх братів у Росії, бо там нас найбільше. Так і роблять наші партії, при чому одні идуть до спільности з Українцями, а другі з Москалями, вважаючи і їх за Русинів. Та ці погляди не такі важні. Важніща тут політика. Ми не вимагаємо від наших москвофілів, щоби зреклися спільности з Москалями, але конче вимагаємо від них, аби бажали політичної волі і для Москалів і для всіх народів Росії. Тільки с такими москвофілами ми можемо ити спільно в політиці. Так само ми не можемо ити спільно і з тими Поляками, що радиби волі в Росії, а тут давають усакую волю.

На внесок Дра Трильовського, віче ухвалоє таку резолюцію:

„Зваживши, що теперішні політичні відносини в Австрійській державі незвичайно неприхильні для правильного розвитку нашого народу; зваживши, що як репрезентаційні тіла в теперішнім складі, так і державні органи стоять передовсім на сторожі ключових інтересів посідаючої верстви і що особливо в поєдних часах посідаючі класи використовують своє домінуюче становище в тім напрямку, щоби загал працюючої класи обмежити навіть у тій дрібці політичних свобод, які їм призна-

ють теперішні державні закони; зваживши, що ті класи не тільки високують для того існуючі закони, але і при ухваленні нових законів і реформ лишають фірточки для своїх привілеїв; зваживши, прешті, що такий стан шкодить і національним інтересам нашого народу, —

„Віче рішучо протестує проти такого стану речей і взиває всі опозиційні, дійсно демократичні елементи до завзятої і неспанучої боротьби проти него.

„Віче заявляє, що для здорового розвитку нашого народу доконечне особливо злучене всіх опозиційних сил руського народу для зrealізованя тої точки радикальної програми, котра домагаєся волі особи, слова, сходин, товариств, печатки, сумління, забезпеченя кожній одиниці без ріжнці поза як найвишнього впливу на рішанє всіх питань політичного життя, автономії громад, повітів, країв у справах, котрі тільки їх дотикають, уділеня кождому народови можности як найвишнього культурного розвитку.

„Віче заявляє, що руська радикальна партія повинна іти в своїх політичних змаганнях рука в руку з галицькою соціалістично-робітничою партією і висказує бажанє, щоби і між польським селянством усі поступові елементи получилися разом в одну поступову мужицьку партію і разом з радикалами і соціалістами стали до боротьби за політичні свободи і в загальні за інтереси працюючої класи.

„Віче взиває всіх прихильників радикальної партії, щоби численно вступали в товариства „Народна Воля“ і „Поступ“ і щоби всіми силами ширили радикальні газети „Хлібороб“ і „Народ“ і інші радикальні видання“.

При другій точці віча — найближчі вибори і загальне голосованє, — говорив *Др. Данилович*. Що є загальне голосованє, знаєте. Ми не хочемо, щоби були якісь курії. Ми хочемо, щоби кождий мав один голос: чи він має 10 сіл, чи одно, чи нічо. Хочемо, щоби тайно він голосував, щоби ніхто не міг его інакше зневолювати. Напір працюючого народу за загальним голосованєм великий. Парламент уже згодився радити над тим, але не хоче дати загального голосованя, то справа тягнєся. Хочє завєстя ще одну курію — для робітників. Але робітники на охлани не хочуть ся годити. І ми на то не згодимося і не перестанемо добиватись загального голосованя.

Надходять вибори на слідуєчий рік — будуть десь у червни. Справ важних на соймї купа: закони польованя, санітарний, голосованя, получєня в окрузнї громади, зміна ординації виборчої в громадах. Є такі села, що арендар і посесор мають одно коло і вибирають третину радних, кілька богатних другу третину, і тогди годї вже народови вибрати свою більшість. Для того ми не повинні допустити кандидатів не наших. Треба скликувати віча, а не позволять віча, то кождий празник, кождий ярмарок най буде для вас вічем, а тогди всякі закази не поможуть. В кождім селі най завяжєся комітет виборчий. Най він уважєє, щоби скрізь по селах самі наші виборці вийшли. Старайтєся, щоби громади від тепєр мали своїх людей, своїх виборців. І то ширше хлопа, — не пана, не ксьондза, але такого, котрий би стояв за хлєнською справою. В „Народній Волі“ звідуйтеся за всякі поради. Де можна,

виберіть самого радикала, де не можна — старайтеся вибрати такого, котрий обіцяє, що буде за нами стояти. А за него довідається від „Народної Воли“. І не бійтеся, що наші кандидати унадуть. Держімо разом і кладім кандидатів радикальних, а „Народна Воля“ має вести вибори

Юрко Лутчак, селянин з Ілинець, коло Коломиї. Тільки загальне голосоване забезпечить нам вибір таких послів, яких хоче нарід. Не можемо надіятися на теперішних послів, що вони реформу виборчу переведуть — в нас самих сила. Кажуть: от, бог дасть якое; але так годі: бог є в небі, але божих прав на землі нема, лиш є людські права. Отже, коли хочемо. абиємо мали ліпші права, то сами берімеся до тої важної справи, лучімеся з робітниками, а так дістанемо то, чого хочемо.

Йосиф Гудец, зецер з Львова, звинившись, що не вміє по руски, промовляє по польски — іменем галицької соціально-демократичної партії. Іменем партії соціально-демократичней зазначаю з tego, co tu widzę, nadzieję, że wy pójdziecie z nami i podaję radykałom dłoń do uścisku w walce o powszechne prawo wyborcze. Jest to rzecz pierwsza, którą zdobyć musimy, by się podnieść z tego ucisku, pod którym jęczymy obecnie. Parlament reguluje wszystkie sprawy; my, robotnicy, nie mamy tam głosu, a wy przez prawyborы macie tylko ci chy. Tu w tej sali już po sto razy głos nasz rozbrzmiewał, że żądamy powszechnego prawa wyborczego. Od szeregu lat to powtarzamy,

lecz zawsze na próżno. Głos nasz jest jeszcze za słaby, gdyż w kraju jest większość rolników. Dla tego z upragnieniem czekamy tej chwili, kiedy lud od radła i brony głos swój podniesie, wówczas zbledną stańczyki i sprawiedliwe prawa ludu zwyciężą. Jeżeli się zważy, że lud biednieje, że tylko mała część może się utrzymać na ojcowiznie, a coraz więcej idzie na robotników, to musimy przyjść do przekonania, że prędzej czy później wszystkim ludu roboczy stanie do walki o to prawo. Cieszymy się więc, że wy stajecie do tej walki.

Jak was po powiatach gnębia, tak i my tu jesteśmy prześladowani, ale szereg usiłowań i pracy doprowadził już do tego, że nam się pozwalają zbierać. Jeżeli pójdziecie w nasze ślady, jeżeli prześladowania was nie zniechęca, my z całym sercem będziemy wam dopomagali. Falszywi przyjaciele przymilają się do was, mówią o oświecie ludu, o podniestieniu dobrobytu, ale na ręce wkładają wam kajdany. Radzą tam we Wiedniu o reformie wyborczej, ale to jest tylko sposób, by się utrzymać na wierzchu. Robotnicy miejscy zagrozili powszechnym strajkiem: jeżeli nam nie dacie praw, my nie damy wam swej pracy, zastanowimy wszystkie maszyny i warstwy, choćbyśmy mieli głodem przymierać. W nadziei, że wy nam w tym razie dopomożecie, kończę okrzykiem; niech żyje i rozwija się partya radykalna! (Brawa).

Стефан Країнієский, селянин. Робітники домогалися права загального голосованя — уряд дає ім якусь п'яту курію і якби робітники прийняли се, то і нам, селянам, було би тяжче

добитися свого. Як-єсте чули, робітники хочуть зробити стрейк, коли їм не дадуть загального голосованя, — отже я вношу, щоби ми, селяне, тогди помагали їм. Не маємо грошей, але посилаємо їм наші продукти, щоби могли витримати в борі.

Серед бурі онлесків, віче приймає свій внесок.

Андрей Нисіль. Уряд хоче ніби годити робітників, дають право записаним до каси хорих, а таких мало. Дають право тим, що більше платять (б зр.) Дають право лиш письменним. А се кривда, бо чому нас не вчать? Правобори нас нищать; тепер панам легко нас пересудати, а потім сами роблять собі інтерес—от через закон горівчаній вони піднесли ціну за горівку і так дали. Тільки загальне голосоване може нас двигнути.

Ст. Новаковський говорить в тім самім дусі. Тільки загальне право голосованя є справедливе, бо воно робить рівними бідних і богатих.

Др. Н. Трильовський. Вже старинні народи казали, що загальне голосоване потрібне. Коли всі дихаєм і п'єм воду, то і радити маємо над собою. Отже мусимо добитися того, абиємо всі враз вибирали послів, через котрих маємо радитися, бо до таких порядків, як у Швайцарії, вти трудно. Ми навіть тепер повинні мати у Відні 27 мужицких послів. А кілька їх маємо? (Голоси: ані одного!) До сойму мало би прийти 47, але і того не маємо. Богач має велике пра-

во: на 500 панів иде один посол, міщан 35 тисяч вибирає одного посла, а 200 тисяч мужиків також одного. Так і на сойм. Ми рівні до податку, до войска і до креміназу, але не рівні до виборів. Голосуємо через правоборців, їх є 1 726 000, — а без голосу мужин 24-літних є 3 817.000! До войска иде кождий парубок і всі платимо посередні податки. Кажуть, що мужики неспросвіщені, але чи богачі мудрі? Пани пхаються на мужицких послів не для того, аби їх боронити. Палата панів також не потрібна. В загалі ціле виборче право несправедливе. Тепер нас хочуть зацяткати, радять над новими куріями, — і то вийшло від польських демократів славних, як Рutowский. Ті демократи польскі нам не помогут. Нам помогут тільки робітники і селяне польскі „Народна Воля“ буде у нас вести вибори, оголосить кандидатів, хотьби і не все своїх, то і з инчих партій, але лиш таких, що будуть за загальним голосованем. До згоди з иншими рускими партіями тяжко. Обі старші партії до політики ще не дозрілі. Але ми хочемо, щоби й вони були в опозиції і надіємся, що нам шгодити не будуть, не будуть оглядатися ані на Баденів, ані на митрополита

Голова віча. Тов. передбесідник осудив загалом польску інтелігенцію, між ними особливо так зв. демократів. Для доказу, що й тут иде до ліпшого, позволю собі відчитати зібраним телеграму, котру я тільки що получив (Читає)
Przemysł, 16 grudnia 1894.

Zsolidaryzowani zupełnie z Waszym programem, przesyłamy Wam najserdeczniejsze życzenia powodzenia w pracy.

Radykalna młodzież polska w Przemysłu
(Славно!)

Віче ухвалоє все те, що бесідники підносили.

З огляду на пізну пору і на те, що селяне вже досить обговорили свій економічний стан при першій точці — віче ухвалоє пропустити третю точку нарад — економічне положення селян і їх організація, — і приступити до остаточної точки: внески членів.

Іван Сандуляк говорив про підвишене податків через підвишене класе ґрунтових. Дан панський межує з нивою селянською, а лан є в 6-й класі, а ґрунт мушкців в 2-й класі. Хоть ваші ниви положені по болотах, а шарварки робяться коло панських ланів, штурують панські лани мушкцими волами.

Др. Данилович пригадує, що тепер у соймі має бути ревідований катастер податку ґрунтового. При посліднім катастрі покривджено мушкців. Отже сего року має бути лиш таксація, а не перенесення чи переміна класе ґрунтових. Селяне повинні се собі зятимити і вибирати відповідних послів.

Павло Левицкій, селянин із Каменецкого повіту, говорив про остатні вибори. Жиди з панками зафатили найліпших виборових агітаторів і нікого нема, аби сю кривду направити. Були ліси, були поля — тепер нема ані

чим хліба спечи. Братя наш! тримаймося, а біємо побідили при виборах!..

Стефан Новаковскій, селянин. Михайло Драгоманов є в Соєві, в Болгарії і вчить нас, як боротися, як працювати. Отже я виношу, іменем селян, абиємо ухвалили писати ему таку телеграму (читає):

„Ватьку рідний, просвітителю наш, Ти, що свою долю, своє житє, своє здоровє посвятив для темного робучого люду, щоб его просвітити світлом правдивої науки, — прийми подяку за тридцятьлітню працю Твою, від нас, руських хлопів, зібраних з цілої Галичини на руські народнім вічу у Львові. За правду, за волю, котру Ти голосиш, будемо стояти до загибю. Жичимо Тобі ще довгого житя, що б міг-сьє нас Твоюю мудрою радою просвічати, помагати нам дійти до скинення ярма неволі, що тяжить над хліборобом і робітником і до заведеня правдивого ладу на світі“.

Віче ухвалоє се одноголосно.

Голова віча бажає, щоби ухвали такого славоного віча не динилися без успіху, просить усіх на вечірницї в честь М. Драгоманова і закриває віче.

ПЕРШІ ЗБОРИ
Руско-українського просвітного
Товариства „ПОСТУП“.

Віче закінчилося о 3 год. і зараз після него, тут же, відбулися перші загальні збори „Русько-українського просвітного товариства „Поступ“. Після відчитання статуту, вибрано уряд товариства, а то: головою товариства Михайла Павлика, а членами виділу: Дра Івана Франка, Дениса Лук'яновича (медика), Дра Євгенія Вацика, Костя Бірецького (правника), Єроніма Калитовського (адвокатського кандидата) і Сидора Годубовича (правника).

Нововибраний голова пояснив, що „Поступ“ оснований для звеличення нинішнього дня—юбилея Мих. П. Драгоманова, для просвіти руського народу в его душі. На сю намітку Українці зложили і прислали для „Поступу“ 1000 рублів, котрі мають становити фонд імені М. Драгоманова. Фонд той буде збільшатися новими датками, а не будеся рушати тих грошей, тільки процент із них будеся обертати на виданя „Поступу“. То мають бути книжочки про

вську волю: політичну, економічну, релігійну і національну. В книжочках мася пояснити, як добивалися тої волі в просвічених країнах, що значить та воля для нас і як її добиватися нам. Тепер скажу ще одно. В § 12 нашого статуту говориться про почитних членів, а то, що почитним членом є той, „кого загальні збори товариства по причині его заслуг для русько-українського народу таким членом іменують“. Не потребує Вам говорити про заслуги М. Драгоманова для руського народу, а скажу коротко, що ніхто з Русинів більше не заслужився для нашого народу. Отим то вношу, щоби світлі збори іменували М. Драгоманова першим і поки що єдиним почитним членом „Поступу“.

Збори ухвалюють се одноголосно.

На збори „Поступу“ надійшло кілька телеграмів, одна з них така:

Стрий, 15. груд. 1894.

Щастя боже розпочатому ділу!

Молоді стрийські радикали.

Властивий юбилей.

О 6. годині вечір зібралася, в тій же салі, майже вся та сама цубліка.

Роздано усім портрет Драгманова, після чого торжество отворив

Михайло Павлик. Брата-товарищі! Нинішнє свято справляється за почитом Українців із Росції. Вони, признаючи великі заслуги М. П. ча для Русь-України, окрім того, що сте чули на збо-

рах „Поступу“, зібрани для него багато і дорогих дарунків і писем. Та сего всего вони не могли там показати світові, ані висказати своїх думок, бо в Росії само имя Драгоманова страшило для уряду, і тих, котрих имили би на его святі, чекала би велика кара. Тому то Українці російскі передали то все нам, радьякам, аби-смо тут, на вільній частині нашої землі показали і висказали те, чого вони не можуть. З великим страхом приступали ми до сего діла. М. Драгоманов, яко руско-український діятель, такий великий, що тепер іще не легко оцівити, як треба, его працю для Русь-України, а знов і ворогів у него не мало, навіть у нашій Галичині, і з усіх боків говорено нам: „і не зачинайте, не вдається“; нам не то не помагали, але знеохочували нас на кожнім поступі. Тому то ми тремтіли до остатної хвили, бо не були певні, чи вдається нам отсе свято.

Тимчасом, дякуючи головно вам, брати-селяне, ранішні збори наші вийшли незвичайно світло. Сьогоднішнє віче показало, що праця наша, оперта на вказівках Михайла Драгоманова, вже видала плоди — прийнялася в народі, — так що тепер ми можемо сміливо пошанувати его першого нашого робітника, — розумієся, як уміємо.

Та, ви брати-товариші, зверніть увагу особливо на голоси з України, бо в тих голосах зібрано усе, чого тепер бажають ті повелені брати наші.

Сьогоднішнє свято буде так як би віче, то є говорити муть бесідники про жите і заслуги М. Петровича та відчитувати письма,—

тільки що над тим усім не буде діскусії, спорів, як на вічу. Через те прошу, для порядку, вибрати собі провідника зборів.

Зібрані, через аякмацію, вибирають провідником зборів таки М. Павляка, котрий першому дає голос Дру Івану Франкові.

Др. Іван Франко

(повитаний рясними одлєсками, виходить на трибуну і промовляє):

Народ, що не шанув своїх великих людей, не варт зватися освіченим народом. От се ж і ми нині, бажаючи словинити свій обовязок яко людей освічених, шануємо имя і заслуги Драгоманова по 30 роках его праці. Та для нас се не тільки обовязок освічених людей, бо Драгоманов для нас є чимє більше, як заслуженим чоловіком. Ми в нім шануємо друга, вчителя, провідника. Через усіх тих 30 лт, а бодай від тоді, коли ми самі стали до прилюдної роботи, голос его був для нас заохотою, осторогою, вказівкою куди йти, голосом єумління — що робити, а чого не робити.

Тому, хто зимою сидить у теплій хаті, при весілім огні і при світлі, в кружку родини або добрих приятелів, не легко собі адумати, як то робиться тому, хто в ту саму пору, в холод та куревільницю, без дороги і провіткю іде пустим полем або гуєтим лісом. Так само й нині годі собі докладно адумати те положіне, в яким була поступова молодіж руска в Галичині перед 20 роками. Без знаня того, що навколо неї діється, без тамучих провідників, без книжок, без поради і заохоти ми йшли на осліп, читали що впало в руки і не знали, що зро-

бити з тими хлопськими сімпатіями, що у нас були принесені з батьківського дому і з тим невеличким знанем народнього життя, котре ми з сел принесли до Львова. Тут тих сімпатій ніхто не поділив, тим життям ніхто не цікавився; нам казали вчитися для хліба, любити що найбільше язик народа, а не сам народ.

Оттут то в великій пригоді нашому поколіню став Драгоманов. Друкованим словом і листами він почав вливати на нас, вказуючи нам інший, ширший світ по за тісними межами нашої Галичини, вказуючи, до чого йде теперішня наука і якої праці та любови чекає від нас наш народ. Він нам показав, що наша любов до простого хлопа власне мусить бути підвалиною нашої роботи, що знане народнього життя ми мусимо розширювати і збогачувати, а не забувати.

Та я не буду тут розповідати своїх споминів, бо маю говорити про наукову діяльність Драгоманова. Певна річ, що сеї діяльності я не можу вам виложити так основно і повно, як би я бажав, бо се втомлює і повно, не було би зрозуміле. А по друге — для повної характеристики Драгоманова і сего було б за мало, бо діяльність Драгоманова не обмежувалася на самі наукові праці. Его руку, сліди его духа ми бачимо на кождім полі нашого життя.

Наукова діяльність Драгоманова розпочинався разом з его виступившем перед публіку. Поперед усього треба одно сказати: Драгоманов не є і ніколи не був кабинетним ученим, таким, що тільки сидить у старих книжках та папєрах і не дбає о те, що довкола него дієся. Его наукова діяльність тим власне цікава, що вона

як найтісніше влякаєся з дійсним життям. У него на першим місці завжди стоїть не книжка, а живий чоловік, маса людей. Він не написав ані одного слова, котре б не відносилось до живих людей, до живих обставин і до тих питань, котрі так чи інакше порушують думки і чуття окружаючої его громади. Оте живе чуте, той бистрий погляд, що завжди добачує потреби хвилі і вмєє найти для них відповідний вираз і відповідне заспокоєне — найліпше характеризує нам самого Драгоманова, характеризує его також як ученого.

Се можна найліпше побачити з того що він говорив перед 20 роками. В імя науки він почав нам голосити не те, що б ми відсунулися від дійсного життя і его потреб, як говорили нам наші вчені. Він говорив щось зовсім противне, а власне те, що ми повинні всі свої сили віддати на услугу тому народови, тому хлопови, що нас годує своєю працею, що живе в біді і тьмі для того, що б ми могли дохачуватися світла, розуму і вмілости. Він казав нам громадити ту науку і вмілость, — але не для хліба, не для того, що б мати з неї дійну корову, а власне для того, що б ми мали чим і як відплатитися нашому народови за те, що ми від него одержали.

З часу свого Драгоманов — историк і яко такий мусів би він, по думці наших учених, займатися царями, війнами, походами, різнями та великими нещастями, які спадали на людей. Тимчасом він один із перших у Россії, а тим більше у нас почав голосити інакше розуміне исторії, бачити в ній по за царями і війнами маси народні, їх тиху і невтіваючу працю, їх

повільний розвій, зріст освіти і громадського життя.

Оттим то вені сїди того масового життя і розвою були для него дуже цїнні. У нас від давна вже вчені люде звернули увагу на те, що наш народ співає, оповїдає про своє життя, свою бувальщину, свої радости і смутки, на піснї, казки і оповїдана народнї. Многї люде записували їх, збирали, друкували, де хто забирався до того, щоби відгадувати з них душу того народа. Драгоманов був у нас перший, що взявся до широ-наукової праці над тими творами народнього духа. Він разом з товаришем своїм професором Антоновичем уложив бо-ширний нарис праці над тими творами і оба вони розпочали й виконувати той нарис, видаючи Історичні піснї українського народа з дуже цїнними поясненями та вказівками для даль-ших робїтників. В тїй книжцї оба наші вчені показали, якї спомини зберїгає у своїй пам'ятї наш народ з тисячолїтнього протягу свого історичного життя, якї сїди в єго пам'ятї поли-шили часи князїв, часи татарського лихолїтя і яке багатство величїх образів полишилося й доси з часїв козаччини аж до смертї Хмель-ницького. На жаль, дїло се, котре один англїй-ський учений справедливо назвав предметом на-шої національної гордостї, не було видавцями доведене до задуманого кїнця і тїлько значно пізнійше, за границєю сам Драгоманов видав і пояснив у двох невеличких книжечках піснї, про конець козаччини на правїм березї Днїпра і про Гетьманщину на лївїм. А в третїй, дуже гарний книжечцї, він коротко, але вїрно обра-лював на підставї пісень життя руско-україн-

ського народа за остатнїх 100 лїт, порядки ре-крутеки та панщизнї, далї скасованє панщини і новї явища в тїм житю — зріст бїдности, найми, заробїтки в фабриках і т. д. Особно він обробив піснї про скасованє панщини в Гали-чинї і на Українї.

Не тїлько піснї, але також і оповїдана на-роднї, отї байки, казки та приказки занимали Драгоманова. Він не тїлько сам видав, ще був-ши в Кїві, багатий і дуже гарно впорядкова-ний збїрник народнїх оповїдань, але зробив бїльше ніж хто небудь инший на Українї для їх наукового висвєня. Між піснями і повїстями він звернув головню увагу на такї, котрї давнїйшї вчені любили вважати власними творами нашого народа, придатними до зрозумїва єго душі; Драгоманов, порівнюючи їх з піснями і оповїданями инних народїв, показав, що се твори зайшли, запозиченї нами від єсїд, а за-разом показав, яка то важна рїч знати, відки і як тї твори заходили до нас і яку науку приносили нашому народови. Таким способом в тих „хлопєских“ та „бабєских“ піснях і казках, о котрих у нас і доси ще дехто говорить з по-гордою та лекконаженєм, Драгоманов навчив нас бачити сїди давнїх культурних звязків нашого народа з другими, свїдоцтва о таких духовних зносинах і впливах, о котрих ми маємо дуже мало инших, писаних свїдоцтв. Замість відгадувати душу народа, ми вчимося з них лїпше розумїти історичний розвій народа, особливо розвій єго вірувань і єго фантазї.

Особливо в остатнїх роках, живучи в Со-фїї, столицї Болгарїї, Драгоманов надрукував но болгарски цїлий рад таких праць про опо-

відави та вірувани народні, в тім числі й наші. Праці ті поставили єго в ряді найліпших знавців того предмету в цілій Словянщині і о них з похвалою пишуть Німці, Французи та Американці і деякі вчені наміслю вчать ся нашої мови, щоби читати наші пісні та повісті народні і праці о них Драгоманова, тільки у нас — жалю сказати! — дуже мало хто навіть чував що небудь о тих працях, а таких, що їх читали, мабуть і на пальцях почислити можна.

Та всі ті праці, котрі моглиб заповнити ціле життя иншого ученого і зробити єму не малу славу, становлять тільки частину того, що написав Драгоманов про Україну. Він не ограничився на творах простого народа а написав також кілька цінних праць про наших найліпших писателів і вчених: Шевченка, Квітку, Григоровича, Костомарова, Куліна і інших. Він видав у Кієві своїм коштом повісті нашого буковинського писателя Федьковича, додаючи до них передис слово, в котрім дуже розумно розповів про початки письменства на народній мові в Галичині і на Буковині. Також в російських часописях він писав багато про наше письменство підносячи те що в ним було доброго а також вказуючи єго слабі боки. Про те він писав також у італіанських часописях, розказав дуже докладно про наше козацтво по німецьки, а зо знаменитим французим географом (землеписцем) Елізе Реклю описав Україну в єго великім творі — описі цілої землі. Коли ж уряд російський в р. 1876 заборонив зовсім українську літературу в Росії, Драгоманов один-однісінький підняв против єєї заборони голос в зійді вчених і писателів цілого світа в Парижі, показа-

вши на французській мові, чим є українське письменство, які плоди видало доси, яку важку присуду воно мусить сповняти для щіднесеня просвіти великого руско-українського народу і яку величезну шкоду для розвою просвіти в самій Росії робить той дикий заказ.

Просвіта і письменство на Україні поставлені в таке дивне положенє, що дуже часто люде, навіть наскрізь чесні і дуже розумві, але виховані в інших поглядах, говорять, що українська мова зовсім не придатна ані для школи ані для церкви, ані для уряду, ані для вищої науки, що український народ не є властиво ніякий осібний народ, а тільки частина иншого — одні кажуть що московского, другі, що польского. Ті думки тепер уже не виступають так різко, ховають ся по закутках, бо вони підконані і ослаблені всім тим, що зроблено у нас за остатніх 30 літ. Але тоді, коли Драгоманов розпочинав свою діяльність, воно було зовсім инакше; тоді навіть між чільними Українцями ще мало хто вірив в самостійність українського народу і в те, щоби єго мовою можна було писати про все, що знають і чим займають ся вчені люде і писателі. Тому то деякі Українці, особливо славний історик Костомаров, що всі свої вчені праці, головно про Україну, писав по російськи, стали були на тім, що для українського народа поки що і на довгі літа вистарчать таке письменство, котре би служило потребам простого люду, подавало б єму початки, азбуку, що б він привикши читати міг відтак легше перейти до читаня і розуміня книжок російських. Се названо тоді „письменство для домашнього обходу“⁴. Інші Українці висту-

пили против сего, твердячи, що така рада веде до випародовлення Українців, бо всіх учених людей відривати буде від українства і вести до москвщини. Вони радили творити українську літературу для інтелігенції і вчених, не дбаючи про те, що в Росії вся інтелігенція на Україні помосковлена, а українських учених, уживаючих української мови тоді й зовсім не було. В тій суперечці виступив і Драгоманов зі своїм словом. Рядом дуже гарних і основних праць про стан і змагання різних „недержавних“ народностей у Європі, як Провансальців, Кельтів, Фламандців, Валлонів він показав, що рух українського народу до самопізнання і просвіти на рідній мові не є нічим нечуваним та неправим, але противно, є зовсім натуральний і konieczний. Щож до границь, в яких би мали держати просвіти і письменство на Україні, то Драгоманов замість хитрих наукових доказів узав за мірило потреби народу, самої суцільности. Нема потреби поки що писати глибокі відосові та інші тяжкі вчені праці по українски, бо їх ніхто не буде читати; натомість конечно треба поперед усього подати українському народови на его мові початки великого людского знання, висвітити смутяща природи і громадского життя. Драгоманов беручи річ практично, серед російських обставин, склав ся до тих, що бажали українського письменства для домашнього обходу, але розумів той домашній обхід далеко ширше, надав плян цілого круга популярних книжок по всім галузям науки — плян такий широкий, що ще й доси праця українських писателів не здужала его виповнити. Драгоманов знав добре, що коли український на-

род привикне читати на своїй мові початки, то азбакає на тійже мові читати і дальше; коли інтелігенція привикне тою мовою говорити і писати для народа, то згодом почне говорити і писати по українски також між собою і для себе. І для того по 2) літах, забираючи ще раз голоє в тій справі, Драгоманов не думав виступати против тої інтелігентної літератури, що за той час виросла на Вкраїні і особливо в Галичині, та все таки ще раз з натиском підіє потребу нильзійшої і більше наукової праці над книжками для народа.

Питав про те, чи Українці мають мати письменство тільки початкове, азбучне для простих людей чи таке як всі інші народи т. є. для простих і для інтелігентних — се тільки часть іншого питання: чи Українці є самостійний народ, чи може вони часть Москалів, або Поляків? А з тим питанням вже ся друге дуже важне: коли вони часть Москалів, то чому їм зовсім не зілятися з Москалями, а коли часть Поляків, то чому їм не буги зовсім Поляками? Може нам нині таке питанє видати ся чудним, але воно довгий час мало і не перестало ще й доси мати велике практичне значіє. Уважаючи нас Москалями Москалі промовляють до нас не тільки помосковски, але в імя таких порядків, таких ідеалів і таких історичних традицій, котрі були чужі нашому народови; вважаючи нас Поляками робили те саме Поляки кличучи нас щоб ми з ними будували разом спільну вітчизну — Польщу. Уважаючи нас Поляками, Москалі інколи готові були карати нас за їх провини; вважаючи нас Москалями Поляки частенько обдаровували нас тою самою нещастію, в якій

мали Москалів. І в добрім і в злім отсе непорозумінє було для нас однаково недобре. І тут забрав голос Драгоманов і в знаменитій книжці „Историческая Польша и великорусская демократія“ показав, як найліпші, найрозумніші люде з Москалів і Поляків впадали в тяжкі помилки і пропадали з найліпшими своїми намірами власне через те, що не зміли чи не хотіли бачити між Поляками а Москалями цілого ряду недержавних народностей, в тім часі і Українців, котрі чим раз голосніше домагаються своїх прав яко самостійного народа. Ще перед тим вяснив він був для російських державників тоту дивовижну річ, як то вони після польського повстання 1863 р. взялись провадити „обруєніє“ краю не-польского, але й не московского і через те той край, непрячастний повстанским замахам не тільки спинили в осейті, але підперли в тім краю визискуванє чиновників та колонізацію Німців, котрі не перестали бути німецькими патріотами і готові в разі війни служити не Росії, а Німеччині.

Се ще далеко не все, що можна і треба би сказати о працях Драгоманова про Україну, та я не хочу втомляти слухачів надто довгим викладом. Скажу ще тільки пару слів о тих его працях, які він писав для України, а головно для українского простого люду. Ніщо так не дас нам пізнати вдачі сего чоловіка, як власне его праці популярні. Коли в письмах для інтелегенції він часто буває ідкий та різкий, то в популярних писанях видно зновві его щире серце, его велику любов до простого люду і его вмінє викладати тому людови найтяжчі, найбільше занугані наукові питання, викладати

їх ясно, без лишніх подробиць, та притім зовсім науково. Ще живучи в Росії він написав і видав гарну книжечку „про українських козаків, Татар на Турків“; у Женєві він видав дуже важні книжки „Про багатство та бідність“, „Про хліборобство. Про те як де земля поділена і як би слід єї держати“ та „Про те як земля наша стала не наша“. Певно мало хто з вас знає ті книжки, та за те, мабуть усі ви знаєте его найновіші книжки: „Шість сот років Швейцарскої Сілки“, „Про брацтво Христитєлів на Україні“, „Віра і громадці справи“, „Оповіданя про задріх богів“ і в кінці „Рай і поступ“. Ті книжки, з котрих деякі вже перекладено на польську мову, є правдивою окрасою нашої популярної літератури—та не тільки нашої. Я певний, що їх будуть перекладувати на інші славянські мови, бо не пвидко де лебуть у Словяниці найдеся популярний писатель, котрий би писав так ясно і приступно, з таким широким знаєм і був так горячо проватим поступовими та народолюбними думками, як Драгоманов.

Нині у нас імя Драгоманова для многих ще є мов якийсь страхополох, а для вшанованя его праці явились тут — хто? Громадка селян і молодіжї. Та я думаю, що се так і повинно було статися, що се натуральний вицїп его праці і его ідей. Драгоманов не дбав ніколи о те, щоб его любила широка юрба інтелегенції, бо він ніколи не підхлібляв єї зовсумоу смакови, єї лїнивству та трусливості. Він завсїгда обертався найрадне до молодіжї, а головна ціль его думок і змагань був простий народ, его просвіта і піддвиженє. І коли нині власне ті дві громадки шанують его працю, то се знак,

що та праця не пропала марно. Та думки его мають то до себе, що раз запустивши коріне, не гинуть, а ростуть і кореняться чим раз далі; вони мов той квас, которого крішка вкинена до тіста будить в нім внутрішню працю, котра поти йде, поки все тісто не прокисне. Маймо надію, що се зробиться як найшвидше і як найповніше в інтересі розвою і добра нашого народа!

— — —

Михайло Павлик.

М. Драгоманов є професором — був професором у найвищій школі або університеті в Києві, а тепер є в університеті в Софії, що в Болгарії. Учив він і вчить студентів історії — що діяли народи на світі. Звичайно університетські професори ні за що не дбають, лиш за ту свою науку — історію чи там що, — навіть не звертають уваги на власних студентів, на то, що вони діють, а вже що діє громада — то їм ані в гаді. Аби тій громаді і кіле на голові тесали — їм байдуже. Вони ще часом видають книжки за свої науки, але то все не йде до життя.

Отже Драгоманов не такий професор, не такий історик. Тамую раз, — як я пробував із Драгомановим у Швейцарії, — якийсь его політичний противник каже ему: „По що Ви, Михайле Петровичу, мішаєтеся до політики? Ви би писали за свою історію — тай годі“. А Драгоманов відповів ему: „Коли ж бо мені ще цікавіше робити історію, ніж писати за неї“. В сій відповіді масте всего Драгоманова. Все его житє иде на роботу історії на на-

шій Русі України, то є на перемену думок людських і порядків на ліпші, справедливіці. І робить він нашу історію так уміло, і так стало та завзято, як ніхто з Русинів-Українців.

Основа людяности і завзята надієнована буда у Михайла Петровича ще в родині. Він є козацького роду (родився в місточку Гядячі, Полтавської губернії, по тім боці Дніпра ріки, 6 (18) септембра 1841). Прадід его був старшим козацьким і вігом місточка Переяслава, і сварився з урядом російским за то, що кривдив людей війском; вуйко (дядько) его належав до „Общества Соединенных Славянъ“ 1824-5 р що бажало завести в Росії волю; тай батько Михайла Петровича, Петро, був дуже людяний і світлий чоловік. Він не тільки сам обходився добре з простими людьми-кріпаками (за панщини), а вчив і сина своего шанувати простих людей. До ренги прихиливса до простих людей наш Михайло Петрович у Полтаві. де ходив у гімназію. У Полтаві він бував на виставі штуки Котляревського „Наталяка Полтавка“ — де в перше по правді і по людски показано наших простих людей — і так ему подобалася та штука, що він єї вею переписав і навчився на пам'ять і дома, на вакаці грав і вписував перед челядью, котра ревне плакала, слухаючи особливо пісні Наталочної до навів: „Видно шляхи Полтавські і славу Полтаву — Попавайте сиротину, не введьте в неславу“. До того, у Полтаві найшлися дуже розумні і людяні учителі: учитель латинської мови Полевич (Поляк) та учитель історії Стронин, Українець. Оба вони займалися своїми учениками і по за школу —

особливо Стронія давав їм читати свободолюбні і народолюбні книжки — російські і українські.

У Стронія Михайло Петрович прочитав українське оповіданє М. Вовчака з. „Панєська Воля“, і просто розсипався над ним із жалю над долею простого народу за панщини і від тої хвилі вони стали приятелами до самої смерті Стронія. Тоді власне світлиці люде в Росії стали були писати і говорити за те, аби увільнити простих людей від панщини. І полтавські студенти стали видавати писану газету, в обороні простих людей, і редактором тої газети був Михайло Петрович.

Скінчивши гімназію, М. П. пішов до Києва, у найвищу школу — вчитися історії. У Києві рух за волю і простим народом був іще більший. Люде стали займатися просвітою простого народу — стали видавати для него книжочки і заводити недільні школи. І власне першу таку школу в Києві заложив Михайло Петрович, зі своїми полтавськими товаришами. Коли-ж уряд, зо страху перед просвітою простого народу, скасував недільні школи, — Михайло Петрович думав бодай підготувати учителів для сільських шкіл і вчив їх, за дурно, 2 роки. Але вони донесли на него, що він соціаліст чи нігіліст, і уряд не дав ему вчити. Тимчасом Михайло Петрович став професором у гімназії, ба далі і в університеті. Студенти університетські дуже полюбляли его, (бо треба вам знати, що він прекрасний професор) — і то був перший его гріх перед урядом. Незабавом тих гріхів набралося більше, бо Михайло Петрович не тільки не покидає своїх думок, а став чим раз більше виступати в обороні

прав руско-українського народу. Він став доказувати, що в школах на Україні учать зле — що книжки для шкіл простонародних (хоть їх видають високі урядники) — злі, що в школах тих на Україні треба дітей учити найперше в тій мові, якою говорять простий нарід — руско-українській; що в загалі треба дати волю руско-українській мові, бо наша мова не така як московська і московських книжок наш простий нарід не розуміє. Таке писав Михайло Петрович у російських газетах, а що не можна було в Росії, то пробував писати у нас, у „Правді“. На своє лихо, Михайло Петрович був 1875 р. на вічу в Галичі, як основувалося Общество ім. Качковського, і один чесний москвофіл зате-деградував у Києві, що Драгоманов був на польським вічу і бунтував поляків против Росії. До всего того боліла уряд російській праці Михайла Петровича над нашими простими пісями та оповіданнями, — за котрі вам розказав товариш Франко — і праця інших товаришів его в так зв. „Юго-западномъ Отдѣленіи Императорскаго Географическаго Общества“, що тоді було основано і стігала всіх світлях України до праці в загалі над пізнанєм нашого простого народу. Уряд російській валилася тої праці, бо вона збирала до купи роскидані частини руско-української народности, показувала, що Україна не то, що Московщина, виробляла свідому українську інтелігенцію і зближувала єї з народом. Тут був тільки ступінь до збряття нашой інтелігенції з народом і до самостійної і поступової організації руско-української народности. Уряд російській зміркував се і виступив найбільше против Михайла Петровича,

через то, що він на правду найбільше причинявся до того. Каже ему уряд: „Забирайся ти, чоловіче, з професоретна по добру; дамо тебе в Московчину, там будеш учити, аби лиш не на Україні“. Але Михайло Петрович відповів: „Ні, не заберуся; докажіть мені в суді, що я завинив протів права, і тогди виженіть мене“. Так вони змагалися з собою ціліснький рік, і врешті уряд без суду скинув Михайла Петровича з професора і заборонив ему жити не тільки на Україні, але і в столицях Росії — у Петербурзі та Москві, а за одним заходом розігнав і „Юго-западное Отдѣленіе Имп. Русскаго Географическаго Общества“, і зовсім заборонив видавати книжки в нашій мові грати штуки в театрі і навіть пісні співати. Се сталося 1876 р.

Бачить Михайло Петрович, що в Росії годі працювати для нашого народу і, за порадою товаришів-Українців він покинув Україну для того, аби на пільній землі промовити за неї вільне слово. Він осівся в місті Женеві, що у Швейцарії, заложив українську друкарню, і тут став видавати, за підмогою Українців, книжки „Громаду“, де розказано, що виробляють у Росії нашим простим людям тай інтелігенції, а окрім того, як би Русинам-Українцям добуватися з того всего.

Ще на Україні Михайло Петрович переконався, що найперша і найбільша перешкода до поступу народу в Росії — політична неволя, і змиркував, що без політичної волі у Росії поступу не буде. Се він перший з усіх російських соціалістів заявив прилюдно в Росії 1876 р. Во, треба вам сказати, що всі російські

соціалісти — то є всі ті люди, що явно виступали протів російського уряду — тогди не хотіли конституції в Росії; вони гадали, що нарід у Росії перескочить через конституцію просто в соціалістичні порядки, а конституція-ді була би добра тільки для багатярів. Я сам був свідком у Женеві, як російські і польські соціалісти перечилися за се з Михайлом Петровичем, — ми в Женеві збиралися що суботи і обгорювали по черзі всі справи в наших країнах; тай по газетах російські соціалісти виступали протів конституції у Росії завзито, майже так само, як і прихильники російського уряду. Але Михайло Петрович не давав збити з доброї дороги ані одним, ані другим: він друкував за політичну волю в Росії книжочку по книжочці і врешті подав і шлян тої волі в книжці „Вільна Спілка — Вольный Союз“. І дідався того, що незабавом усі російські соціалісти признали ему слухність, а і всі люди, що бажають добра для народів Росії. Власне тепер, після смерті Александра III, усі світлі і добрі люди в Росії стали на тім, що Михайло Петрович і мають в его писанях взір того, чого їм треба. І як раз тепер ми тут справляємо его свято. Отже се дійсно щаслива хвиля для нас і для Михайла Петровича, аби тільки скоро сповнилася в Росії его бажаня...

В Женеві Михайло Петрович трудився для народу кільканадцять літ і видавав книжки. Та врешті не стало за що не тільки видавати, а й жити — і Михайло Петрович пішов до Болгарії, виховувати Болгарам світау і народолюбну молодіж. Добре воно дуже, і ми навіть повинні подякувати Болгарам, що пригостили

Михайла Петровича. Але для нас, Русинів, це велика втрата і парід руської може мати слушний жаль, чому той чоловік, котрим величали би ся перші університети на світі, чому той наш перший учений не в яким університеті у нас і не може виховувати молодіжи для руського народу?! Чому він мусить заробляти на хліб межі чужинцями і не може працювати таки межі Русинами, на своїй землі?!

Та не думайте, братя, що він і так не працює для руського народу. Овсім, він і тепер працює для Русинів більше, ніж вони сами. Він і по болгарски пише за Русь Україну, він пише і для інтелігентних і для простих Русинів, він в загалі займаєся всіми важкими справами у нас і подає в них свій цінний голос, свою науку. Особливо з данна займаєся він нашою Галичиною і так нею опікуєся, що єго товариші в Києві прозвали єго якоєс Михайлом Галицьким. Він перший закликав руську інтелігенцію, аби полюбила простий парід і щиро займалася єго долею, а коли старі єго не послушали, ще й стали єго ворогами, — він обернуєся до нас, молодих, і ми єго порозуміли, і пішли за ним на службу простому народові, по правді. Тоди на нас кинулися старі Русини і все, що панувало, — але ми не покинули свого, і з часом, при помочи Драгоманова, богато у нас поправилося: повстала радикальна партія, котра розбудила ширші маси руського народу — се видко особливо по наших вічах, от і по ранішнім вічу. Тай інтелігентні Русини яичих партій поправилися бодай на тільки, що вже не так кидаються, як набиращає, чи критикуєся їх за то, що роблять зле для народу. Тепер

у нас загалом признають критику, — а се заслуга Михайла Петровича, бо він наш перший критик.

І критикує він тай сам працює на кожнім полі: на полі політики, науки і письменства — в загалі на полі усього життя русько-українського народу. Він проорав нашу народну ниву широко і глибоко, і тільки на тій єго праці можуть у нас вирости дрібні добрі плоди. Аби тільки як найбільше Русинів пішли в єго сліді.

Я скінчив за себе. А тепер скажу, як панували Михайла Петровича Українці з Росії. Як казав я, Українці прислали для Михайла Петровича, на мої руки, богато і дорогих дарунків. Я зразу думав то все вам о тут показати явно, але зважив, що воно ненаручно. То я тільки розкажу Вам, які се дарунки, а хто з товаришів або добрих знакомих хоче їх видіти — най прийде завтра до редакції „Народа“, на ул. Сокола, н-р 1.

Дарунки такі:

1) Книжки, 2) знадоби для писателя, 3) Картини (образи) і фотографії і 4) Інчі особисті знадоби.

Майже на кожнім із сих дарунків є виписано, вирізано, або вишито імя М. П. Д., роки 1861—1894, а окрім того те, що буде сказано далі.

Книжок є шість творів від п'яти губерній (країв), а то: від Херсонської, Бессарабської, Чернігівської, Харківської і Подільської.

Найдорожчий є твір п. з. Англійскі та шкотскі народні балади Чайльда (The English and Scottish popular Ballads by Child)

— 10 великих томів, коштують 200 злр. Це дарунок із Полтавської губернії, де родився М. П. і напис на він такий: *Першому українському фольклористу* (ніби тому, що досліджує твори народного ума, і, ціля того идуть загодки таких фольклористичних праць М. П-ча) — *Оттолоши рыцарской поэзии въ малорусскихъ нар. пльсняхъ. Малорусскія народныя прѣданія и рассказы. Origines bouddhiste du dit de l'empereur Coustant et ces traces dans le folk-lore slave. Славянскі сказанія за пожертвуваніе собствено дьтѣ Славянскитъ сказанія за рождението на Константина Великий. Славянскитъ прѣправни на Едиповата исторія. Дополненіе къ Слав. прѣправни на исторія на Едипа. Забължани върху славянскитъ религиозни и етически легенди. І Божието правосѣдѣе II. Дуалистическото миротвореніе. Полит. пісні укр народу. I др.*

Далі межі книжками є 14 томів Лисенкової музики, в пішній оправі, дарунок із Харківської губернії Напис: *З поводу 30 тільного юбилея суспільної і наукової праці. Від старших Українців.*

Знадоби писательські такі:

Портфель (шкатула) на рукописі, ручний. Від прихильників і ровесників кievської губернії. На верха, на металю вирізано: *Славному українському громадянину, завзятому борцю за волю й освіту України.*

Портфель на рукописі, стінний, окутий сріблом, із Харківської губернії, від молодіжі. На сріблі повирізувано: *Невтомимому сячеві слова правди і волі. „Раз добром налить сердце*

Вѣн не прохолоне“ (із Шевченка). *Історичні пісні українського народу. Громада. Народ. Історическая Польша и Велико-русская Демократія. Вільна Спільна.*

Висока срібна чашка (стакан) на етілі, на олівця, ручки від пер і т. п. Із Подільської губернії. Вирізано: *Славний про славу не дба, хоч вона за ним завше слідує. Наче тл людська тіль, нерозстанная з тілом своїм.*

Срібний розрізний ніж — до розрізання книжок. Від молодіжі університетського міста Н. Н. Вирізано: *Борцю прав українського народу, писателю і критичну. А далі: „Ой вигострю товариша, Засуну в хальвау Та піду шукати правди.*

Із Шевченка.

Срібний яскір¹⁾ до привалювання паперів на еґолі. Від еґарців Українців університетського міста Н. Н. Вирізано: *„Славному українському громадянину“.*

Конторка (бюрок) для писаня на етолячки, горіхова, з гуцульськими вирізками. Від українських художників (штукарів). Напис: *„Славному українському діячу громадському і науковому“.*

Ящик на писемні знадоби, горіховий, з гуцульськими вирізками. В середині казамар,

¹⁾ Що кидать із корабля у море, аби зачепити.

пера і т. п. Від кієвської губернії. Наше (на котрий звертаю особливо Вашу увагу, брата селяне, бо то слова самого М. П.—ча): „Правда одна для пана і для мушника і навіть безчесно годувати мушника тим, що вже вважає для себе необов'язковим пан“ (Із статі в „Народі“ ч. з. Неpravda — не просвіта.)

Велика дерев'яна тарілка згнуць-скими вирізками — на фотографії, білети й листи. Від галицьких приятелів. Наше: *Гарячому ширителюві народної просвіти і популярному писателюві — Про українських козаків, татар та турок. Про те, як наша земля стала не наша. Marija, Maty Isusowa. Шість сот років Швейцарської Спінки. Віра і громадні справи. Про Брацтво Христотелів на Україні. Євангельська віра в старій Англії. Оповіданя про заздрих богів. Рай і Поступ¹⁾*

Картини і фотографії.

Альбом видів і людей України — прекрасні фотографії, в обложці з ручними українськими узорами і написом на верха, срібними великими як палець, буквами: Рідний Край. Дарунок від одної губернії, дуже дорогий. До того особі, в оксамитній обложці прекрасна вінетка артистично зроблена рукою, з видом укр. города N. N. На українському рушнику, розстеленому навколо города, висісані головні твори М. П.—ча, в хронологічному порядку, з тим адресе (котрий прочитаю далі), а перед ним такі слова:

¹⁾ Контарка, шпик і галізка роблені в сталарні Людвіка Коцца у Львові; вирізував Іван Луговик, ученик першої школи Гудуцької Спінки в Коломиї, а гелер Вищої Промислової школи у Львові.

*Рідного краю невеличка частина,
Що дійде до Тебе від прихильників щирих,
Хай Твою думку на далекій чужині
Частіш приверта до країв, Тобі милих.*

Портрет Шевченка масляними (олійними) красками. Від Чернігівської губернії. Внизу на дощечці наше, по латинському, такий:

*Justum et tenacem propositi virum
Non civium ardor prava jubentium,
Non vultus instantis tyranni
Mente quatit solida, neque Auster
Dux inquieti turbidus Hadriae
Nec fulminantis magna manus Jovis:
Si fractus illabatur orbis,
Impavidum forient ruinæ.*

Horatius, lib. III. 3.

А по нашому се значить: „Поетійну думку мужа справедливого і тривкого в своїх замислах неугне ані лютьсть горожан, що наказують лихе, ані лице грізного тирана (ніби як російський цар), ані бурний вітер, володар неупокійної Адрії (моря), ані могутча рука громовержця Юпітера (верховного бога). Хоть би і світ увесь запався на прах, то він і під руїнами останеся безстрашним“. (То ніби за такою мають Українці Драгоманова).

Вид українського села — масляними красками, на дощечці. Із Волинської губернії. Наше: „Дорогому Михайлу Петровичу від земляків на спомин про дорогу Україну“.

Альбом видів Кієва Від гурту Українок унів. гор. Н. Н. Напис: *Одважному борцю за політичну волю.*

Альбом фотографічних знімків із картин та ескізів Рѣнина — славного маляра Українця. Від Н. Н. університетської молодіжці. Напис: *„Достойніщому українцю, славному борцеві за права українського народу“.*

Інчі особисті знадоби.

Великий вишиваний український рушник, від гурту Українок губ. гор. Н. Н. Вишито. *„Борцю за волю і освіту українського народу“.* *Коли битись, то не миритись* (Заголовок статі М. П.—ча про політичну волю в Росії).

Пишна, золотом тканина скатерть. Від Подгавенкої губернії. Вишито: *„Борцю за політичну волю, еноломічний добробит і освіту українського народу“.*

Гарна вишивана українська сорочка, до неї

Золотий медальон із вирізаним написом: *„Найдостойніщому із Українців“.* Обое із Харківської губернії.

Подушка атласова з українськими вишиваннями. Із фаятів красної вистави у Львові 1894 р. на пам'ятник для Шевченка Від Наталії Кобринської і Софії Морачевської (Окуневської).

Накидка на подушку, вишита. Від Українок Н. Н. губернії. Напис по боках:

*Як сон твою голову схилю
В чужій та далекій країні,
Хай хусточка ся забороні
І при нещасній годині.*

По середині: *„Краще кривду терпіти, ніж кривду чинити“.*

Такі дарунки з України і такі на них написи.

А тепер будемо читати привіти для Михайла Петровича, понаесилані з України і відки інде (Читають на переїмуні з Дром Франком).

Привіти для Михайла Петровича ¹⁾

Із Подгавщини.

I

Була доба, пишали ясні мрії,
Займався світ, будив думки людей;
Чинилися славетні події
Під надихом вільвольниччих ідей...
Тоді і Ти з'явився, мій любий Друже,
І голое Твій далеко залунав:
До чесних праць Ти всіх нас кликав дуже,
І таланом своїм нас чарував.
Тоді і ми, юнаки молодії,
В серцях святі голубили надії.

¹⁾ З понятих причин, ми не можемо подавати нічого близького про авторів привітів, із Росії іні навіть про певні місця їх прожитку. М. П. 4

II.

Пролінув час, ми крісли та зростали,
 І з наших мрій, веселих, молодих,
 Засіяли українські ідеали,
 Мов сонце те між темних хмар густих
 Бакали ми народові свободи,
 Бакали ми, щоб очі він розкрив,
 І, як другі весвітній народи,
 Для поступу, для правди й щастя жив.
 І тут над всі, мій брате незабутній,
 Здіймаєш Твій стяг, лунає Твій глас могутній.

III.

Ми щиро йшли, вогнем мети загіті,
 Ми ширли до неї перший шлях.
 Та сі шляхи тернинами укріті
 І не блищать в позолотистих квітках.
 І стаєть так: пролієся грім с півночі,
 Розбив у пень братерську епіку він:
 Страхи угіє, лукавць силуючи очі,
 Про теж не всі привикли між руїн.
 І Ти в той час святі думки свободи
 Повіє шепкати у інші народи!

IV.

І там сумним вигнанцем на чужині,
 Ти не забув святий свій заповіт,
 Ти вітвар склав своїй старій святині,
 Своім думкам — красі минулих літ.
 Повежди Ти розніє величне слово,
 Своїх братів з тажкого сна буди,
 І, наче бич з небес святих, громово
 Карав сєи заклятих ворогів...
 І голос Твій до нас доносивсь, Друже,
 І гоїв дух, і серце нам недуже!

V.

А в нас ще гірші, ще більше сутеніло.
 На нівець авієсь гурт перших боївів,
 І сонце те, що нам раїни хоч мріяло,
 Туман безчиств катовицьких покрив..
 Здавадоя, що в мороті беззорім
 Погас на вік думок вогонь святий,
 Але ж жпїтї, в поршї неборім,
 Зробило лиш прихильців стрій новий.
 Ще вище він підняв Твій стяг високий:
 Ні, Ти не був ніколи одинокий!

VI.

І от тепер Твоя а'єснилась сила,
 На честь Тобі єдиєє всіє вона.
 З усіх країн, де річ Твоя давнишє,
 Хвала Тобі сердешнає луна.
 І от в сей день, як гасне в серці лихо,
 Та голоєнішї гучить нам воли глас,
 І я Тобі свос вітанья тихо,
 Мій Друже, шлю у сей великий час:
 Нехай Твій дух, що долю занає крїваву,
 Ще много літ живе, нам всім на славу!

Від молоді-учніє століці Н. Н.

Високоповажний Михайло Петрович!

Щиро вітасмо Вас з днем 30-ти річного юбілею літературно-наукової праці! Здаєть ся, найкращим бажаннем у сей день буде бажанне Вам здорова та сили, ще послужити тому великому ділу, котрому Ви віддали усе життя свос. Нехай Ваше вільне слово піддержує віру

у краю будучину, укаже шляхи, якими йти до неї, розкривав хибі й помилці йноді на погляд блискучих теорій. Робило воно се досі, а тепер, при пануючій навкруги нас реакції та пуганиці думок, се найотрібійше. Ви стоїте в першій ряду борців за волю України і, коли настануть кращі часи, коли „пече кров ворожа у синє море“... добрим словом помяне Вас вільна сімми. Віримо, що часи ті не за горами, й щиро бажаєм вам вернутись у рідну країну, вільну й щасливу.

Довгорічна наукова і видавнича праця Ваша — се великий здобуток української культури. Бажаємо ж вам бачити идущих на підмогу, як і Ви, щиро переконаних співробітників з молодих Українців.

Як свято святкуємо у далекій столиці день юбилею Вашої праці, святкуватиме его уся інтеллігентна Україна, згадають її усі дійсно вільнолюбиві російські люде!

Від українських художів.

Високоповажний Добродію і Любий наш Земляче!

З сумної, занедбаной країни, де родилось і виходалось в народній любові велике серце нашого славного земляка, ми, прихильці-художі, служители рідного слова і звука, долучаємо і свій щирий голос до сільного могутчого співу на честь 30-літнього юбилея Вашої науково-супільної діяльності. А честь та велика і заслуга Ваша незабутня: до живучого,

хоча і безсилою почуття націоналізму. Ви придружили широкі загально-чоловічі завдання, озброїли его світлом науки, очистили від вузького себепанства й погорди, відкрили до сільної з одностудними боротьби за волю, і поставили метою широкую політичну свободу і економічне визволення труда для розвитку певного народного блага. Не взираючи на те, що мачуха-доля Вас била, що нищились сили в безустанній борні, що зражу вали товаришідрузи, Ви не похитнулись і разу на своїм тернистім шляху і не впустили світлоча, що й досі високо стоїть і досяга світлом до нашої темряви.

Слугуючи і поклоняючись образам під кровом нашої народної музи, ми не можемо не вбачити в Вас, наш дорогий земляче, образа славного мученика (рідної країни), якої ця й доведеться узріти до смерти... та дарма! Луччі сини її не забудуть своїх загнаних на чужину визволенців від ярма і духовного, і економічного, і політичного, не забудуть, і з щирим серцем та найлучтшими зиченнями будуть здалеку думками вітати Вас і життям спомогать Вашій славі. Живіть же довго, на користь всім нам і на втіху, топчіть хворобу під ноги, таланом озбройтесь, здоровим вкривайтесь, а славою пишайте повсюду!

До Лисенкових творів, від старших Українців університетського города П. Н.

Є в світі шлях, він небезпечний, дакий,
Горами, кручами, пустинями іде.

Але той шлях ясний, і простий, і великий,
Моя правда, що до неї він веде.

Чимало люду є, що важиться на нього,
Бо світло правди вабить очі всім,
Та мало є таких посеред люду того,
Що встати можуть на шляху тяжким.

О, скільки знову їх до темряви вертає!
Багато так, що загубився й лік..
Той тільки чоловік, що в серці світло має,
До темряви не вернеться повік.

Він не покине шлях, усталений тернами,
Ітима ним усе своє життя,
Все дивлячись вперед просвітними очима
І не гадаючи про воріття.

Хоч знає він про те, що на шляху прийдеться
Змагатися з насильством віковим,
Без помічі самому доведеться
До бою стати в дихом світовим —

Ратівником братів, борцем на послідку
Він виступить проти тиранії всіх,
І буде битися весь вік без відпочинку,
Покинутий між воріттів своїх.

Та що для нього всі ворожі люде?
Назад не ступить він, не зверне в бік,
За те собі хвалу найвищу він здобуде,
Про нього скажуть: так, се чоловік!

Дорогому землякові нашому Михайлу Петровичу,
від широкого серця ПН-ці. (Се є адрес до Альбома України)

Поклон Тобі від нас, земляче дорогий,
Одірваний од рідної країни!
Скажи: за гріх який, великий на тяжкий
Повинний Ти блукати на чужині?

Шукав, бач, тут добра та правди домагавсь,
І за дітей обкраденого краю
З лихою кривдою чимало ти змагавсь,
Боров погачів її без жаю.

Прикриті порохом шпартала Ти збірив,
Відшукував пісні старі забуті;
І ними ворогів не раз таки діяв,
Указував на їх заміри люті!

Ти виявляв, чого наш рідний край жада,
Які тямні гонять надії;
Якого й від кого добра він дожида,
І хто сму тут серце одігріє.

Прихильний Ти до правди та добра,
Показував, як нам повинно жити,
Країну рідную, що гріла нас вона,
Як треба шанувати, любити.

Як ворога її повинно подолати,
Як побороти лихою супростата..
Та не мечем єго скликав нас воювати,
А щирою любовію до брата,

Освітою, та правдою ... Ох, вороги
Не возлюбил прадоньки святої,
Й примусили Тебе за ті Твої гріхи
Спокутувати їх в чужому краї.

І опинився Ти там, одірваний від нас,
Одхачнений від рідної країни,
Та правди світ в Тобі і там не згас,
Не заведбав Ти й там свої надії.

Знаємиш Ти чужих із краєм, де колись,
Полита кров'ю, волецька вставала,
Де пивую й, щоб ворог не журився,
Своєю таки, бач, старшина звязала,

І звязану мерці сусідів 'ддала —
Хотілось їй ему, бач, услужити!
Яку ж вона користь від того добула?...
Не нам, не нам про те судити.

Нам соромно тепер і згадувати про те,
Ми мусимо одно їй пожадати:
Хай слід її гідний історія змете,
Одвернувшись від неї її діти!

І на користь братам, що продала вона,
Послужать, як і Ти служив, земляче!...
За все ж за все, що праці нам Твоя дала,
Прійми від нас тепер привіт гарячий!

Ми сподіваємось, — колись настане час,
Як правда нам свята засяє;
Велика розрада стихне поміж нас,
І, лиху братерство подолає.

Тоді справдиться все, що Ти нам завідав,
І хоч не сам Ти вернешся до краю, —
Менням преславним збагатили Ти стан
Заступників его за правду й волю.

Із кївської губернії.

Високоповажаний Михайло Петрович!

В день 30-літнього ювілея Вашої науково-
громадської праці, ми з ріжних місць кївської
країни, тубольці, долучаємо й свій голос до ве-
личного гоміну Ваших численних прихильців.
Ми шануємо й поважаємо Вас за те, що Ви
нашу темряву, нашу задуху громадського, су-
спільного життя осяяли світлом хороним. Ви пер-
ший правдиво зняли наше національне пита-
ння, показавши, що саме воно далеко не задо-
волня усього змісту народного життя, і Ви пер-
ший стали вправити для українського народа
коренних змін, і освітніх, і економічних, при
чому розуміли есте добре, що без політичної
свободи зміни ті зовсім не можливі. Для того
то Ви й нагадували раз-у-раз українській гро-
маді, що найперед і найбільше вона мусить
дбати гуртом про зміну тії політичної будови,
яка вже у теперішні часи і в Україні і в ці-
лій Росії розвиток світла і добробиту всіх в
загалі громадян. При тім Ви будували політич-
но свободу не на ґрунті централізма, а на осно-
ві федерації і автономії місцевих одиниць,
для чого й райи Українцям не зачинялись у
одрубні громади, а сполучались з однодумцями
браттами по широким обшарах нашої великої

та нерозумної держави. Нарешті, нехтуючи всякі вузькі, несусідські, ненависні погляди, Ви будили в Українцях жагу до європейської науки, до її поступового життя, а разом з тим не тільки не ворухили ворожди, а явно займали прихильність до поступових визвольців, що виходили з державно-пануючої над нами великоруської народности. А коли додати до всего ще й те, що Ви ціле життя своє охвировали на виховання укоханих Вами ідей, що Ви, не вважаючи на все лихоліття, на всі недолі, не похилились під ворожими бурями, а стоїте й досі на чужині, далеко від любой родини, неборимим борцем, то не диво, що з усіх кінців, з усіх меж нашої бездольної країни лише до вас, аж за Балкани, голосне, чуле та кривне вitanня.

Від молодіжні університетського города Н. Н.

Високоповажаний Добродію, Михайло Петрович!

Твій празник, славний, непохитний діяче, празник України. Через невинну роботу Твою скуплюються свідомі Українці, бо своєю письменською діяльністю допомагаєш Ти їм з'ясувати потреби народного нашого діла і наводити їх на шлях певної громадської праці на національно-демократичному ґрунті. Переконані в сьому, ми щиро вitanємо Тебе, славний козаче нового часу! Підписані цілком стоять за висловлені Тобою думки про самостійний лад громадський на Україні, серцем радіючи, що на прапорі Твоєму по всяк час виразно визначувалася політична і демократична воля Укра-

їнського народа. Ми певні, що тільки з такою волею народ наш матиме змогу вийти з темряви і убожества, що тільки через таку волю найде він в собі ту силу, яка виявилася в повітку історії Українського народа, якою складався демократичний лад європейського життя старої козацької України. Безперечно, Ти висловлюєш найголовнішу потребу задля України, бо бачимо, що дух, який керує Тобою, глибоко залагає в Українському народі.

Недаремною-ж буде робота Твоя, непохитний діяче! Оживуть прадідівські змагання до вільного життя на землі вільній.

Із Херсонської губернії,

Високоповажаний Добродію, Михайло Петрович!

В темряву добу панування обскурантизму та реакції, коли кожен день приносить з собою нове свято ідей регресу, коли гине і замирає усе, що прямує до крапці будучини, осіяної світлою думкою вільного громадського розвитку, відрадно констатувати, що панування лиха не безкрає, що живі ще ті елементи, з яких повинні вирости сили, що й виведуть Росію та Україну на шлях свободи... Тим тож яку вагу для всего, що є поступового в Росії а надто на Україні, має день 30-літнього юбілея Вашої просвітної діяльності. Після таких довгих та нудних буднів, повних багатьох утрат і калічень, се є світле свято вільної думки і себезобувної праці на Україні. 30 літ Ваша думка і перо працювали для блага рідного люду, яко

маси робочих одиниць. Теж благо Ви розуміли не в тім тільки, щоб відгородитись муром від шкодливих впливів з-окодо; Ви розуміли, що воно може справдитись тільки разом з торжеством загально-людських ідей поступу, свободи і рівності тих народів, з якими Україна звязана через економічні, географічні і етнографічні відносини; для того то Ваш нинішній юбілей єсть свято не тільки для України але й для цілої Росії. Маючи за основу ту думку, що кожній людині мусить бути надано у всіх її справах так широко волі, аж поки вона не шкодить другому, Ви яко логічний наслідок цієї думки, утворили таку систему державного устрою, де кожен громадянин міг би і думати, не боячись робити висновків з своїх думок, і вірувати й не вірувати що йому хіть, і свої думки, на якій мові подоба, викладати чи словом чи письмом чи друком, і вільно до других подібних собі спілок дучитись задля матеріальних і моральних потреб. Для придоб же спільного державного життя і для обоюсторонніх відносин громадян і громад, Ви назвалиши плян законодавчої Ради, яка має лежати на виборній основі, а для убезпек меншини, щоб більшіна її не дивила, Ви строго обмежували загальнодержавні приєуди, давши широке поле місцевим органам, аби таким робом забезпечити вільний розвиток розумовий і громадський дрібнішим красивим одиницям відрубно-характерним з-за причин етнографічних, географічних і економічних. Але такі успішно-державні порядки Ви не вважасте за конечний результат історії — Ви їх маєте лишень за потрібні сходи, по яких можна буде, за помічю відповідних елементів всіх країн і народів, примувати уже до повного визволення робочих людей.

Розробивши, таким побитом, на довгі часи шлях державного і соціального поступу своєму рідному краю і цілій Росії, Ви намітили і практичні засоби боротьби супроти теперешніх обставин, це б-то розумове піднесення і поєднання морально громад задля здобутка вільної демократичної федерації, що має досягтись всіми засобами пропаганди, переважно же розповсюдженням ідей словом і друком.

З Вашої праці на українській і російській мові появилася ціла література непокалічена ножицями російських цензорів, де Ви з талановитою консеквентністю подаєте і розвиваєте ці високі думки, приймаючи до уваги всі одмови Ваших теоретичних супротивників, одсилаючись і роз'яснюючи з свого погляду всі з'яви громадського життя і рідної землі, і по других поступових країнах.

Легко зрозуміти та трудно, не переживши самому, як слід оцінувати ті обставини, серед яких протікала Ваша невтомна діяльність, повна самозречення, матеріальних бідкань, моральних утрат і фізичних страждань (в атмосфері ворогування, нерозуміння і полохливости). Нехай же сей день буде Вам певним доказом, що Ваші ідеї не тільки належать будущині, але й тепер знаходять собі порозумілих прихильців; хай же за все стражданне Вами нагородить вас хоч малиною се глибоке співчуття не тільки дорогим Вам ідеалам але й Вашій високоморальній особі, і хай воно догні ще роки надасть Вам душевних сил, показувати думкам нашим дійсний напрям, а нашим силам — вірний вжиток.

Від старших Українців
університетського города Н. Н.

При всему нашому сучасному українському горі, що так різко визначається на загальному фоні гнітучої нас і світової скорби, ми однак щасливі тим, що з нашого кола вишнов той, хто з'явившись 31 років назад на катедру київського університету обороняти засади просвіти, рівності і свободи, інтереси вировадження в житті вимагав істини та справедливості, вважив за потрібне проминати сю катедру на нещасне, повне гірких тернин становище емігранта, аби тільки дати через се більший простір за для проповіді укоханих ним принципів, проповіді, що заснована на остатніх словах людської думки, проповіді, що загрівалася палким коханням автора до нас, до нашої рідної України, і всьої людскоєті.

Були в Ваших словах не тільки нещадні докори нашим владикам і нашому державному ладу, що забивають народне життя в муках безпрая, бідоти і темряви, були в них гострі докори і веім нам, навіть і значним репрезентантам нашого інтелектуального життя. Боляче віддавались Ваші докори в наших серцях, але ми бачили в них поривання створити серед нашого народу ту міць, що перемагає весь світ не позиційною муштровкою громади, не грубою силою штиків та гармат, а вірою в правду та добро, встоюванням за свободу та рівність, коханням до невидючого гречкоєсі, відомоєтю, що для веіх людей, чи він раб чи він свободний, ієтнє одна й та - ж ієстина, одна й та - ж справедливість. І ми оживали, росли, міцнішали під

впливом Ваших слів, що досягали до нас на перекір веім застерєжінням вічно нещлячої варті. І ми віримо, що слова Ваші не тільки межі нас, інтелієнтів, але і серед людей в сирачині зрєбють ще багато для розвитку нашого народного скарбу. Через те ми дякуємо Вам за ті слова, думки і почуття, що Ви вже 30 літ єєте на обугу ниву нашого рідного українського життя. Через те ми і шлемо Вам тепер палкі та щирі бажання здоровля і сил робити те, що ми так цінуємо, кохаємо та поважаємо.

Із Бессарабської губернії.

Глубокошановний наш земляєе і вчителю!

Тридцять літ невтомне слово Ваше лунає по Україні, проповідуюч ієє свободу і справедливості. 30 літ себезабутня діяльність Ваша прокладає шлях нашій родині до справдження сих великих ієєдє, і не Ваша вина, коли далеко ще до того, щоб досягти світлої мети, коли розумова темрява густо ще сповиває Україну, коли все ще так важкі кайдани українського народу. Велиєчна та праця, що випадає виэволієтєлям України від вишнього утєєку і власної темноти, така велиєчна, що багато поколінь борців та працюєєників згублять на неї своє життя, але підвалини великий будови заложєєно, і ті підвалини положили Ви. Пригадавши, в яку добу російської ієєторії випало Вам діяти, не можна досєєть дивуватєєсь тому, що Вам поталанило зрєєбити. При безоощадній веєросійській реакції, що зводила з світу людей енерєєичних, наводила веєвірзаний жах на хитяєєвих та

неокріпких, Вам доводилося бути одноاستайно і будовничим і черно-робочим. Якою міцею теоретичної думки, яким хистом і практичним тактом треба було владати, щоб серед загальної ворожнети революційної опозиції спокійно і міцно відзначити справедливу думку від непевних практичних заходів, доповнити одностайні доктрини, не боючись легковажного обвинувачення в відсталості, а з другого боку вибитись із загальних міець ліберальної програми, вложити в неї визначний практичний емисл і розвинути її до коначних наслідків. Шлях розумового, політичного і економічного народу назначено Вами з такою логічностю, що жаден поступовий діяч на нашій родині не може йти другим шляхом.

Розумове піднесення має, засвоєння європейських просвітних ідей, з якого боку вони б не досягали до нас спілка всіх поступових елементів на родині і по за нею для здобуття горжанської свободи, що забезпечує інтереси одилиць, країни та народностей, і на остатку боротьба на користь праці — от показані Вами етапи, по яких неминує потече українська історія. Хай це мало прихильників Ваших ідей навіть на Вашій родині, але їм належить будучина, і ми не сумніваємось, що коли небудь Ваше ім'я займе високе місце в українській пантеоні, і кожний грамотний шануватиме в Вас одного з перших на Україні апостолів свободи, світла і гуманности.

Від молодіжкі університетського города N. N.

Високоповажаний Добродію, Михайло Петрович!

Коли дійшла до нас радісна вість про Ваш 30-літній юбилей, то і в нас виявилась потреба висловити Вам подяку і бажання, не входячи в оцінку Вашої літературно-критичної діяльности, що з нашого боку було б занадто вже сміливо, а тільки вказуючи на те, що Ви зробили за для нас, яко української молодіжкі. Ми добре знаємо, що наш голос в хорі українських голосів на Вашому юбилею буде дуже незначний, але-ж, повірте, вилився він від щирого серця.

Був колись час, коли українське національне питання не виходило по за межі уміркованого лібералізму. Такий стан не міг вдовольнити поступову частину есуційности, переважно молодіжкі, котра, як звісно, завше рветься до самих нових прогресивних ідеалів, через що більшість її кидала працю на національному українському ґрунті і переходила туди, де вона добачала більше світу і поступу. Прикладів, здається, не треба наводити: спогадимо тільки російський соціально-революційний рух 70-ти рр., що захопив так багато українців, незадоволених вузьким шляхом української ідеї.

Так було до того часу, поки Ви, Високоповажаний Михайло Петрович, не доказали, що національне питання зовсім не перешкоджує загально-людським поглядам, навпаки: наша національно-українська ідея тільки тоді і виживе, коли стане як *coquant* з загально-людсь-

кими поступовими ідеями. То сталося для нас спасенням.

З того часу, як Ви дали певну підвалину українському радикалізмові, поступова українська молодь вільно зітхнула. Вона побачила, що, змагаючись за свою національну ідею, вона не втегоє за регресом, як було раніше, а за свободою і поступом свого народу. Коли в останні часи число поступової молодіжі зросло і вона впевнилась в своїх переконаннях, то тому причинились Ви, і тільки Ви один. За це усе ми не можемо не скласти Вам великої подяки і не побажати Вам від щирого серця здоров'я і багато літ життя, що б Ви ще могли побачити, як Вами вихована молодь піде під Вашим прапором на боротьбу за свободу і поступ рідної нам всім матері України.

Від гурту Українок університетського города Н. Н.

Високоповажаний Михайло Петрович!

І ми, український кружок, подаємо голос, вітаючи Вас в день святкування тридцятиліття Вашої чесної праці. Ви послужили Україні більш ніж якій іншій країні і від неї належиться Вам найбільша дяка. Ви перший з українців поставили широко українське питання, звівши його з літературно-етнографічного ґрунту на соціальний і поєднавши його з питаннями про політичну волю, економічну реформу і міжнародну справедливість, і сям Ви звернули увагу чужих людей на українське питання, а разом з тим показали самим українцям шлях,

по якому вони мають вертатись в сімью культурних народів. Ви учили українців подавати руку згоди і помочі всім підневольним та закованим народам, не надіючись ні на чью „високу руку“.

Узброєний правдивою наукою, Ви завжди пам'ятавали і навчали, що правда мусить бути одна, як для мужика, так і для пана. І ніколи не чули ми від Вас лицемірного, нещирого слова, сказаного чи то для користі, чи для слави, чи то страху ради. Ви завжди боролись проти всякого фанатизму, ортодоксії і національної виключности. Вам Україна не заслонила світу, Ви ще їй показували його, і то не в вузькому віконці, а на просторі, при світлі науки. Ви кликали всіх поглянути на той широкий світ, та досі ще не багато хто озвався на поклик Ваш. Хай же тепер, в сей великий день, Ви допевнитесь, що голос Ваш не був голосом волаючого в пустині, що й в далекій чужині Ви завжди були близькі. Хай же довго ще лунає Ваш правдивий, щирый голос, знаходячи собі відгук та відповідь і в слоні і в ділі.

Від незвісних авторів.

Шлемо Вам щирю дяку за Ваш труд, давний нам ясно зрозуміти самий вірний, прямий шлях до доброти людських відносин, найширшого ідеалу, найкращого строю государственного, во всіх найширших подробностях, для повної змоги проявлення чоловічого розуму і серця. Ні у кого другого уталантованного писателя ми не знайшли такої широти, консквент-

ности, як самого ідеала будучого, так і способів праці для досягнення світлого будучого.

Од повного серця шлемо Вам дяки і прихильности свої до чоловіка, котрого цинимо і любимо, як працівника-учителя, передавшого нам свій світлий повний світогляд і ставшого нам самим ярким приміром чоловічої, працюючої і мислячої истноти.

Від прихильників і ровесників.

Високоповажний Михайло Петрович!

Все тяжке лихоліття, коли Україна гине під тигарем загально російського і властиве-українського безправья та викликанного ним припнження громадської ініціативи і громадського самопізнання, сумний український патріот спинає погляд на Вашому житті і праці з почуттям найглибшої і найщиршої поваги, шануючи в Вас найдостойнішого сина України. Українська ідея, що стогола раньше головню на етнографічно-історичному ґрунті, прибрала в Ваших творах виразний політичний характер, Ви зовсім певно поставили ту думку, що український рух не може мати прирдеиности, не може стати потужною громадською силою, поки в Росії не буде забезпечена політична воля; Ви розуміли сю волю, яко волю національну, крайову, автономну і кликали до збудовання есі волі і державну-пануючу народність великоруську, і на рівні з нею всі інші, в сумі же більше численні, народности Росії. Чинили Ви сей поклик, щоб осягти загальний всім інтерес і що б завчасу забезпечити ту сподівану волю від болячки централізму та обрус-

тельства. Таким способом Ви становили політичну волю Росії під оборону федералістичного строю всієї північно-східної Європи.

Але Ви вимагали для Росії не тільки волі децентралізаційної, але і волі демократичної, найшвидших і рішучих реформ економічних і просвітніх, яко переходного ступня до живої участі в соціалістичних ідеалах, що захоплюють де далі все більше і глибше цивілізований світ. Так утворили Ви не яке небудь вузьке кружкове учення, а колосальну програму для маси племен і ряда поколінів. Ваші твори, на скільки вони провикали в громаду, освічували їй і шлях самопізнання, і шлях діяльности, бо при Вашій талановитості і Вашому розмаїтому знаттю європейського і загально-російського життя та думки, Ви дали Вашій програмі і дуже гарну теоретичну основу і багачько найкористивніших практичних порад.

Ви, українць з роду, український радикал з переконання, Ви створили скільки дуже коштовних робот по дослідю українського народного життя і історії. Сими і всіма іншими Вашими творами Ви будили соціальне і національне самопізнання української громади, але при сьому Ви ніколи не слямили Вашого українства вузькостю, нетерпимістю, або якою негідною проповідю заїдання законних прав інших народностей задля звеличення своєї властної. Ваш націоналізм завжди був поступовим, завжди в згоді з вимогами міжнародньої справедливости, завжди служив найбільш просвітним, найбільш вільним завданням часу.

З такими великими вимогами Ви звертались лі до наших братів Русинів в Галичині;

там, як і на Україні, Ваші заслуги не менш варті поваги. І як українцям Ви радили братися до спілки з поступовими людьми інших народностей аби разом доходили зміни Росії на лад політичної волі та демократичних реформ, так само й Русинів в Галичині Ви заохочували заходити в спілку тільки з поступовими партіями словянських і неславянських народів Австрії, що б теж за одно з ними домагались демократизації Австрії, бо се конечна умова для політичного, економічного і просвітнього підвищення русинської народности, ніким не бороненої, найбільш крест'янської.

Для цього Ви щільно доглядалися до ходу громадського розвитку в Галичині і брали живу участь в праці галицької преси. Поряд с тим Ви звертали увагу Українців на те велике значіння, яке повинна мати тепер для них Галичина, — сторона де українська інтелігенція, — поки в Росії ще нема політичної волі, — може організувати свої сили і, напавши пануючому в Росії режиму, все-ж хоч по часті, але вже тепер уводити свій народ в сім'ю цивілізованих народів Європи. Ви брали, таким способом, Українців з Русинами, робили їх співробітниками в інтересах визволення Росії і всього слов'янського світа, і сим виводили Ви українську справу з первісного занедбання, а разом з тим будили до неї інтерес та сімноті крапих людей Росії, Славянства і всього цивілізованого світа.

Але, що б осягти такого скутку, Вам не можна було оставатись в Росії серед безправья людини і слова; Вам треба було вільного слова на вільному ґрунті, і для цього Ви, по

власній охоті, емігрували з Росії, що для Вас, чоловіка сімейного, і без жадних забезпечених достатків, було звичайне кроком дуже тяжким. Але се Вас не злякало, як не злякали і всі інші однаково неминучі наслідки задуманої Вами гострої, упертої боротьби. Вибравшись из Росії в вільну сторону, Ви поставили там Вашу корогву грізно, безсторонно, однаково вдаряючи Вашою душою критикою на всіх необачних та несовітних людей чужих, а часто й своїх. Все оце створило Вам безліч ворогів та прикростей, а люде, близькі Вам, добре знають, чого стоїли Вам ці вороги та прикрості. Треба було мати глибоке моральне коріння, живо почувати гідність власну, міцно проймається ведичністю замислів, що б не вступитись перед натиском всіх цих ворожих обставин, щоб, не сказати вже, зректись діла, але хоч би тільки не спустити тону, не ослабити критики, не знизити програми. Але за те Україна і шанує Вас тепер, як найзавзятішого свого борця. Русино-українська ж радикальна партія Вам найбільше завдячує своє значіння та гідність. Вона ще слаба матеріяльно, але міцна широкістю, осмисленістю та справедливістю своїх замислів. Їй належить ся прийдешність, і в її переможнім тріумфі завжді буде для Вас почесний спогад.

Миж, Ваші прихильники і більш чи менш Ваші ровесники по літах, святкуючи тепер 30-літній юбилей Вашої успішно-наукової діяльности, скажемо Вам від щирого серця: нехай продовжиться життя Ваше, таке жадане для нас і користне для України, нехай стане воно самим нам за одушевляючий приклад того, як

не старіться душею при наступаючих старощах, бути завжди невіддурними в діяльності та переконаннях, та нехай воно поможе нам і померти, як слід щирим українським робітникам, на громадському поєстї, на сторожі інтересів дорогої всім вам України.

Від університетської молодіжі
в Н. Н.

Високоповажаний Михайло Петрович!

В день тридцятилітнього юбилея Вашої літературно-політичної діяльності, кожда людина, що не тільки на нашій рідній Україні-Русі живе, але і на всьому просторі Росії, мусить щяновати Вас, яко широко освіченого, сталога та одважного борця за зміну політичного і соціального строю Росії, як що тільки ся людина цікавить громадським життям і не мириться з сучасним станом справ. І ми прилучаємось до сього святкування, хоч воно потьмарилося в наших очах гіркою думкою про неможливість обходити сей день одкрито та урочисто, як того вартє Ваше значіння. Поряд з тим ми хочемо вказати причини, через що власне Ви нам такі дорогі

Працюючи невпинно найбільше на користь свого рідного краю Ви перший широко і як слід поставили українське і в загалі національне питання в Росії, вказавши с погляду наукових принципів на конечну залежність рішення сего питання з рішенням і політичного і соціального питання в Росії. Вам власне належить поважна проба вияснити на основі

історичних пісень політичний і громадський світогляд українського народа. Ви завжди і скрізь вказували на те, що історія України є частиною загально-європейської історії та що народ український повинен займати не останнє місце в сімї європейських народів. Ви банше познайомили в літературі з усім українським народом як росейську, так і західно-європейську громаду. Борюючи прав українського народа, Ви взяли на себе працю редакторську коло першої політичної української часописі. Ви вказали і на те значіння, яке повинна мати Галичина для України. Галичина, дякуючи своєму більш вигідному політичному станові, дала можливість проводити в життя Ваші принципи, що стали основою програми нової русино-української радикальної партії. Але праця Ваша мала велике і загально-росейське значіння: Ви вияснили відносини окремих країн до держави і межі собою і вказали найблизше їх завдання. Ви доказували конечність вільного єднання гуртових протестуючих елементів для осажнення політичної волі, сеї конечної умови дальнішого економічного і духового розвитку. В сему напрямку Ви зробили пробу скласти найбільш цільну політичну програму, основану на принципах волі людини, широкого демократизму, децентралізації та федералізму при автономії окремих національних таї интернаціональних груп.

Поважаючи Вас, як попереднього політичного борця, ми не можемо не скланятись перед Вами, як перед людиною. Ми з глибокою повагою відносимось до Вашої неслабучої енергії,

Вашої толерантності до Ваших політичних су-
перечників і Вашої цілковитої чесноти.

Відаючись з цілою енергією кожному ді-
лобі, Ви разом з тим з неслабючою увесь час
цікавістю відносились до нових питань жит-
тя і літератури.

Нехай же Ваші сили не знемагають бага-
то літ, щоб Ви, як і догоспод, високо і міцно
держали прапор „просвіти і волі“, що постав-
ляє на дорогу і скликає борців на користь на-
шого рідного краю, і аби й Ви побачили широке
розрапросторення Ваших ідей, а Русь-Україну
на певній дорозі до кращого політичного та со-
ціального стану.

Глибокоуважаемый Михайль Петрович!

Въ этотъ день, исполненный глубокаго
значенія для Васъ и для насъ, позвольте и намъ,
Вашиимъ читателямъ и почитателямъ, къ по-
дразненіямъ Вашихъ земляковъ присоединить
свой сердечный привѣтъ и пожеланія, чтобы
еще долгіе годы не смолкалъ Вашъ голосъ, что-
бы скорѣй наступило время, когда тѣ идеи,
которымъ Вы 30 лѣтъ служите, могли бы полу-
чить распространеніе, соответствующее ихъ досто-
инству, наконецъ чтобы въ общественной
эволюціи эти идеи завоевали себѣ подобающую
роль.

Позвольте намъ на этомъ мѣстѣ хоть въ
нѣсколькихъ словахъ намѣтить, за что именно
мы такъ высоко ставимъ Вашу общественно-
литературную дѣятельность.

Вашъ глубокой умъ внесъ въ революціон-
но-оппозиционную мысль ту поправку, въ ко-

торой она, по нашему мнѣнію, наиболее нужда-
лась. Настоячиво и посѣдательно указыва-
ли Вы, что ближайшею задачей русскаго обще-
ства есть преобразование нашего политиче-
скаго строя на началахъ гражданской свобо-
ды, демократизма, автономіи и федерализма. Вы
учили насъ, что это преобразование, какъ и вся-
кій новый моментъ въ исторіи, не можетъ быть
достигнуто успіями, даже героизмомъ отдѣль-
ныхъ лицъ и группъ, что оно должно найти о-
снованіе въ интересахъ извѣстныхъ слоевъ об-
щества, что поэтому каждый шагъ на этомъ
пути есть результатъ взаимодействия внутрен-
нихъ силъ всего общества. Вамъ, наконецъ,
во всей нашей цензурной и безцензурной печа-
ти, принадлежитъ единственная серьезная по-
пытка начертать опредѣленными контурами бу-
дущія политическія формы нашего государ-
ства.

Можетъ быть, не менѣе Вашей теорети-
ческой мысли, поучительна другая сторона
Вашей дѣятельности, именно то безстрастіе,
безкорыстіе и твердость, которыя во всѣ эти
30 лѣтъ отличали Ваше общественное поведеніе.
Неуклонно слѣдя разъ намѣченному направле-
нію, Вы никогда не оставались равнодушнымъ
къ возраженіямъ противниковъ, внимательно
всматривались въ новыя явленія общественной
жизни, старались безпристрастно оцѣнить то
и другое и, исправляя частности, безпрерывно
очищали и возвышали свою теорію. Увѣренный
въ своей правдивости силѣ, безграницно пре-
данный своимъ идеаламъ, Вы рѣди нихъ приня-
ли на себя тяжесть добровольнаго изгнанія.
Окруженный враждою фанатическихъ против-

никовь, часто не стьєнявихших вь средствахь борьбы, позорно покинутый на середнїи пути своими малодушными и ограниченными сторонниками. ¹⁾ Вы не побоялись остаться одна, твердо помня, что „тотъ, кто хочетъ победы своимъ идеаламъ, не долженъ бояться нѣкоторое время остаться не въ модѣ“. Въ наше время, когда мелочи и тернии ежедневной жизни заглушаютъ въ человекѣ все кромѣ желудочныхъ соковъ, такая жизнь, какъ Ваша, достойна того, чтобъ на долго служила образцомъ жизни общественнаго дѣятеля.

(Сей адресъ підписало 44 чоловік, — людей рїзних мїєнь і народностей Росїї: Великокурсієв, Українцїв, Полякїв і др.)

Із Чернігівської губернії.

Високоповажаний Михайло Петрович!

Святкуючи нинї 30-рїчний юбилей Вашої громадської і наукової дїяльности, ми шануємо сим людину, що цїлком посвятила себе на оборону дїла, яке особливо обездолене злим ходом історїї, яке так мало ще придбало собі певних борцїв, так мало ще підтримано навіть кращими силами країни, дїла, — що вїдусє в прийдешних поколїннях прекрасний всебїчний розвиток сил українського народу, тепер же обїцяє єго борцям тїльки скорїйшони, мильйон страждань.

Чи багато знайдеться на європейській землї народїв, так негаряд поставлєних в історїї, як наш український нарід, що вєславив себе страшною і довгою, вїковою та повною геро-

¹⁾ Сей оєуд не зовсїм точний М. П.

їзма боротьбою народних мас, які вимагали для себе внутрїшньої рївноправности, не бажаючи визнати над собою панїв, і наєрентї зломлений таки вїковичним натовном рїзкоманїтних ворожих обставин? Тодї в українського народу одїбрано було все, чого він з такою упартостю і самопожертвою добивався цїлими вїками, і він опинився в сучасному своєму безправствї, не тїльки одинаковому у нього з уєсею Росїєю, але й побільшеному ще специально українським безправством. Таким подвїєю пригноблений український нарід тим менше може сподїватись на краще для себе прийдешнє, що за глибою ним полїтичною незалежностю стала губитись і національна свїдомость в культурних єго верєтвах, що все бїльше вєступали до табору державно-пануючої народности, дякуючи чому, на користь українському народу не може цїлком утилізоватися і вся належна йому частина просвітно-визволяючого капїталу, що, як не як, все ж таки розростається і в сучасному російському суєспїльствї.

Такї лиха українського народу, і Ви пішли з ними на саму рїшучу боротьбу.

Незрідно вїрний українській нивї, Ви зумїли, як ніхто перед Вами, імпоунувати українську ідею, яка засновувала єя перед Вами на єтнографїчних та історичних датах, в Ваших же творах придбала собі дальїйшї заснування в яєних вимаганнях особистой та громадської свободи, в вивченнї межї-єлавянських вїдноєин, в признаннї головного значиння в життї народїв єкономїчних питань, що все вкупї обернуло, таким чином, єрвєтєне українсьобство на величю єсправу повного, всебїчного вєзволєннєя

українського народу, і Ви приєвняли себе своєму ділу цілком, з усею любов'ю та самопожертвостю, віддавши йому Ваші світлі даровання і широкі знання, Вашу працю і дужість, покинувши для нього і саму родину, що б далеко від неї, але ж при вільних умовах слова, працювати на користь її визволення. У всьому Вашому поведженні видно, таким робом, людину цікавиту, яка так органічно змішлась з доробами її ідеями, що їй не знайти спокою, не придбати життєвого зиску, не служучи сим ідеям, що їй безмовно треба робить для панування сих ідей, не дивлячись ні на які жертви, ціною яких би не було особистих згуб та страждань. І коли така прекрасна діяльність не дала ще досить бажаних наслідків, то головна тому причина в надзвичайній трудності, з якою досягають Ваші твори в зневолену Україну, трудності що, звичайно, не від Вас залежить.

Розуміючи, що українській нації, яко архи мужицькій, личить більш ніж кому-небудь сподіватись виключно на себе, Ви перш за все і більш над усе закликали Українців до придбання прав, що складають істоту політичної свободи, завжди пояснюючи при цьому, що добути ці права Україна може тією ж разом з другими країнами Росції, тільки через спільний натовп на уряд, зроблений з ясно-свідомою програмою, си-як програма, на Вашу думку, мусять бути федеративна, з визнанням повної рівноправності всіх країн та національностей, і неминує демократична, як в політичних так і в економічних пориваннях народа. І першим кроком до вигнання такої програми мусять бути засновання по всіх країнах Росції і серед

всіх сі національностей політичних спілоб, які вже й складуть із себе федерально-демократичну партію, котра і візьметься за діло обертання Росції в дієно свободну з політичного боку країну. І знов таки Ви при цьому зуміли, як ніхто перед Вами у Росції, з'ясувати на зрачках західно-європейського життя, і справжню ієготу і справжню охорону політичної свободи, а на фактах із життя Росції та України найбільш придатні засоби до зреалізування сїї свободи в нас і особливо видатну в сїй справі роль українського народу, як головного чинника в з'єднанні плебейських народностей, заступників красної та національної свободи проти народности великоруської, заступниці державного і національного централізму.

Переходючи тепер до Русинів у Галичині, ми й тут знаходимо вжиток тих же основних Ваших поглядів. Конституціоналізм Австрії і не міг їх значно одмінити, бо Ви легко побачили, як далеко ще Австрії до того, що б стати дійсно вільною державою, що їй ще бракує не тільки скільки небудь справедливої системи виборчої, але й таких елементарних річей, як воля печаті, зборів і одвічальности за беззаконні нерезонні арешти, і що найбільше траплять на таких хибках австрійської конституції Русини, яко теж архимузицька нація, за котру нікому заступитись і котрій теперішні австрійські порядки не дають самій заступитись за себе. Ви, таким побитом, зрозуміли, що найнекуче питання для Русинів Австрії перш усього змінити і доповнити конституцію 1867 р. так, щоб народи Австрії справді могли дбати про свої справи, для чого Русини і мусять вкупі з

своїми сусідами славянськими і неславянськими невідомо і рішучо виступити за безпосереднє загальне виборче право, без котрого вони зостаються завжди придавленими політично і національно. При таких поглядах Вам, певно, були особливо несімпатичні і піддавали Вашій особливо гострій полеміці ті з русинської інтелігенції, які все ще зостаються в розумінні, що народ їх дієде свого права не рішучою боротьбою за нього, а вислугою перед урядами та папами. Таким то чином, Ваша діяльність в Галичині прямовала переважно до створіння радикальної партії в її максимально-можливих вимаганнях, як політичного так і економічного інтересу, — партії, що хоче обернутися на русинський демос і сподівається його ім'ям провести в крайовий сойм і державний парламент послів, котрі сміливо і правдиво могли-б заявити його інтереси, а в місті з тим, поки Українці в Росії не мають ще політичної волі, заявити світові і інтереси всієї русино-української нації і правдиві цілі свідомих Українців в Росії, як в Австрії. Але ж через те, що великою перешкодою, до успішного розвитку такої діяльності у Галичині слугує тепер мала сила з інтелігенції, котрі здібні там пристати до табору радикального, економічна біднота тих сил а також на перших порах і мала сила вже збудженого в радикальному напрямку елементу селянського, також при его бідноті, то Ви оберталися за допомогою до Українців, радючи їм підтримати галицьких радикалів і матеріально і морально, доки ті не окрінуть о стільки, що зможуть уже і сами етадо триматися на політичному полі, не оберта-

ючись до запити України. Та і взагалі Ви ясували при сьому і, звичайно, з властивою Вам талановитістю, яке величезне значіння для Українців, що не користуються ще політичною свободою, повинна мати Галичина, країна для них сусідна, рідна і, як не як, все ж таки конституційна. І треба засвідчити, що Ваш творини, о скільки вони досягали в Україну, повеселюдно будили в ній ціканість до галицьких справ, викликаючи вкупі з тим і свідомість потреби для свідомих Українців купкувати до якого часу в Галичині все, що гониться нині во Христі та Царі жандармською Росією. І се зближенне Галичини та Буковини з Україною, доси так мало відомих одна другій, складають одну з крапич Ваших заслуг. Річ іде тут не про одну національну добродійність у Русинів у Галичині, але також і про власні вигоди і при тому невідомі на далеку будучину. І тепер дуже вже не без користно буде і для України, коли в Галичині мцно складеться селянська радикальна партія, і коли в галицькому соймі і віденському парламенті і в австро-венгерських делегаціях послів являться цілком незалежні носії від русинського демосу і нації, котрі будуть боронити інтереси свого демосу і нації, а також заявляють перед усім цивілізованим світом потреби всієї русино-української нації. Лихо українських інтелігентів, що часто мають і національні почування і демократичні поривання, складається не з одного тільки вишнього державного впливу, але і з властивої їх психології. Обезкуражені, вони не бачуть українського ґрунту, не вірять в українську програму. Галицькі справи, гаразд поставлені, притягаючи до

себе увагу і співчуття Європи та Славянства, імпонували б самим благодетельним впливом психології таких обезкуражених Українців. Але хай буде дозволено, святкуючи нині юбилеєм такоу поважану нами діяльність, вимовити і наше пожелання, що б швидче заміщений був той пропуск у нашій справі, що так справедливо засмучує певних Українців. Ми розуміємо Угорьку Русь, що все це зостається без поступового впливу Русинів та Українців, хоч за своє безмірно нещасне національне та соціальне становище повинна була б вона викликати до себе нашу переважну увагу і дбальість. Хай Русини ініціюють з Галичини, ми ж їх підтримаємо з України. Бажалось би від широго серця Вашим прихильникам, що б до Вашого ім'я славетного діяча українського та галицького можна було б приєднати наймення також славетного діяча і угорського.

Із Харківської губернії

Дорогий Михайло Петрович!

Позвольте і нам, жителям глухого кутка землі української, прийняти участь у шануванні Вашої 30-літньої енергійної і важкої діяльності в користь нашій батьківщині, як особисте признание за „хрещення духом“, так і признание товаришів, розкинутих у гдуші і проявляючих себе в напрямку, Вам симпатичному.

Ми шануємо в Вас федераліста. Ваша політична програма, являючись виводом на основі всестороннього аналізу конкретних умов життя російської імперії, тільки визначається твердістю від інших, популярних у Росії, цент-

ралістичних, метафізично-філософських революційних напрямків.

Як українець, на примірі України, Ви всесторонне висянили ідею областного і національного федералізму і способи її проведу в життя, проявивши в даному случаю всю силу Вашого публіцистичного таланту: Ваші етнографічні й історичні праці вказували в минулому битовому і історичному житті нашого народу данні для реалізації симпатичних Вам ідей; обширне знаомство з минулим і теперішнім життям Росії і Європи, вкупі з живими й чуткими відносинами до біжучих інтересів ето, завше вірно намічали ту позицію, в котрій повинні стояти ми, Ваші земляки; до того ж і багаторний ентузіазм проникаючий усі Ваші праці, чимало помогли сильному впливу їх на свідомість. В тому впливі Ваше єдине в своєму роді по величині значіння для України.

В тойже час тільки Вам Україна обов'язана тим положінням, котре вона може зайняти серед народностей і областей, що складають Російську Імперію, як країна, що вперше підняла справу про політичну форму, найбільш вдоволяючу справедливість і оберігаючу інтереси „не історичних“ народностей

Щід Вашим впливом повстав, виріє і окріп той радикальний напрямок у Галичині, що забезпечує розвиток і являється завдатком змоги практичного розв'язання справи про свободу нашій батьківщині. Ви показали, яку роль і значіння може мати Галичина в ділі нашого народного руху; через Галичину, Ви ввели українську справу в між-славянські круги.

З рідким талантом і завзятістю, Ви популяризували в Європі ідеї українства, як головного фактора ідеї демократичного федералізму, ідеї скупління „історичних“ народностей в інтересі загальної свободи і розвитку Росії.

На нашій Україні Ви завше йшли попереду, не ступаючи на путь національного шовінізму, завше признаючи гарні боки ворога і, будучи українським націоналістом, рекомендували вчитись і переймати все краще, що єть у інших народностей, — і в загалі звязували український національний рух з найпрогресівищими ідеями віку, чим зацікавлювали і стали притягати симпатії до того руху не тільки серед кращих людей Росії і Славянства, а почасти і в Європі.

Годі не боліти душею, — показуючи ту моральну обетановку, в котрій Вам приходиться працювати, будучи в стані політичного емігранта, відорваного від батьківщини, котрій Ви беззавітно віддані, і се тим більше, що сама еміграція не була для Вас актом самоспасіння, а витікала тільки з бажання знайти підходячі умови для вільної діяльності. Хайже хоч слабою тінню полєкні буде Вам та глибока симпатія і пошановання, котрими пройняті ми, виховані на Ваших працях і, по змозі працюючи на Україні в інтересах українського народу.

Женева, 12 Дек. 1894 р.

Душею і серцем ми з Вами чествуєм тридцятилітє праць нашого земляка і учителя,

Михайла Петровича Драгоманова, на полі все-світньої науки, — волі, культури і добробиту нашого українського і звязаних з ним народів.

П. Дашкевич (студент медицини)

А. Ляхощкий.

Paris, le 16 décembre 1894.

À Dragomanov, patriot ardent, travailleur infatigable, homme politique intègre, vaillant défenseur de l'idée démocratique et fédéraliste pour ce jour de jubilé hommage et salut par ses compatriotes, amis politiques et personnelles, résidant à Paris

Théodor Vovk.

(Переклад)

Париж, 16 дек. 1894.

Драгоманову, гарячому патріоту, невтомимому робітникові, чесному політичному діятеєві, мужному захитнику ідеї демократичної і федералістичної, в сей день юбілея поклон і поздоровленя, від его земляків, приятелів політичних і особистих, проживаючих у Парижі. Федір Вовк.

Лондон, Сент 14, 1894.

Какъ русскіе социалисты, политическіе единомышленники и личные друзья Михайла Петровича, мы считаемъ своимъ долгомъ и дорогимъ правомъ присоединиться къ торжеству, которымъ наши украинскіе братья и товарищи со-

бираются почитать его тридцатилетнюю литературную и политическую деятельность.

Михаилъ Петровичъ былъ и остается украинцемъ душою и сердцемъ. Но живая и горячая любовь къ своему родному народу ни на одну минуту не дѣлала его узкимъ националистомъ. Напротивъ: она была именно той силой, которая побуждала, поддерживала и укрѣпляла его въ его многотрудной борьбѣ за освобожденіе всего русскаго народа. Онъ принадлежитъ всему русскому племени, всей великой славянской семьѣ въ такой же мѣрѣ какъ своей Украинѣ. Украина, давняя намъ величайшая изъ нашихъ художниковъ слова, основателя русской беллетристики, и множество первоклассныхъ поэтовъ, артистовъ, музыкантовъ и ученыхъ, можетъ гордиться тѣмъ, что въ трудную эпоху формировавія политическихъ партій въ Россіи она выдвинула одного изъ крупнѣйшихъ политическихъ мыслителей нашего времени, который болѣе кого либо изъ современниковъ способствовалъ выведенію русской революціонной интеллигенціи изъ того идейнаго хаоса, въ которомъ она находилась лѣтъ пятнадцать тому назадъ.

Сознательно или безознательно, охотно или затѣкая уши, русскіе революціонеры почти всей своей массой идутъ по тому пути, который Драгомановъ предвидѣлъ и не переставалъ указывать съ первыхъ дней своего появленія за границей. Многіе изъ его практическихъ положеній и указаній, основанныхъ на подробномъ изученіи политическаго организма современной Россіи и на глубокомъ знаніи политической исторіи передовыхъ народовъ образованнаго міра, до такой степени опережаютъ событія, что

могутъ быть оцѣнены и утилизированы только послѣ свершенія политическаго переворота, который дастъ Россіи возможность организовать и устроиться согласно своимъ желаніямъ и потребностямъ. Они могутъ быть названы его политическимъ наследствомъ, завѣщаннымъ потомству — надѣема, не весьма отдаленному.

Мало людей, за которыми исторія признаетъ подобныя заслуги.

Какъ современники и свидѣтели его многолѣтнихъ усилій прибавимъ только одно. Въ практическомъ дѣятелѣ, въ политическомъ писателѣ, имѣющемъ дѣло не съ отвлеченными теоріями, а съ жгучими вопросами дня, человекъ не можетъ быть отдѣленъ отъ мыслителя. Чтобы неуклонно вести свою ладью по развѣтанному пути среди бури политическихъ страстей, не достаточно быть мыслителемъ сильнымъ мыслью. Для этого нужна сила духа, нужна масса гражданскаго мужества, нужно то духовое безстрашіе, которое дается только людямъ безусловно чистымъ предъ собственной совѣстью, безусловно строгимъ къ самимъ себѣ.

Глубоко уважая и цѣня въ Михаилѣ Петровичѣ писателя, мы въ такой же мѣрѣ цѣнимъ и чтимъ въ немъ человека и гражданина. Не считаемъ возможнымъ распространяться на эту тему въ письмѣ, которое быть можетъ будетъ читаться публично. Скажемъ только, вмѣстѣ со всѣми кому довелось знать его близко, что мы затруднились бы сказать, которую изъ этихъ двухъ его сторонъ мы ставимъ выше.

Отъ души присоединяема ко всѣмъ благимъ пожеланіямъ, которая будутъ высказаны

нашому дорогому другу і товарищу его бліжайшими сотрудниками і земляками.

Сергій Степняк
Егорь Лазарєв.

Підписую не тільки як „русский социалист“, а і як українець, бо „вірую й ісповідаю“, що кожний крок наперед у політичній самосвідомості, поступі та єдності мого рідного українського народу є теж крок до щастя не тільки усіх народів, що населяють Росією, а і всього чоловіцтва. Тільки при політичній самосвідомості, народній гетій може вистеги в скарбницю вселюдської цивілізації те оригінальне, що присуще даній народності, і от чому я ставлю високо і шаную всім серцем діяльність М. П-ча і в Болгарії, і в Галичині, де він діє на добро усього українському народу. Честь йому, чесному українцю і доброму демократу!

Ф. Волховської.

Адреси і телеграми из Галичини і Буковини.

Бортники (Товмацького пов.) 11.
грудня 1894.

Високоповажаний Пане Редактор!

З найбільшою радістю повиталисте мене веселов новинюв, що на 16 грудня с. р. відбудеся радикальне віче у Львові і то само літе-

ратурні вечірницї в честь Високоповажаного Михайла Драгоманова; а ще більше тішить мене того, що після віча відбудуться перні загальні збори новооснованого просвітного товариства „Поступ“, що наша радикальна партія буде мати своє жерело просвітне. А по мой думці, най би се товариство видало в перний раз книжку Стосунки віри до розуму (Коваліт віри з наукою, Дрепера), з котрої бувби для нас найбільший хосен.

По найбільшим смутком є для мене, що я не можу на сїм славнім вічу участником бути, а то з тої причини, щом вже від довного часу слабій, по ми уже троха ліпше; коли буду міг бодай троха ходити, то може ще і прибуду на віче.

Одиакож посилаю мою адресу і желаю як найславніше і найкраще відбути се славне віче і також збори „Поступу“, на хосен, на честь і славу нашій радикальній і інтелігенції і русокому народови, — а я хоть нині тілом не можу бути, то духом я раз на завше буду з Вами аж до згону жити.

Ваш приятель і одномисленник

Іван Бородайкевич (селянин)

У Львові, 16 грудня 1894

Двацять кілька літ назад теперішні чільні мужі, визначні роботою в хосен руского народа були молоді, як ми тепер. Вони мали прочувте, що треба новими стєжками йти тудя, де днєс, а Ти зявивея перед ними з світочем науки і правди та вказав їм, куда треба йти, як треба йти, на стрічу розвидняючому ся днєви.

Се перша велика заслуга Твоя, будителя того руху, котрим іде житє інших народів, а всіма єго об'явами. Багу тої заслуги ми розуміємо і цінимо. Ти не обмежився на вказуванє тієї, на критику, але Ти позитивні слав програми і сам брався за діло, ставочи в ряд з охотниками, коли між тим спосібність до праці і витривалість висувала Тебе на перед. Се ставить Тебе в перний ряд робітників європейських.

Аби сповнити весь Твій заповіт, мусять поодинокі громади в відрубних напрямках ділати. Ми звернемо увагу на Тебе як на ученого в щоденним розуміню того слова (бо ж наука власне єсть сям субстратом, на котрім повинні розвиватися всі об'яви житя) і праґдаємо собі, що Ти яко учений маєш славу у народів європейських, котрі з признаєм і почестю глядять на твою працю.

А тепер ми нагадаємо собі, в яких Ти обставинах працюєш. Ах! Ти живеш житєм заточника, найбільший з сучасних Русинів поза границями Вітчизни, котрій найревнейше служиш! Далеко від людей, котрі Тебе розуміють і спільно з Тобою працювали б — трудишися самотний. От як Ти служиш ідеї! Се ставить Тебе на pedestалю святости.

З нагоди вининнього свята висказуємо Тобі наше признає і почесь та заявляємо, що бажанєм нашим єсть працювати над ділом, Тобою початим, і в спосіб, через Тебе показаний, а високий примір Твого посвячєня для ідеї будем все мати перед очима.

Галицька академічна руска молодіж.

Серафимці, городенського пов.

Честь і слава Михайлови Драгоманову, що перший навернув нашу інтелігенцію до праці над темним робітним народом.

Честь Тому, що помімо всяких переслідувань, навіть зі сторони євоїх, трудиться неумолимо уже 30 літ для простого народа!

Тобі має завдячити руский нарід, що знає, хто єму приятель, а хто ворог; жий же та трудися для нас, селян, ще довгі літа, а заплатою для Тебе най буде дяка тих, для котрих працюєш!

Честь і слава Батькови руских радикалів!

Селяне-радикали села Серафимці: Левко Бачинский, Юрій Бачинский, Георгій Мулярчук, Николай Шльомкевич, Георгій Бурнада, Іван Яшан, Іван Онуцкий, Василь Новак, Іван Бучовский, Іван Шльомкевич.

Супраївівка, к. Підволочиск.

Славний і Достохвальний Виділе „Народної Волі“!

Засилаємо Вам наше щастя Боже, що єте скликали хлопце перше віче у Львові і засновали товариство „Поступ“. Також дякуємо Вам за поясненє о діяльности Михайла Петровича Драгоманова. Доси ми не знали, хто він такий був, аж з „Хлібороба“ вря 22 і 23 довідались о єго житю і діяльности для України-Руси і Галиччини. За що засилаємо Вам: щастя Боже

Вічови:

Перше було хмарно, хмарно, тепер проминуло,
Бо у Львові перше хлопце віче ся відбуло.

„Поступови“:

І на весю Галичину сонце засявало,
Бо в Львові ся товариство „Поступ“ завважало.

В честь Драгоманови:

І вечірки славі, славі в память Драгомана —
Честь велика, многа літа, від нас Му віддана.

Микола Черкас, Ілько Пристайко, Андрей
Гуцайлюк і Кіндрат Гурний.

Самбір '91, 1894.

Жаль ми, що не могу прибути на днешне
торжество в честь славного Михайла Драгома-
нова, котрий вказав всім Русинам дорогу до
ліпшої будучности — дорогу праці, науки і по-
ступу. Дай Боже, щоби з днешним дньом всі
Русини вступили на твою дорогу.

Др. Корнито Чайковский.

Коломия 16. гр 1894.

Пробуджені з нужди і гнету морального
мужики шлють своему апостолови щире спаси-
біг за вказанє дороги до громадського єднаня,
матеріального і духового здвигненя єслинства.

„Народні Світки“.

Коломия, 16. груд. 1894.

Великому учителеви правдивого поступу і
освідомленя мас народних шле щирий привіт
Редакція „Хлібороба“.

Коломия, 16. груд. 1894.

Немогучи явитись лично, прилучасьмоє до
святкованя юбідеа неустрашимого, глибоко сви-
домого борця за поступ, свободу і волю Русин-
України.

Др. Володимир Кобринский, Іларіон Гара-
симович, Міхаліна Гарасимович, Др. Александр
Кульчицкий, Ганна Данилович, Корнито Бере-
зовский, Нестор Яворовский, Іполит Левіцкий,
Олекса Печерский, Тома Печерский, Кирило
Геник.

Чернівці, 16. груд. 1894.

Великому двигателеви поступу на Руси-
Україні, славному ученому а своему почетному
членови, шле, на єго свято, сердечний привіт
Академічне товариство „Союз“.

Чернівці, 16. груд. 1894.

Великому борцеві за поступ і волю Руси-
України слава!

Лисинецкий, Галин.

Чернівці, 16. дек. 1894.

Принюшу моє сердечня поздравленія мно-
гоуважаємому Юбілату, поборнику свободы и
науки.

Юльєв Яворскій.

Відень, 16. груд. 1894

Загальні збори „Січі“ прилучаються до
юбідеа свого почетного члена Михайла Драго-

манова і бажають Єму тривогого здоровля до успішної праці, на славу вітчизни, в хосен правдивої науки.

Городенка, 16, грудня 1894.

Духом з Вами і ми віддаем честь Михайлови Драгоманову, невтомимому поборникови всякого рутенства, апостоли правди і науки.

Члени рускої читальні.

Городенка, 16 грудня 1894.

Поклоняюсь духови, що посеред темряви, в котрій блукала наша суспільність, луч за-
падного світла указав.

Др. Теофіл Окуневский.

Тернопіль, 16, груд. 1894.

Перекажіть Високоповажаному професору Михайлу Драгоманову нашу глибоку шанобу за его 30-літню плодovitи і невтомиму діяльність для поступу і волі руского народу.

Руска молодіж.

Куті 16, грудня 1894.

Радісно прилучасмося до всенародного шанування заслуг нашого Драгоманова, дійсного апостола правди і науки. Жыв би нам многа літа!

Земляки з над Черемоша.

Kraków 16. grudnia 1894.

Z okazji Waszego wiecu i obchodu jubileuszowego profesora Dragomanowa, zasyłamy imieniem młodzieży akademickiej krakowskiej serdeczne życzenia powodzenia w pracy Waszej, a zarazem wyrazy uznania dla zasłużonego Jubilatata.

Wacław Tobiasz, Kasper Wojnar.

Грималів 16 грудня 1894.

Пю на многая літа і здоровля нашого майстра і керманича. Я духом з Вами.

Др Яків Невестюк.

Промови учасників юбілея.

Голова. Таким чином відчитати ми усі письма і телеграми; тепер приходить остатна точка: Промови учасників юбілея. Перший записаний до голосу товариш Ярослав Розвода, Чех, представитель партії ческих поступовців у Чехах, по нашому, радикалів. Є то партія велика і многонадійна.

Ярослав Розвода.

Důvěrnici české strany pokrokové, radikální uložili mi telegram, abych tlumacil Vám na sjezdě i na slavnosti Dragomanova sympathie s jimi: sleduje strana rozvoj národní Malorusův i jich boj za ideje rovnosti a práva (Chrať telegramy) „Viely pozdrav českých pokrokových radikálů. Růsínům spolu bojovníkům emancipaci narodou a za pokrok! Dr. Baňa, Soukup, redaktor“. (Говорить далі).

Národ český hnětený svými nepřátely, zbavený svých práv a odsouzený téměř k smrti, prociť, ozval se volaje hlasitě o svá práva. Dokud neměl písemnictva, dokud společenstvo české nenabýlo vědomí svých práv i úkolů, potud nadvláda germánská tísnila ho se všech stran, zbavovala i nejnútnějších poteb životního. Leč na li se lidé, vlastenci, kteří vnovali život práci na vskisení národa, stvořili mu písemnictvo, vědu i umění, vychovávali u něho sebevědomí — tak, že mu e dnes s druhými spojovati hlas svůj volající o práva lidskosti, o svobodu. Proto my Čechové pochopujeme proč slavíte památný den 30 leté činnosti muže, který tak miloval svoji vlast', Ukrajinu a snahy svého žití jí posvětil. Proto my stoupenci pokroku rozumíme tomu, že v úctě máte spisovatele, který pracuje, mimo pekařky spátečnictvím mu kladené, na osvětu svého lidu. Víme, že budoucnost' všech Slovanů, nás Čechův i Vás záleží od toho, jak rozšíří se v masách lidu osvěta. (Гуче браво).

Стефан Новановский (селянин).

Těľko mi mali pozdоровсьє dľa M. Dragomanova, čo mi musimo vїдати єmu česť єľko človїkovi, котрий навчає народ за єго силу, за єго побут давний. Ми повинні кождий з осїбна в серци своїм нести єму вдячність. Дай бог, щоби ви нас ратував, як до тепер; щоби ще довго печатав книжки дľa нашої проєвїти; щоби єму поталанило з'єднати наш народ. Ми, мужики особливо повинні бути вдячними таким людям як M. Драгоманов і горнїтисє до них.

Ян Чоп.

Przy tej uroczystości, mającej tak doniosłe znaczenie dla bratniego nam rusińskiego narodu, czuję się obowiązany przemówić parę słów w imieniu młodzieży polskiej radykalnej, w imieniu tej najmłodszej generacji społeczeństwa polskiego, która dla zrealizowania hasła „wolność, równość, braterstwo“, chce pracować i pracuje szczerze, nieobludnie.

Musi ona czcić i szanować wszystkich przodowników w walce o te ideały, krocząc temi drogami, jakie jej wymierzili pionierzy postępu.

Obywatel Dragomanów należy właśnie do tych sze mierzy. On walczył słowem i piśmem o te hasła, on daje nam wskazówki do pracy, kreśli program szczerzej oświaty ludu, pracy, która go ma zrównać z innymi klasami. Uczniowie tych zasad, dzieci tych samych idei wolają: Obróńcy wolności, krzewicielowi postępu, nauki, oświaty czesć!

Наталія Кобринска

В історії людськості нема ніяких випадків, а кожда фаза людського розвитку вижєся довгим ланцюхом узаїв з минушностєю, з котрої випростає будучина.

Тож дľa людей великої освіти, великої науки нема ніколи ніяких неожиданих, ненадійних проав як в житю поодиноких народів, так і цілої єсупільности.

Інакше дієся з загалом, та іще з мало освіченим загалом, у котрого кожда нова проя-

ва буде довший час уважатись не впливом суспільного ладу та его розвою, а просто видумкою поодиноких людей.

Не потребує відій казати, що у нас дієся се в більшій мірі як де инде, та що наш рідний край то бідак, котрому дістаються ледви кришки з стола богачів.

По сильнішим потрясеню умів 1848 р., загально-європейскі ідеї лиш слабо до нас доходили, тай тоті, що доходили, захоплювали не загал, а поодиноких людей, котрі на загал не мали ніякого впливу.

Аж могутий голос Драгоманова потряс до основ нашу суспільність. З ним прокинулись у нас нові думки, нові бажаня, котрі стреміли до одної цілі, шли до одної мети, а то: освободження слабих і пригноблених від переваги сильних і можних.

Молодіж, котра завше і всюда показувалась найспосібнішою до великих суспільних подвигів, зібралась і у нас, невеликим гуртом, під стягом Драгоманова до борби з злими людскими нахлонами.

Тут стали виринати люде і ідеї, про котрих зародок ніхто у нас і не знав. Тут виринуло і жіноче питанє, котре довше як нічи наші одпочасно розбуджені суспільні питаня, уважалось фантазією тай видумкою одиниць, хоть воно сильно звязане з инчими нашими завданнями часу, та по поводу загально-економічних змін і нашої жіноці стало тісно в одній хаті та душно при родинним огнищі.

Як всюди, так і у нас перший товчок до розбудженя жіночого питаня дала Англія, а ми се переважно завдячуємо популярній німецкій літера-

тури, котра доходила часом і до найдальших закутків Галичини. Та однак були ті зароджені ідеї якби ненароджене дитя внутри матери і вони може навіть ніколи не узріли би були світла божого, якби не всевітні, нанесені на нашу Русь думки Драгоманова, котрі дали спроможність піднести голову усім бідним та пониженим, а тим самим дали спроможність піднести голову нещасному та дуже пониженому галицькому жіноцтву.

Підному про те, при сегоднішнім святі, тих кілька слів, в імені малого ще гурту розбудженого галицького жіноцтва, в честь великого борця за правду — Михайла Драгоманова

Василь Стефаник

медик із краківського університету, промовляє іменем рускої академічної молодіжі у Кракові. Михайло Петрович сказав: неправда — не про світа*, і сего придержусь і яко суспільний робітник і яко професор Ми віддаємо ему честь яко професорови. Яка то важна річ для студентів вчитися у такого професора, що з катедри голосить думки угрунтовані лиш наукою, а не змінені відповідно до т. зв. „обставин“ - о сім ви, напове, знаєте. Тут ми не маємо таких професорів, аби нам усю правду казали, а ми власне тої правди потребуємо. Таких професорів, як Михайло Петрович, молодіж усє шанувала і буде шанувати. Тож не дивно, що в ю билею его вляга участь уся галицка університетска молодіж, як руска так і польска. Ми дуже жалуємо, що не можемо слухати Михайла Петровича з катедри, але нам остаятьс-

его літературні праці, з котрих ми учимося правди. Слава нашому професорови!

Іван Сандуляк (селянин).

Тьма була серед нас; сила, що прогнала тьму, є Драгоманов. Сей просвітитель повинен бути нам приміром. Ми повинні мати надію на таких людей, як Драгоманов.

О, руський народє, ви сну будисє,
Отри свої сляси і ввесели сє!
Горнисє до просвіти, не засипай знов,
Коли пробудив вас брат Драгоманов.
Від нині ростє на Русєи просвіта:
Най живє Драгоман многоє літа!

Іван Нопач

укінчений слухач філософії.

Дорогі брата! І я зновні годжусь з думкою, вже передомною висказаною, що найкрасним ушанованєм того чоловіка, котрого праці юбилей нині святкуємо, було б пійти в єго слід і статисє таким чоловіком, яким він є. Та не кождий з нас має до того всі ті підстави, які мав М. Драгоманов. Не всі можуть мати і такі спосібности вроджені, і такі матеріальні средства, як він, що б здобути собі такі широкі відомости і таке високе становище, як він. Та за те хотів би я звернути Вашу увагу на дві інші річи, котрі М. Драгоманова різко вирізняють від многих інших, рівно високоучених людей, а котрі і найменний з нас може собі прасвоїти. Є то насамперед така консеквенція характеру М. Драгоманова, котра ніколи не поз-

волила єму инакше говорити, а инакше робити. Згідність слів і діє є пробним каменем вартости чоловіка, і ніхто з нас не повинен і не сміє викручуватисє від тої консеквенції, хоч-би й як круг ділани єго був маленький і незначний, бо в силі кожного лежить, в своїй сфері говорити і робити те що вважає добрим. Другим моментом, котрий дуже високо ставляє Михайла Драгоманова, а всім нам і найменшим є приступний, то є любов до свого ближнього, навіть до свого противника. Він хоче противника направити, а не знищити. „Більше праці, більше думки, більше організації! Але й менше сектярства!“ — кінчить він свої Листи на Наддніпрянську Україну — „іди постивний і не постивний — Христос прийма й того, хто прийшов зарані й того, хто прийшов у 12-ту годину... В однім тільки мєра між нами не може бути: в справі кастових чи всенародних інтересів, бо єє справи основні, з-за котрих вже тисячі років іде між людьми боротьба невинуща, без котрої жите людей перестало би бути людским“. Так, безперечно; без любови ближнього, котра є підставою справедливого, т. є. рівного трактовани інтересів всіх одиниць людських, після їх особистих заслуг, — не може бути ані товариства, ані суспільности, ані якої небудь спільної людської праці. Тому я найкрасше, думаю, закінчу тих своїх кілька слів тим, що пригадаю Вам, дорогі брата, заповіт єв. апостола Павла, котрий М. Драгоманов так часто повторяє: „Аще язъки чловѣческими глаголю и ангельскими, любве же не имамъ, быхъ яко мѣдъ звеняци или кимваль звяцаѣи; и аще имамъ пророчество и вѣмъ тайны вся и

весь разумь, и аще имамъ всю вѣру, яко и горы преставають, любве же не имамъ, ничто же есмь*.

Денис Луїнівич.

Яко послідному бесідникови, не прийде-ся мені щось нового сказати до того, що було вже сказано днесь про М. П. Драгоманова. Тов. Франко говорив про его діяльність яко вченого мужа, т. Павлик звернув увагу на публіцистичну працю Драгоманова, і яко такий, що з Галичан найближше стояв до Драгоманова, пояснив багато моментів з его політичної діяльності. Знаю, що годі промовами обняти всесторонню діяльність нашого велитня, що лиш більше або менше ясне світло можемо кинути на годовні напрями его діяльності, — але мені ходить о зазначене становиска академічної молодіжи супротив Драгоманова.

З промов Франка і Павлика знаємо, що маємо на него дивитись, на діяча суспільного. І то не аби якого, а я підношу факт, що Драгоманов звертався до молодіжи (про те, о скільки він через праці популярні звертався до простонародя, говорив Франко) бо молодіж все найприступнійша для ідей, все їх плекає і не знає переділу між словом а ділом. Драгоманов сів зерна науки і поступу між молодю громаду, а тої громади Франко і Павлик ідуть на чолі «алягги борців за поступ, і з дороги, Драгомановим вказаної, не зійшли! Все і всюда через молодіж приходили „відрожена“, „нові снохи“. Ми ідемо за нашими проводирами і можна на нас уповати. Ми

каменярі, а Драгоманов дає нам молот в руки, то є науку. Єі зарено нам вкаже „де днів“ І ту ми виять возьмем за взір Драгоманова. Зазначую ту з вагою его посвяченє за ідею. Се ставить его між мучеників за правду і перед нами підносить его на педесталь святости.

Стремлячи до здійсненя его задумевних бажань, наставляючись працювати після его заповіту, приготовляєм для него найсвітліший тріумф правді, а с тим і сму. І так тепер ми, свідомі своєї щди, ідемо прямо на зустріч новим часам і противним хвилям кажемо:

І деж в світі тая сила,
Що би в бігу нас спинила,
Щоб вгасла мов огонь,
Розвидняючися день?

Після вечірниць у ратуші, учасники пішли на спільну вечеру в одну из найперших львівських реставрацій т. зв. Grzywińskiego, де завяли самі усю велику салю. Селяне руські засіли до столів поміж из молодіжю і робітниками та жінками різних народностей і станів і провели кілька годин серед дружної гутірки, пісень українських та промов из різних боків на тему про солідарність опозиційних сил у Галичині, Росії й Словянщині, та в честь Юбілята. Найбільше вражінє зробила, особливо на селян, промова, де Юбілята показано як антихриста для всіх нечистих сил у Галичині, яко могучого духа, що вибиває своє вільне пятно в кожній чесній душі. Час проминув серед самої світлої радості задля удачі нинішнього свята, особливо віча.

* * *

День 16-ий декабрія 1894 був днем моральної побіди русько-українського радикалізму в самій серці Галицької Русі, днем моральної побіди напрямку М. П. Драгоманова на Русі-Україні, днем промовленя широких кругів російських Українців вільним словом. Юбілей М. Петровича був справді святом свідомої себе, широко-поступової Русі-Україні. То-ж не простою фразою, а глибоко відчутим виразом усеї тої Русі-Україні була пісня українська „Ще не вмерла Україна“, котрою закінчено Драгоманівське свято. Юбілей М. Петровича показує, що справді „ще не вмерла“.

ВІДПОВІДЬ

Михайла Петровича Драгоманова.

До глибини душі зворушений, дякую всім, хто згадав мене в час спомину 30-літньої моєї літературної праці. Гарячі привіти Ваші тим більше мене пронизують, що вони для мене в великій мірі не ждані. Похвали Ваші моїм змаганням, занадто великі. Коли я претендую на що не будь, то лишень на те, щоб проповідати і пробувати прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки славні братчики Кирило-Мехтодієвські, і котрі лежали в основі українського народолюбства моего і товаришів, в ваші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно, з одмінями, котрі принесла всевітня наука і політика в новіші часи.

Я чимало наслухався в остатні роки, будім то ті провідні думки вийшли з моди на Україні, чому показом служуть і звісна „нова ера“ в Галичині і Буковині. Ваші голоси свідчать, що нова мода даєско не викоренила добре старе насіння, посіяне славними братчиками 1847

р. Се мені дає надію побачити ще сходи того насіння і великі купл працюючих на його полі.

Я добре знаю, що працювати на тім полі в Росії важко, то ж позволю собі порадити всім, хто мене привітав, — по крайній мірі неспиняє помагати праці в Австрійській Русі, — по той бік історичної прірви⁴, як каже один мій вельми шановний приятель. Прірва ся розірвала так наші вищі класи, — що частини вашої землі по обидва боки сі виглядають мов би то зовсім чужі. Але простий народ, а надто сільський, зоставив однаковий, одного хоче і однаково об тім говорить і розумно, і хитро. То ж справді російським українцям працювати (а надто літературно) або підмагати праці на користь нашому закордонному народові, все рівно, як би полтавцеві працювати для волинівців. В теперішню хвилину, поки не наступить у Росії політична воля, народолоблям на Україні можна сказати про Австрійську Русь: „там просвітиться світло ваше перед людьми, там побачать люде, які діла можете ви зробити і в себе дома, і яку вартість мають наші національно-сусільні почуття і думки.“

Спеціально за галицькі голоси, котрі обернулись до мене, складаю я спеціальну подяку. З усіх частин нашої батьківщини, Русі-України, Галичина стала мені може не менш рідною, як і Полтавщина, — духовою родиною. Вже 20 років як я догадався, що там поле, де ми моглиб працювати вільніше і значить ширше і глибше, ніж у Російській Україні. Треба було лишень знайти галичак, товариш⁵ для початку праці. Шукав їх дехто і перед нами, — та об-

різавсь. Обрізались шершу і ми, — і мусили полемікою, котру значний гурт нас вів спільно, хоч іноді лишень за мою самою підлиженію, прориватись криз кору галицької інтелігенції, до живішої частини молодіжї, а через неї і до розвигнаних селян, — і нарешті з кінця 70-х років Галичина дала порядку людеї, спосібних до поступової праці. З того часу і ми почули ґрунт під ногами. Особливо в часи, коли виявилась неветойка нашої женецької „Громади“ (замічу для історичної правди: не мною задуманої), я можу сказати, що мусу дякувати більш усього галичанам, — і як чоловік партії і особисто, за те, що не зоставив зовсім емігрантом безґрунтовним, і тілом і духом. Найбільше мусу я дякувати селянам радикальної партії котра приміром запевнила, що навіть серед нашого занедбаного „чорного народу“ єсть люде, готові одчиняти свою душу для передових європейських думок, коли лишень прийде до них з сими думками проповідач, хоч трохи уміючий.

Я не обманюю себе вірою в дуже велику силу радикального руху в Галичині. Але тепер уже сміливо можу сказати, що рух той знайшов собі міцний ґрунт і вже не засне, а ростиме, — бо вже певна частина галицьких селян прилучилась до всесвітнього поступового руху, котрого віщо не в силах спити. От тим і дорога Галичина для мене і особисто і як для українського поступовця.

Тут буде місце поправити один уступ, котрий наводиться в деяких адресах і промовах, — се про моє „матеріальне біджане“ в Женеві, котре нарешті примусило мене перебра-

тись в Болгарію. Властивого матеріального бідкани я не знав, а жив лишев не обезпечений, як і тепер живу.¹⁾ Біда моя в Женеві в остатні роки була моральна, — в тому, що багато земляків, одномишленників і навіть ініціаторів „Громади“ і т. п. прийшли до думки, під фальшивим розумінням слова „культура і культура прали“, що мов би то всі політичні заходи коло української справи, не тільки такі, як „Вольный Союз“, але й такі, як видання пісень народних про політичне життя, або поезій Шевченка, заборонених у Росії — не потрібні, або й просто „шкодливі“. ²⁾ От що робило мене емігрантом і моральним, зовсім безгрунтовним. Оттут то і виручили мене кушка земляків, котрі зостались вірними тим думкам, котрі становлять голову суціль українського руху 40 — 70 рр., та галицькі радикали городські і сільські, — тоді як Болгарія вертала мені

¹⁾ Щоб усунути всякі помилки, я мусу сказати, що в 1889 р. мене назначено на проєсесуру в Болгарію, по контракту з міністерскою радою, на 3 роки. В 1891 р. російський уряд потребував, щоб мене вигнано з Болгарії, в куні з другими „нігілістами-терористами“. Була між шквновими Болгарами партія, котра хотіла внодити волю російського уряду, але загал міністерської ради того не послухав. В 1892 р. міністерська рада поновила зо мною контракт на один рік, а в 1893 р. внять на 3 роки.

²⁾ В Росії не одні вони так схилили перед „політикою“. То була свого роду натуральна реакція: спершу хотіли в имя народу робити революцію, то б то політичну роботу, без науки, без культури, — а потім хотіли робити то наукову, то народницьку культуру без політики! А тим часом культура, як неустанна еволюція людських громад до поступу, несуть собі все поступове: і науку, і промисел, і політику, мирну й революційну, і всяку таку працю котру годі розірвати одну од другої.

учительську роботу, котру я любив, і дала мені орган, де я міг помістити мої студії над славянською словесністю (інакше над матеріалом славянського народного світогляду), в тім числі й українською, для котрих я не міг найти нігде місци: в рідних сторонах то через недоєтачу грошей, то через нехїть, в чужих через завадго дрібну для чужинців спеціальність обробки річей, без котрої в певних випадках ні як не можна обійтись.

Тож я мусу особливо бути вдячним тим згаданим вище землякам, та Галичнині з Болгарією!

Бєть іще одна частинка нашої євільної батьківщини, котрої я не можу забути ніколи, немов пораненого брата. Се Угорська Русь. Одвідавши двічі в 1875 — 76 рр. ту сторону, я пересвідчився, що там про протий люд або ніхто не дума, або беруться до нього такими єпособами, котрі зарані засуджені на невдачу.

Там найчесніші руські патріоти живуть думкою і серцем або серед стародавніх князів та бояр, або серед далеких архисреїв і генералів московських, а живого народа руського, з сго горем під боком своїм не бачать, а коли вноді заговорять до него, то все про мертве і такою мовою, котрою нігде ніхто не говорить і котрої вони сами не розуміють без мадьярського перекладу (с боку).

Позаяк я був першим українцем, одвідавшим Угорську Русь, і позаяк я побачив, що вона одрізана духовно навіть од Галичнини, більше, ніж Австралія од Європи, — то я собі дав Аншбалову присягу працювати для того, щоб привязати Угорську Русь до нашого наці-

онально-демократичного і поступового руху, в котрому лежить єдиний порятунк. Нещасливі пригоди підірвали мої початки, котрі мусіли бути досить делікатні і сложні, одновідно тамошньому стану річей. І з того часу, 18 років, ні один українець, ні галичанин не взявся поновити мої заходи і ні сам не пробував щонебудь робити для закарпатських братів. Я пробував обертатись до патентованих інтернаціоналістів, — і коли угорська соціалістична партія на конгресі зложила свою програму і напечатала єї по мадлярському і по німецькому, я обернувся до єї провударів, беручись перекласти ту програму на нашу руську мову і напечатати єї своїм коштом, — аби лишень партія взялася ширити єї, як і мадлярський і німецький тексти. Але на сей мій предклад я не получив навіть відповіді: я догадуюсь, чому? — бо коли я перед тим в місячнику Le Travailleur, котрий видавали в Женеві французські комунари (як Реклю і др.) вложив спеціальний стан Угорської Русі, то один з головних угорських соціалістів, — сам комунар, — жалівся Реклю, що моя стаття — московько-панславистична. Цевно, голова угорської соціалістичної партії побачили московський панславизм і в замірі видати славянською мовою угорських селян — їхню ж таки програму.

Так Угорська Русь зостаєся без проповіді поступових думок і доси. Я не можу виповнити моєї присяги, — але тепер, получивши привітання од так численної громади земляків, — осмілююсь скласти ту присягу на їх голови. Роблю я се тим з більшим правом, що в

однім з попередніх адресів говориться про потребу праці в Угорській Русі.

На кінець скажу два слова і з поводу тих прихильних голосів, котрими мене удостоїли тепер кілька сусідів наших і соплеменників: великорусів, поляків, чехів. Несказано тішать мене єї голоси: вони показують, що правда, дійсне, як одва, — на верх вийде. Коли з одного боку мені траплялося чути над собою суд, як над зрадником української національної справи, — то з другого боку не бракло і голосів, котрі звали мене узякми українським націоналістом, котрий єсє ненавидим між українцями і їх сусідами і т. п. Я предвидів се, ще пишучи і том „Громади“.

Діло в тім, що наш народ скривджено не тільки соціально і політично, але і національно. І кривда лежить не тільки в тім, що наша національність і ознака єї мова не має прав рівних з правами мови московської, польської, угорської, руминської, — але і в тому, що на всім обширі землі, де живе наш народ, хіба 5% інтелігенції признає себе людьми однієї національності з тим народом. Через те народ наш не має культурної помочі од інтелігенції, котра чи прямо чи посередом живе з його праці. Діло се дійшло до того, що навіть найдемократичніші люде з інтелігенції, що живе серед нашого народу, од нього власне одвертаються, а несуть свою працю, таланти, гроші на службу другим народам. В самих ліших випадках такими абсентеїстами говориться: „єге, українолюбці лешо роблять, або хочуть робити для свого народу, — але страшенно мало“. — Іще б так не мало! Зробіть так,

щоб одна частина французької інтелігенції вважала себе англичанами, друга німцями, третя італіянами, четверта іспанцями, — то й побачите, які то будуть сильні французька література, політика і самий французький соціалізм.

Ми мусили вказати на ненормальність такого стану, — і заслужили докори як вузькі старозаконні націоналісти, котрі рвуть інтернаціональну солідарність, замість того, щоб її скріпляти. Тепер кілька прихильних голосів, котрі звернули до нас сусіди, показують, що правдива ціль наших національних змагань починає вивсятяться, і що на стан і на потреби нашої нації починають і сусіди наші дивитись з правдиво космополітичного, интернаціонального погляду. —

Скрізь, куди не подивимось ми, — можемо сказати, що гірші часи ми, як партія, вже пережили, що будучина для нашої справи забезпечена. Тільки ж ми особисто: — і я з ропевниками, і навіть дехто з молодших по виступу на працю, — мусимо обаяти й те, що особисті сили наші вже підкошені, вичерпані і що навіть найбільша енергія, яку б ми могли ще показати, — буде лишень вибухом світла в лампаді, перед тим як її згаснути. Навіть ті наші почини, за котрі нас тепер хвалять, можуть в один день просто впасти, коли ніхто тепер уже не стане з нами поряд до спільної праці.

Будемо ж надіятись на тих молодчих, котрі обернулися до нас тепер з прихильним словом.

ПРИВІТИ

ЄВРОПЕЙСЬКИХ УЧЕНИХ.

L

Mon cher Dragomanof,

On célèbre aujourd'hui le trentième anniversaire de votre action littéraire et politique. C'est aussi le vingt-et-unième anniversaire de notre amitié commune. Elle date du congrès de Kiev de 1874, où, pour la première fois j'ai l'honneur de vous être présenté et où j'ai pu comprendre l'importance de l'oeuvre à laquelle vous vous êtes consacré. Je vous ai suivi depuis, et j'ai vu que chaque année, pour vous, était marquée par quelque beau travail. Vous avez contribué à rassembler les membres dispersés de ce grand poète qu'est le peuple de Petite Russie; car tout aussi bien que le peuple serbe, il mériterait le beau nom que Mickiewicz a discerné à celui-ci: «le poète de la race slave.» Aujourd'hui ce peuple vous apporte son hommage, et les Russes de la Ruthénie autrichienne comme ceux du

grand empire slave sont unanimes dans l' expression de leur reconnaissance.

Qu'il soit permis à un Français, qui vous est redevable de les mieux connaître tous, à qui vous avez appris à les estimer et à les aimer, d'apporter une note latine dans ce grand concert slave. Pour la science et pour la poésie vivez longtemps!

Votre très affectionné et très dévoué

Alfred Rambaud.

(Переклад)

Мій дорогий Драгоманов,

нині праздвують 30-літє Вашої літературної і політичної діяльності. Нині-ж і 21-літо нашої спільної дружби. Вона почалась у Києві 1874, де в-перше я мав честь бути рекомендований Вам і де я міг порозуміти вагу діла, для якого Ви посвятилистеса. Від тоді я слідив за Вами і я бачив, що всякий рік Ви значили якоюсь гарною працею. Ви причинилися до зібрання в-купу порозкиданих членів великого поста — народу Малоросії; бож так самісінько як народ сербський, він заслугує собі те гарне имя, яким тамтого нарік Міцкевич: „поет славянського племені“. Тепер сей народ чествує Вас, і Русини австрійські, як і Русини великої славянської держави однодушно висказують Вам дяку.

Нехай же буде вільно і Французу, дякуючому Вам за ліпше пізнає іх усіх і навчившомуся від Вас цінити іх і любити, обізватися

латинським звуком у сім великім славянським концерті. Для науки і поезії жавіть многі літа!

Дуже прихильний і зовсім відданий Вам

Альфред Рамбо.

II.

4 Clacendon Villas, Oxford le 5 d' Avril 1895.

Monsieur,

comme ami et admirateur des travaux littéraires de M. le prof Dragomanov, j'aimerais beaucoup recevoir un exemplaire de la brochure dont vous parlez. Et je vous prie de me l'envoyer quand elle sera publiée.

Agréé, Monsieur, l'assurance de ma parfaite consideration

W. K. Morfill.

(Переклад)

4 Clacendon Villas
Оксфорд, 5 априля 1895.

Добродію,

яко друг і величатель літературних праць д. проф. Драгоманова, я дуже рад буду получити примірник брошури, про яку Ви кажете, і прошу Вас післати мені її, як вона появиться.

Прийміть, добродію, запевнене в моїй глибокій пошані

В. К. Морфіл.

III.

Mio Signore!

Ricevo in punto la pregiata sua lettera del 31 marzo, e mi affretto a significarle che io mi associo con vivo piacere a coloro che festeggiano in stampa come festeggiarono in scritto ed a voce l'XXX° anniversario dell'opera letteraria dell'illustre prof. Dragomanov. Un mitologo ed un patriota come lui, merita gli onori che gli sono stati resi: onori, che confermano il valore dell'egregio uomo, e la stima che egli si è saputo guadagnare.

È superfluo il dire che io do alla S. V. piena libertà di fare di questa mia lettera l'uso, che La piacerà meglio.

Frattanto godo dichiararmi

Palermo 3 Aprile 1895. Suo devmo
Via Abéla, 28.

G. Pitré

Direttore dell'Archivio delle
tradizioni popolari.

(Переклад)

Мій Добродію!

Получивши що-йно Ваш цінний лист из 31 марта, поспішаюся звістити Вас, що я дуже радо прилучаю ся до гурту тих, котрі величають печатно, так як величали письменно та усно 30 роковини літературної праці славного проф. М. Драгоманова.

Такий мітолог та патриот, як він, заслуговує вповні на честь, яку ему віддано: честь, котра потверджує вартість знаменитого чоловіка і поважана, яке він собі умів здобути.

Злишне й згадувати, що я даю Вам, Поваж. Добродію, повну волю, зробити ужиток з сим моім письмом, який Вам до вподоби. Поки що радуюсь, що могу вам представитись.

Ваш прихильний

G. Pitré,

Директор dell'Archivio delle
tradizioni popolari.

IV.

Paris, 43 rue Boulainoilliers
le 7 Avril 1895.

Je vous suis très obligé, mon cher confrère, d'avoir bien voulu songer à moi à propos de la fête célébrée en l'honneur de notre savant folkloriste. Je joins bien volontiers mes félicitations à celles qu'il a déjà reçues et je lui souhaite cordialement beaucoup de succès!

Croyez, mon cher confrère, à mes sentiments le plus dévoués. Je suis avec une bien vive sympathie le mouvement littéraire de votre pays.

L. Leger.

(Переклад)

Я дуже вдячний Вам, мій дорогий товаришу, за те, що-сте згадали мене ізза празд-

ника, утросного в честь нашого вченого фольклориста. Я найрадніше додаю свій привіт до тих, що він їх уже получив і бажаю ему сердечно многая літа!

Вірте, мій дорогий товаришу, в мої найширші чувства. Я сліджу з найживішою прихильністю за літературним рухом Вашої країни.

Л. Ланге.

V.

Genf, 7 April 1895
Rue de Candolle 20.

Verehrter Herr Redacteur,

Meinen besten Dank für Ihren Brief vom 31 März, der mich auf eine unfreiwillige und unverschuldete Versäumniss aufmerksam macht und mir die Hand bietet, dieselbe wieder gut zu machen. Ich bitte Sie also, meinen Namen, als den eines innigen Verehrers des Herrn Dragomanow, in Ihrer Denkschrift einzutragen. Ich bin nur wenig mit dem politischen Wirken des Herrn Professor Dragomanow vertraut. Nach Allem, was ich von ihm weiss und erfahren habe, und nach seinem durchaus selbstständigen und aufrichtigen Charakter zu schliessen, bei der Schärfe seines Denkens und der Treue seiner Ueberzeugung, kann dieses Wirken nur ein sehr segensreiches gewesen sein. In sozialer Beziehung hat er auf Alle, die hier mit ihm umgingen, auf viele polnischen, russischen, rumänischen, bulgarischen Studenten und selbst diejenigen unter ihnen, die ohne seine Gesin-

nungen und Ueberzeugungen zu theilen, zu einem weiteren Bekanntenkreise gehörten, einen sehr wohlthätigen und beruhigenden Einfluss gehabt, und sein Weggehen hat unter der heissen akademischen Jugend eine wahre Lücke gelassen, die schwerlich wohl je ausgefüllt werden kann.

Wie alle seine Freunde, so verdanke auch ich und mein Haus seinen, leider nicht zu häufigen Privatunterhaltungen, eine Fülle von Belehrung über Gegenstände, die, obgleich von höchstem gesellschaftlichen Interesse, unserem engeren Studienkreise fern liegen. Mit ihm ist uns eine Brücke geschwunden, zwischen der engen Studirstube und den allgemeinen ethischen Interessen. Doch hoffen wir, dass auch er, den Aufenthalt in Genf nicht ganz vergessend, noch manchmal seine Besuche hier und unsere gemüthlichen Plauderabende erneuern wird. Möge dies seine Gesundheit gestatten!

Maurice Schiff.

(Переклад)

Женева, 7 априля 1895
Rue de Candolle 20.

Шановний добродію Редактор,

Красенью дякую за лист Ваш із 31. марта, що звертає мою увагу на мимохітний і невинний опуск і подає мені руку, направили его. Отже прошу Вас, записати в Вашім пам'ятнім виданні і моє ім'я, як широго прихильника добродія Драгоманова. Я тільки мало зваю політичну діяльність добродія профе-

сора Драгоманова. По всьому, що я про него відаю і дізнався, і по єго зовсім самостійному і отвертому характері, при бистроті єго думки і вірності єго переконаня, та діяльність могла бути тільки дуже благословенна. Соціально, він мав дуже благодатний і втихомиряючий вплив на всіх, хто тут сходився з ним, на многих польських, російських, руминських, болгарських студентів, і навіть на таких із них, що не ділили єго поглядів і переконань і залежали до дальшого круга знакомих, і єго відхід полишив між тутешньою академічною молодіжкою справжню прогалину, що ледви коли й може бути заповнена.

Як усі єго приятелі, так і я і мій дід маємо подякувати єго, на жаль на надто частим приватним розмовам, за повноту науки про справи, що, хоть представляють найвищий суспільний інтерес, усе ж таки далекі від нашого тієїшого круга наук. Из ним пропав для нас міст між тішим кабинетом науки і загальними стичними інтересами. Та ми все таки надіємся, що й він, не забуваючи зовсім свого прожитку в Женеві, ще деколи відвідає нас і ми ще поговоримо з ним щиро вечерами. Колиб тільки на се дозволило єго здоровля!

Моріц Шіфф.

VI.

Paris 29 Avril 1895.

Monsieur,

Je suis confus de répondre si tardivement à votre aimable lettre. Je prends la plus vive

part aux honneurs si mérités qu'on rend à mon illustre ami Dragomanoff, et je serai heureux si en quelque manière vous pouvez y associer mon nom

Je lirai avec beaucoup d'intérêt la brochure que vous voulez bien m'annoncer; je souhaite qu'elle soit éditée dans une langue qui me soit plus accesible que le ruthène ou le bulgare.

Croyez à mes sentiments le plus distingués

G. Paris

(Переклад)

Париж, 29 априля 1895

Шановний Добродію,

Мені досадно, що так пізно відповідаю на ваш ласкавий лист. Як найширше пристаю до так заслужених привітів, складаних моєму славному другові Драгоманову і був би щасливий, як би Ви могли як небудь долучити до них і моє имя.

З живим інтересом читатиму брошуру, про котру Ви мене ласкаво звіщасте; бажаючи, щоб вона була видана в мові, більше доступній мені, чим українська або болгарська.

Прошу вірити в почуте найглибшого шановку

G. Paris.

VII.

В софийскому журналі „Български Прѣгледъ“,*) органи профессорів місцевого Вишого Училища (университету) напечатано ось яку статью по поводу юбилей М. Драгоманова:

Трийсетъ-годишниятъ юбилей на професора М. Драгомановъ.

Нашиятъ уважаемъ профессоръ и другаръ М. П. Драгомановъ, който отъ шесть години насамъ заема катедрата по Всеобща История въ Вишето училище, е завършилъ на 16 декември 1894 година своята 30-годишна литературно-наука дѣятелность, и многобройнитъ му съмишленици и приятели въ Украйна и Галиция сѣк отпразднували тридесетгодишния му юбилей съ голѣмо въодушенение. Ние съ удоволетвие съобщаваме тукъ нѣколко подробности отъ тоя юбилей, които заемаме отъ единъ малоруски журналъ.

Ние се научихме за жалость късно за това литературно праздувание, защото юбилярътъ не е рачилъ нито отдалечъ да загатне за това. По тоя начинъ никой отъ почитателитъ на г. Драгоманова въ София не се досѣти да му честити тържеството касто направи въ негова честь малорускиятъ народъ.

*) Български Прѣгледъ. Списание за наука, литература и обществовъ животъ. Падава дружеството „Общи Трудъ“. Година II. Книга IV-V. Февруари—Мартъ. София, Печатница Вилковъ, 1895. Ст. 289—290.

Отпразнуваньето на юбилей е станяло тържествено въ втората столица на Галиция, Львовъ, при голѣмо стечение народъ, съ литературни вечеринки и прочее. Въ честь на юбиляра се осеовало дружеството „Поступъ“ (прогресъ) и се образувалъ чръвъ подлика единъ фондъ за поддръжанieto на това дружество, който фондъ ще носи името на юбиляра. Заслужаватъ да се споменатъ двѣ рѣчи произнесени едната отъ Д-ръ Ив. Франко по научно-литературната дѣятелность на юбиляра и другата отъ М. Павликъ ржководителъ на тържеството и редакторъ на русинския журналъ „Народъ“, за неговия животъ и обществена дѣятелность, и двѣтъ твърдѣ цѣлни за биографията на М. П. Драгоманова, въ когото напръдиджитъ малоруси виждатъ своятъ най-горещъ патриотъ и просвѣтителъ¹⁾. Особно отъ втората може да се види най-ясно характеристиката на личността на М. П. Драгомановъ. Тукъ е изтъкнжтъ най-паче неговиятъ мощенъ патриотически духъ, който направлява обществената и литературната му дѣятелность отъ младитъ му години дори и до днесъ. М. П. Драгомановъ, родомъ малорусъ отъ Гадячъ, Полтавска губерния, Русия, още отъ малкъ, когато се учелъ въ гимназията въ Полтава, билъ побуденъ да служи народу си отъ своя учитель по история Стронинъ, който билъ горещъ защитникъ на идеята за освободженieto на селянитъ отъ крѣпостничеството, за което по онова врѣме се пишело и говорело твърдѣ много въ Ру-

¹⁾ „Народъ“ номеръ 1 и 2 отъ януари 1895 г. VI година.

сія. В Києві, де Драгомановъ получивъ вишете си образование, той не прѣставлялъ да работи за свѣтвяване на своя народъ, чрѣзъ издаване на книжки, писани на малоруски езикъ и чрѣзъ отварање на недѣлни училища. Между това М. П. Драгомановъ билъ назначенъ профессоръ първо въ гимназията, а послѣ и въ университетъ. Тукъ той развилъ още поширока дѣятельность, като пишелъ и говорелъ постоянно за свѣтвяване на малоруския народъ, за въвеждане на малоруския езикъ, въ училищата, като единствено възможно срѣдство за просвѣщеніе му, като разработвалъ националната малоруска литература чрѣзъ разни издания на народни умотворенія на родния си езикъ³⁾. Съ такаве сѣщо посока се отличавало и съставеното тогава „Югозападно отдѣленіе на Руското императорско географическо общество“ при Киевски университетъ, душата на което билъ сѣщо М. П. Драгомановъ. Тогавъ Малорускиятъ народъ нѣмаше почти никаква научна литература; даже знаменити писатели като Костомаровъ пишехъ на великоруски езикъ. Отривчаше се даже самостоятелността на малоруски езикъ и народъ. Националното движение въ Малорусіи не се погледяхъ добръ отъ властѣта. М. П. Драгомановъ билъ поканенъ да се прѣмѣсти отъ Киевъ, но когато отказалъ, било му забранено да живѣе въ Малорусіи. Едновременно било разтурено и Югозападното географическо общество, забранило се да се издаватъ книги и журнали на мало-

³⁾ Исторически малоруски пѣсни, издадени отъ Драгоманова и Антоновича.

руския езикъ, сѣщо и да се пѣжеть пѣсни или да се прѣдставятъ пиеси на малоруски езикъ въ театритъ (1876 г.). М. П. Драгомановъ се прѣсели въ Женева и тукъ продажаваше своята народна дѣятельность, като издаваше разни съчиненія и популярни книги за своя народъ и като се прѣдаваше вагълно на литературната си дѣятельность, до като не бѣ повиканъ да заеме катедрата по всеобща исторія въ нашето Вишете училище, която катедра занимава и днесъ.

Д. Д. А.

(Переклад)

*Тридцятилѣтній юбилей профессора
М. Драгоманова.*

Наш шановний профессор і друг М. П. Драгоманов, що від шести років займає катедру по Всеобщій Іст.рії у Вищому училищі, завершив 16 декабря 1894 р. свою 30-літню літературно-наукову діяльність, і мно-гочисленні однодумці і прихильці его в Україні і Галичині відіраждували 30-літній юбилей его з великим одушевленієм. Ми з удоволенієм подаємо тут деякі подробиці про той юбилей, котрі беремо з одного малоруського журналу.

Ми дзналися, на жаль, пізно про той літературний празник, позаяк юбиляр не зволив навіть натякнути нам про него. Через те ніхто з почитателів д. Драгоманова в Союзі не догадався почитити торжество, що справив у его честь малоруський народ.

Відіраждовано юбилей торжественно в другій столиці Галичини, Львові, при великому

здвізі народу, з літературними вечірницями і т. д. В честь юбілара основано товариство „Поступ“ (прогресс) і зібрано через підписку фонд для піддержки того товариства, і той фонд буде носити имя юбілара. Варто згадати про дві промови, одну Дра Ів. Франка про научно-літературну діяльність юбілара і другу М. Павлика, керівника торжества і редактора русинського журналу „Народ“, про его жите і суспільну діяльність, і обі вони дуже цінні для біографів М. П. Драгоманова, котрого поступовці малоруські вважають за свого найгорячішого патріота і просвітителя¹⁾. Особливо з другої можна бачити найясніше характеристику личности М. П. Драгоманова. Тут піднесено найбільше его могутий патріотичний дух, що править его суспільною і літературною діяльністю від молодих літ аж до сегодня. М. П. Драгоманов, родом малорос із Гадяча, Полтавської губернії, в Росії, ще хлопцем, коли вчився в Полтавській гімназії, був спонуканий до служби своему народови учителем історії Строніним, що був горячим захитником ідеї виводу селянина від кріпацтва, про котре тоді писано і говорено дуже много в Росії. В Києві, де Драгоманов подучив вище образоване, він раз-у-раз працював для просвіти свого народу, видаючи книжки, писані в малоруській мові і засновуючи недільні школи. Між тим М. П. Драгоманов був іменованій професором ізразу гімназії, а після того університету. Тут він розвив іще ширшу діяльність, пишучи і говорючі раз-

¹⁾ „Народ“ номер 1 і 2 за январь 1895. VI рік.

у-раз за просвіту малоруського народу, за ввід малоруської мови у школи, як єдино можливе єредство просвітити его, і розробляючи національну малоруську літературу всякими виданнями народних умотворів на рідній мові²⁾. Таким же характером визначалось і основане того „Юго-западного Відділу Руського Імператорського географічного товариства“ при кївському університеті, дунією котрого був також М. П. Драгоманов. Тоді малоруський народ не мав майже ніякої наукової літератури; навіть славні писателі, як Костомаров писали по великоруськи. Не признавали навіть самостійности малоруської мови і народу. На національний рух у Малоросії уряд дивився неприхильно. М. П. Драгоманова вислужено переселитися із Києва, та коли він того не схотів, заборозено ему жити в Малоросії. Одночасно розігнано і Югозападне географічне товариство, заборонено видавати книги і журнали в малоруській мові, а також співати пісні й виставляти пєси в малоруській мові в театрі (1876) М. П. Драгоманов переселився в Женеву і тут продовжав свою народну діяльність, видавав усія твори і популярні книги для свого народу і посвящався зовсім своїй літературній діяльності, поки его не покликано завяти катедру по всеобійї історії в нашій Вищій школі, котру займає і сегодня.

Д. Д. А.

²⁾ Історичні малоруські пісні, видані Драгомановим і Антоновичем.

VIII.

Z obsáhlé vědecké práce prof. Dragomanova znám blíže jen jeho pojednání folkloristická Studie Dragomanova ze srovnávací lidové literatury, které poslední leta se tiskly ve Sborníku bulh. ministerstva, kladu na jedno z najpřednějších míst v naší literatuře slavistické. Dragomanov obsahuje v nich tak ohromný materiál literární, jako ze všech slovanských učenců naší doby jen ještě Petrohradský akademik Alexander Veselovsky. Ale nad toho-to vyniká jasností a urovnaností svých vykladů.

V Praze, v květnu 1895.

J. Polívka.

IX.

Paris, 128, Boulevard Montparnasse, le 10 Avril 1895.

Monsieur M. Dragomanov, professeur à la Haute-Ecole de Sofia, Bulgarie.

Cher Collaborateur et ami, Je viens d'apprendre à l'instant seulement les belles manifestations qui ont célébré le trentième anniversaire de votre entrée dans la vie active, tant politique que littéraire. Combien je regrette de n'avoir pas été prévenu plus tôt de cet événement! J'aurai été un des premiers à vous envoyer, de Paris, de la France, mes compliments et mes félicitations avec mes vœux les plus cordiaux pour une santé qui est si précieuse.

Votre rôle, double en apparence, est unique. Vous avez vécu, travaillé, pense pour votre

peuple. Les folkloristes ont le droit de s'en féliciter. Votre peuple doit vous aimer — et vous aime — comme un de ses fils les plus dévoués, les plus illustres. A tous ces titres, j'ajouterais que l'Homme est digne de sa renommée. Depuis quinze années, je vous connais personnellement, je vous estime et je vous aime.

En mon nom, au nom des vos collaborateurs de La Tradition, cette revue qui a tant à se louer de votre concours littéraire et scientifique, je porte un triple ban en l'honneur de Michel Dragomanov, le patriote, le savant, l'écrivain! Et je crie à travers l'Europe: Longue vie à Michel Dragomanov et à sa famille.

Une bonne et cordiale poignée de main

Henry Carnoy

Directeur de la Revue des enfants du Nord, du Dictionnaire International des Folkloristes, Professeur au Lycée Montaigne.

(Переклад)

Добродієви М. Драгоманову професору
Вищої Школи в Софії, в Болгарії.

Дорогий Співробітнику і друже!

Я тільки що дізнаюся про пишні маніфестації, якими святкувало 20-літє Вашого вступу в діяльне жите, політичне і літературне. Який же мені жаг, що мене не звіщено про це наперед! Я був би перший переслав Вам ім'єм Париза, усім Франції, мої привіти і мої

поздоровлена вкуні з найсердечнішими бажаннями здоров'я, так дорогого.

Ваша роля, подвійна про око, є єдина. Ви жили, працювали, думали для свого народу. Фольклористи мають право поздоровити себе за те. Ваш народ повинен Вас любити — і любити Вас — як одного зі своїх найщиріших і найславніших сивів. До сего всего я додаю, що чоловікови дієся по заслугі. Я знаю Вас уже п'ятнадцять літ особисто, цію Вас і люблю.

Іменем моім, іменем Ваших співробітників La Tradition, журналу, що має Вам тільки подякувати за Вашу літературну і научну участь, підношу тривіратний оклик у честь Михайла Драгоманова, патріота, ученого, письменця! І я кличу на всю Європу: Многай літа Михайлу Драгоманову і сго сімві!

Сердечно стискаю руку

Анрі Карноа,

Діректор і т. д.

**Відповідь М. П. Драгоманова на при-
вити європейських учених.**

Je remerci chaleureusement les savants étrangers qui m'ont honoré de leurs paroles sympathiques. Je leur dois ma gratitude d'autant plus que presque tous ils ont contribué à la propagation des connaissances sur l'Ukraine, son histoire et littérature.

М. Dragomanov.

(Переклад)

Дякую горяче заграничним ученим, що шанували мене всімі прихильними словами. Я винен їм дяку тим більшу, що передовсім то вони причинилися до проповіді звання про Україну, єї історію і літературу.

М Драгоманов

Віслано из Соевї 19. V (1. VI.)
1895 р.

СМЕРТЬ і ПОХОРОНИ

Михайла Петровича Драгоманова.

Невимовно страшний удар постиг нас нашу редакцію, нашу радикальну партію, і ввесь руско-український народ :

умер

Михайло Петрович

ДРАГОМАНОВ!

Не стало того, хто збудив Русинів-Українців до нового жити, у чіх руках були усі нитки нового українського руху в Росії і Австро-Угорщині, хто тому рухови давав напрямок і товк, хто міцно підтримував его і беріг від манівців — не

стало керманича рускоу-країнського народу, его розуму і совісти. Не стало глибокого знавця історії і теперішнього світогляду нашого народу, его потреб; не стало того, хто вмів повязати ті потреби з поступовими змаганнями цивілізованого світа, хто ті змагання показав нам і справив наш народний корабель на широке, всесвітнє море, де йдуть навзаводи кораблі цивілізованих народів, — не стало того, хто завоював нашому народови місце в сімій цивілізованих націй і там его достойно репрезентував. Не стало творця усього живого і здорового на нашій Україні, не стало душі нашої радикальної партії, єї батька, учителя, але заразом і найпершого робітника і дбалині, порадника і помічника; не стало найліпшого, найпримірницішого товариша; не стало нашого найвірніцішого і найніжціцішого друга; не стало великої душі і великого серця, — не стало ідеального громадянина і ідеальної людини, — не стало найбільшого Русина-Українця!...

Ось кого ми втратили! Прибиті тяжким горем, не маючи потрібного душевного супокую, — ми тепер не в стані оцінити, як слід того, кого ми втратили, — отже скажемо тільки одно.

Європейські вчені з дивом дивилися на того чоловіка, що зміг погодити в собі два звичайно супротивні собі завдання: ученого дослідача свого народу і політичного діяча, дослідача історії і діячеля історії. А між тим у покійника оба ці завдання зливалися у одну нерозривну цілість. Загадку можна розв'язати тільки знаючи, що Михайло Петрович був самим тонким і самим спосібним — педагогом. На всі свої заходи він дивився з цілю — виховати, формувати людей. Через те він і в історії і в науці, і в життю доторкався самих живих справ — таких, що можуть інтересувати живих людей, тай викладав їх самим живим способом. Такий чоловік мусів бути і політичним діячем. І він був самим просвіченим, самим людським політичним діячем. Сам горячий радикал, що бачив у ради-

кальстві єдиний вихід для руско-українського руху, — він про те не вважав політичного і полемічного поля — полем обоїлного вбивання противників, — як воно робиться на світі, між инчим і у нас. Покійник був рішучим ворогом такої політики, що єї принципом і цілю є шука людей, навіть ворогів: він і в політику вводив етику, кладучи її тут девізом: до чисті і справи треба чистих способів, чистих рук. Чоловік крайне отвертий в висказуванню своїх думок, твердий у своїх принципах і крайне завзятий в обороні свого і народного права, — він був заразом крайне чесний в боротьбі є противником і крайне уважливий. Він дивився на противника як на матеріал на союзника, бодай у найменшому, і ціль єго була: не знищити, а просвітити, формувати противника.

Беручись до полеміки і політики як педагог, покійний Михайло Петрович у різні часи і до різних груп своїх противників обертався різно: різними підходами, з різними аргументами, у ріжній

одежі, відповідно фактичній обстанові да-них груп і змозі порозуміти у них, — при чому і сам він сильно працював над своїм розвитком і старався поступати вкупі зо своєю публікою, — зовсім так, як порядний учитель. Усе те роблено було Михайлом Петровичем по міцним принципам і для одної цілі, — але-ж ціль та була: свободний розвиток, поступ людського духа, неспиняємий нічим, навіть теоремами; а, з другого боку, фактичний матеріал, яким оперував Михайло Петрович, був такий величезний і різносторонній, що тісні її шаблонні голови его політичних противників довго не могли его порозуміти, не то згодитися з ним.

Як політичний діяч, Михайло Петрович стоїть майже самотнім, світлим узірцем і для своїх земляків, і для їх сусідів, і всі ми мусимо наближатися до того взірця, коли хочемо тривкої користі з наших політичних заходів.

Понятно, яку огромну, необчислиму моральну потерю мала українська молодь,

збавлена такого преподавателя, такого учителя, — і як важко воно для Болгарії, що такий педагог став вихователем її молодіжї. Вихованю болгарської молодіжї Михайло Петрович посвятив увесь жар свого серця, усі сили свого ума, тямючи добре, що тільки образована та тверда в поступових принципах молодіж, може вивести Болгарію з її політичних і всяких инчих невзгод, і Болгарія зможе стати в пригоді усім Слав'янам, між ними і нашій Україні. Начитавшись і наслухавшись, за свій двунедільний пробіток у Софії, що говорять про покійника самі просвічені Болгари і познакомившись з его найліпшими учениками, — я переконався, що зерно, сіяне М. П.-чем упало на добру землю, і що є певна надія, що є того вийде велике добро для Болгарії і світлий примір для нашої української молодіжї. По оповіданням студентів М. П.-ча, его лекції були політичною школою в найширшому і найкращому розуміню его слова. Він викладав старинну історію, та ніколи не ограничувався нею, а

переходив усю історію людскости до найновіших часів, викладаючи своїм слухачам усе своє знане, усі свої думки й бажання. Яку вагу клав Михайло Петрович на свою професорську діяльність, видно буде найкраще з того, що він, котрего жите, за остатні чотири роки, було одною мукою, — як особливої ласки у долі мовив тільки змоги ходити у Вищу Школу і викладати..

Але-ж люта, сніпа та нерозумна доля не чула его просьб і просьб багатого-багатого людей, для котрих дороге було его жите: вона повалила его майже на катедрі, бо ще перед полуднем він мав лекцію, а по обіді его вже не було. Тіло його знищено саме тоді, коли розум его був на верху сили і коли він найгорячіше у житю рвався до праці, праці й праці для добра рідної України і немов рідної Болгарії...

Є від чого плакати, боліти і ронувати! Та ми мусимо зглянутися на пам'ять покійника.

Пам'ятаючи его житеву засаду, що чим більше нещасте упаде на чоловіка,

тим вище він повинен підвестися, — ми мусимо напружити усі свої сили для того, щоби достойно вжити его спадок і устроїтися по его заповіту.

Покійник полишив, без засобів до життя, жінку і двоє малолітніх дітей. Отже перший обов'язок его прихильників і в загалі усіх свідомих Русинів є: помочи поставити на власні ноги діти, — доховати їх, дообразувати. Покійник віддав усе своє жите на користь рускому народови; ему так була дорога сама думка приваєжності до свого народу, до своєї країни, що він не захотів прийняти болгарского горькавства, хоть знав добре, що тільки так его рідні моглиби мати право на цілість і поміч від Болгарії.*) Ми певні, що руский нарід оцінить сю жертву покійника і віддячить его рідним за его ненастанну працю для рідного краю і его горячу любов до него.

Особливо повинні ему бути вдячні галицькі Русини, бо ніхто так як він не причинився до того, що у нас тепер стало і

*) Нам розказував ректор Вищої Школи д. Агура, що коли спитав якось Михайла Петровича, чому він не приймає болгарского горькавства, він тільки заплакав...

ясніше і вільніше. Він з усіх сил старався дивинути, зорганізувати галицьку частину України, вважаючи се за точку опори і взірць для російської України. Отим то ми, бачиться, вискажемо бажанє усіх свідомих Русинів Українців, підносячи, що єго дорогі останки треба кінче перевезти у той вільний куточок України, — у Львів де вони повинні лежати, підбиваючи людей до праці в єго напярмку, доти, доки їйх не можна буде перевезти у вільний Київ. А свідомі Русини-Українці повинні поклятися над могилою Михайла Петровича, що не спочинуть, поки Русь-Україна не стане вільна. Для того треба тільки кождому з нас зробити хоть частну частину того, що зробив М. П-ч, — і кайдаши з України спадуть сами собою...

Затим. Після Михайла Петровича лишилася доволі велика і добірна бібліотека. Чи не найшлісєбні такі грошовиті Русини-Українці, котрі би купили єї у сімїї і перевезли у Львів є тим, щоби тут оснєвати бібліотеку ім Драгоманова, або хоть осєбний відділ під тим іменем у бібліотєї

університетській, — котрі, звісно, треба буде доповнити систематично, як се робив покійник. Хто знає, яку велику вагу клав М. П-ч на добрі бібліотеки, той признає нам, що се було би зовсім достойно єго пам'яті. Львів мавби живе жерело науки про Україну, Славянщину і все найюстєповіще у цивілізованому світі, — жерело, є котрого могли би черпати і профєсори, і студенти, і ширша публіка. При тому-ж захованє бібліотєки після М. П-ча є необходимє для єго біографії, — для показу, на чому він розвивався для своїх учених і політичних праць, — і воно тим важніше, що М. П-ч майже у кождєсінській потрібній єму книжцї робив свої уваги.

Далі треба кінче написати єго життєсь. Задумуючи те, ми просимо усіх, хто має єго листи, посєлати їх нам для копії і можливого використання. Просимо також усіх, хто єго знав, оголошувати свої споминки про него.

Та, найважніше для пам'яті Михайла Петровича і для самої справи — се новє виданє єго творів. Сю роботу треба зробити як найшвидє.

Ся думка, натурально, поветає в говорах усіх щирих прихильників М. П-ча, самостійно, — і ось ледви ми се написали, як получили від одного молодого Українця звістку, що, за єго заходом, на перший том творів М. П-ча уже є гроші, і дає їх один — Москаль, горячий прихильник піднесення літератури української. Молодий Українець зробив се є тим, що виданє мусить бути зроблено в хронологічному порядку, — і, по нашому, єдине розумному. Розумієся, що видаватимуться ті твори в мові українській. Ми певні, що за приміром того незвичайного Москаля відуть гуртом і Українці, і ми незабаром зможемо без перериву видавати ті твори і мати їх усі через яких 3 — 4 роки. Працюю по перекладу і догляду виданя ми з радніщої душі возьмемо на себе — розумієся, за згодою сімїї покійного.

Отсе бувби найперший, неминучий обовязок з огляду на дорогу пам'ять Михайла Петровича...

* * *

— Не можемо скінчити єєї сумної розмови не сказавши ще єлївца є поводу похоронів Михайла Петровича. Подувивши телеграму про єго смерть, я і Д-р Ів. Франко зараз зібралися і поїїхали на єго похорони, забезпечивши собі, через болгарєке міністерство, вільний проїїзд у Сербію і Болгарію. Про перешкоди на виїїзді з границь австро-угорської монархії, нам і в голову не прийшло, — адже-ж у нас не ма примусу паспортного, — у нас євобідна держава! Тимчасом ми тяжко помилилися: угорекі граничні власти задержали нас і не пустили нас далі, для браку формальних паспортів. Ми їїм розказували в чім діло і навіть показували телеграму про смерть Михайла Петровича. Та се нам не тільки не помогло, а ледви, чи її не пошкодило. Ми мусіли заночувати у Земуні. На силу ми випросили, другого дня, пропусетки до Бієграду. Тут ми стали допитуватися за австрійским консулом, — та даремне: то була неділя, коли канцелярія замкнена. Ми мусіли блукати по Бієграді, мов душі без покаїнія.

А то був, — по нашому переконанню, — день, коли у Софії ховали Єго. Люті, прелюті муки витерпіли ми, не могучи Єм у востатнє послужити!*) Угорські граничні власти сказали нам своє жорстоке остатнє слово перед трупом М. Петровича, — немов би знали, що й він Уграм, перед смертю, написав своє остатнє слово з огляду за Угорську Русь (Угорське правительство так було зацікавлене писаннями М. Петровича і В. Охримовича в „Народі“ про Угорську Русь, що президія угорського міністерства, недовго перед смертю М. Петровича, запрямуєрвала „Народ“, просячи dringend висилки нашої газети).

У понеділок австрійське консульство зателеграфувало до Дирекції львівської поліції, чи можна нам видати пашпорти, і вона — спасибі їй, — веліла нам по телеграфу видати пашпорти, та відновдів єї наспіла аж

*) На ділі, ми й так не захопили би буди похоронів, — бо Михайла П-ча поховано зараз другого дня після єго смерти, 21-ого, у півноцию — т. є тоді, коли ми ще тільки получили телеграму і виїхали зі Львова. Дня похорону нам не телеграфували із Софії, бо й самі тоді ще не знали.

у вівторок, а д. Франко не міг так довго ждати, і мусів вернутися домів; поїхав у Софію тільки я, та вспів тільки поклонитися свіжій могилі незабутнього покійника і покласти на ній вінець, іменем руско-українських радикалів, та виразити гіркий жаль, перед єго сімєю, іменем своїм і усіх Русинів, прихильних покійникови.

* * *

Як відомо, покійний Михайло Петрович виходив думками по за межі усякої обрядности. Та в Болгарії не вільно ховати без обряду. Отим то й сталося, що покійника ховав болгарський протестантський пастор. Се було ближче бажанням покійника, котрий, як знаємо, чимало написався за протестантський рух для нашого протестантського народу. Болгаре, самі горячі православи, не мали протів того нічогосінько, — окрім декого с цвинтарних церковників, — і провели тіло покійника до вічної оселі з великими почестями і жадем. Честь ім за те! Сям вони доказали, між инчим, що в

їїх православному серці є дійсно релігійна моральність, — бо тільки той є морально-релігійною людиною, хто вмів пошанувати чужі переконання в справі віри.

* * *

Прощай-же, мій великий учителю і незабутній, незамінний товаришу, друже, брате! Нехай дух Твій живе завше в мнї, і веде й піддержує мене так, як Ти мене піддержував за життя. Дай мені остатися на завше достойним Тебе... Прощай на віки!... Та ні! Я й досі не можу погодитися з думкою, що Тебе нема, — я усе бачу Тебе, чую присутність Твою усім моїм істнованєм. Ти не умер і не умреш, — Твої діла, Твій світлий примір сьнятимуть вічно. За життя Ти, найнесудніше, мав чимало супротивників і ворогів, — та ось, по смерті Твого тіла, дух Твій уже побороє їх, єднає коло Твого прапора всіх живих і чесних Русинів, і справа, піднята Тобою, иде вгору і вгору...

М. Павлик.

Над труною М. Драгоманова.)*

Він умер.

Умер на чужині, далеко від рідного краю, того краю, що він так його любив, того народу, що він для його так щиро працював. Він сам себе зробив вигнацем, щоб не були вигнанцями з його рідної землі воля, правда, світ.

Він поставив собі мету на все життя: розв'язати неволю й темряву в своєму рідному краї. І він пішов до цієї мети, він боровся невпинно, не спочиваючи. Голосно, сміливо, розумно дзвеніло його слово на всю Европу, слово на оборону скривдженої й зневоленої рідної землі.

З долею його рідного краю з'єдналася доля й інших країн у великій просторами та малій щастям людським державі. І його порада робітникам рідної землі ставала порадою і працівникам тих інших народів, злучених до купи однією недолею. І Поляк,

*) Нагадаємо, що автор сего слова, — один із найчільніших молодих Українців, — то ще недавній супротивник Покііного.
М. П.

і Білорус, і Москва, і кожен инший народ російський не може не дякувати Михайлові Драгоманову за ту оборону волі людської в Росії, що нею дихало кожне його слово.

Перворядний учений та публіцист, чоловік з величезною ерудицією, з широким сміливим розумом, — він міг так обороняти права своєї країни і в загалі права всяких зневолених народів, як ніхто инший. Його наукові й літературні заслуги, його заслуги яко політичного борця не могли не звертати на себе уваги усїєї Європи, не могли не викликати від неї шаноби. І Українці з радісною й лицарською гордістю можуть бачити, як перед сином їх землі схиляють є пошаною чоло люде инших народів у Європі.

Він умер.

І нема кому стати намість його, нема кому так боротися, як він боровся, нема кому бути таким ясним світом, як він був! Змовкло слово те, що рівного йому не було в нас. І нікому зам'єсть його стати!...

Плакати мусимо над його труною.

Плакати? Тільки плакати?

Хиба він даремно стільки часу кликав закованих рабів розбивати свої кайдани і пособляв їх розбивати? Хиба, написавши на його надробковій „борець за волю й світ“, на наших не напишуть ніколи нічого, тільки прокляте слово: „рабц“? Хиба в наших душах нема ні трохи сили на боротьбу є тим, є чим ми мусимо боротися і не можемо не боротися, коли хочемо жити?

Ні, найкращою пошаною мертвому борцеві, найкращим йому монументом тільки й можуть бути не сльози й жалі наші, а праця невсипуща в душі тих людей, що в куці з ім, і ми вважасмо за ідеї правди й світу. І ся праця буде, не може не бути.

Він умер.

Зникло, розвіялось усе дочасне, все особисте, всі ті випадкові хмарки, що тьмарили цю постать. Зникло — і перед нами встає ясний і чистий образ борця за ідею.

Схилиймо перед ім чоло низько, низько і — до праці!

II Вартовий.

Спомин остатної лекції професора

М. Драгоманова

котру він дав 8 ст. ст. юня 1895 р. в авдиторії
III історико-філологічного курса.

На 8-ий Юний — в чегвѣртѣкъ — имах-ме семенарь по исторіята на С. З. Народи. Както вѣвѣога — тѣй и сега, по указанието на покойниа, единь студенть бѣше приготвилъ прѣвода отъ Француски на „Голѣмитѣ привилегии“ дадени въ 1476 г. на Нидерлаанскитѣ щати отъ Марія — дѣщеря на Карла Огчаяний. Съ извѣстна заинтересованость го чак хме, тѣй като въ прѣдния часть не идѣа. Въ туй врѣме се отворихъ вратата на аудаторията и той като се поклони любезно къмъ всички, опжти се бавно къмъ катедрата. Единь студенть побърза да му помогне да си съблече балтовя, слѣдъ което той отиде къмъ скамейкитѣ, като сѣдна на втората, при всичко че първата скамейка бѣ празна, като покани студента, който щеше да чете, да отиде на катедрата.

Почна се четението.

Прѣзъ врѣмето, когато трая то, спорѣдъ указанията на студента, който бѣ до него, той дишалъ бързо. Отъ врѣме на врѣме кашлеше по-силничко отъ колкото кашлеше въ по-прѣдната недѣля, и при тѣа изглаждаше постърналъ и по жѣлтѣ, отъ колкото бѣ по-прѣди.

Прѣзъ всичкото врѣме на четението, той попита само за думата „сираче“ употреблявали се на Български езикъ, и направи 2—3 вѣси забѣлѣжки относително 2—3 наименования.

Четението се свърши и студента сѣдна между другаритѣ си. Тогава покойниа ни професоръ сѣдна при катедрата и съ своиствената си веселость поиска отъ нази извинение, че не ще да може да чете лекция въ слѣдоющия часъ — Сѣбота, като произнесе съ полушеговитъ полусериозень тонъ слѣдоущето; което въспроизвеждамъ тукъ до колкото съмъ го запомнилъ:

„Извенете ме, господа, че азъ не ще мога да дойдъ въ сѣбота; азъ имамъ работа тогава, на освѣтъ това съмъ и малко нерасположенъ, азъ имамъ грѣска; до дома правѣтъ вѣща къмъ моята стая, вѣлѣдствие на която отъ праха и испаренията въздуха я страшно заразенъ; не само азъ но и дѣцата се разболяхъ. На освѣтъ туй членъ съмъ избранъ въ комиссия, която ще урѣжда Народната Биб-

лиотека. Въ странно положение, господа, се намира Софийската народна Библиотека; вейната история има три периода: първия — под управлението на Г-на Иричека, когато тя е била въ цвѣтущо състояние; 2-я — при други единго — не му каза името — при когото сж купени много Француски, Английски, Нѣмски книги, но расхвърлени неразборчиво; а 3-я под друго — сжко не указа името му — при когото тя е заприличала на хаосъ. (Тука той говореше като се смѣеше). Извинете, че азъ напуштам лекцията си за това; какво да се прави! И тя е училище, на освѣтъ туй отъ добръ урѣдена Библиотека зависяжтъ трудовѣтъ на ученитѣ да сж по сполучливи. А Софийската Библиотека има цѣни нѣща, господа; извинете!

Слѣдъ туй той си излезе.

При минаване прѣзъ коридора за „Управлението на Висшето Училище“ той потуналь по рамото единъ студентъ, който четяль обявленията на черната дѣска.

Тѣзи сж впечатленията не само на мене, но и на всякитѣ ми другари, отъ послѣдното идване въ Висшето Училище на незабравимия ни Професоръ.

Илия Димитровъ.

(Перевлад)
8-го юня, у четвер, ми мали семинар по исторіи півнично-західних народів. Як завше, так

і той раз, по указці покійного, один студент приладив переклад із французского „великих привілеій“ даних у 1476 р. Нідерландским державам Марією, дочкою Карла Очаїдушного. С певною цікавістю ми чекали его, бо в попередню лекцію его не було. І ось отворилися двері ауд торіі і він, поклонившия чемно усім, подався помалу до катедри. Один студент посмішився помочти ему скинути пальто, після чого він відійшов до лавок, сів у другій, хоть перша лавка була порожня, і попросив студента, що мав читати, зайати катедру. Почалось читанє. За той час, по оповіданю студента, що сидів коло него, він віддихав скоро, від часу до часу він кашляв міцніше, ніж остатній тиждень і при тому виглядав блідіше і жовтіше, ніж бувало перше. Увесь той час, як було читано, він спитав тільки про слово „сираче“ (сирога), чи воно вживаєся в болгарській мові і зробив двіти-три короткі замітки що до 2—3 назв.

Читанє скінчилось і студент сів між товаришів. Тоді покійний наш професор сів коло катедри і з властивою собі веселістю попросив у нас прощєня, що не може читати лекції в слідующий час, у суботу, сказавши на пів жартом на пів серіозно те, що я зараз спину, як тільки вмю згадати:

„Вибачайте, панове, що я не можу прийти в суботу; мені тоді ніколи, тай окрім того я

трохи незмагаю, у мене пронасиця; коло нас будують дім протів моєї комнати, через те від пороху і вишарів воздуха я дуже заражений; і не тільки я, але й діти розболілися... Та окрім того я вибраний членом комісії для порядкована Народної Бібліотеки. В страшному ставі, наповне, тепер софійска народна бібліотека; сі історія має три періоди: перший — під управою д. Ирїчека, коли вона була в цвітущому стані; другий — при комусь іншому (не назвав сго), за якого було куплено багато французьких, англійських і німецьких книг, але розкидано, як попало; а третій — ще за иншого — те ж не назвав сго — за котрого вона стала похожа на хаєс (Тут він говорив, сміючись) Вибачайте, що пропуская свою лекцію за дня сего: що робити! і вона школа, та окрім того від доброго впорядкована бібліотеки залежить те, що праці учених будуть удачніші. А софійска бібліотека має цінні річі, наповне; звиніть!*

Після того він собі вийшов.

Проходячи коридором в „Управление на Вишнего Учїляще“ він поплескав по плечі одного студента, що читав заяву на чорній дошці.

Ото вражїня не тлько мої, але й усіх моїх товаришів, від остатних відвідин нашого незабутного професора у Вищій Школі.

Илія Димитров.

Похорони Михайла Петровича Драгоманова.

Загальне віраїне.

На 6 годину після обїда назначено було пороховий процесїя рушити из дому покійного, — так звїщали жалібні заяви, — одна від сїмїї, друга від професорскої корпорації Вищої Школи. До 6 години дїм, де жив Михайло Петрович, був переповнений народом. Мертва тишина нацувала в покритім жалібним сукном салонї, украшений юбилейними дарунками, що принесли покійному тилько радієших хвилинь кількох мїсяців перед смертю. Сумно дивився Шевченко із-за своєї позолоченої рамки, его темне лице ледви обрублялося тими ясними рембрандєкими лучами, що найкраще до лица тому мучишниковї за народну душу, — з відпечатком суму і терпїня лежав покійний у позолоченїй оловяній домовинї, що тонула у квітах і вінцях. Приїшов болгарекїй протєстєвсткїй священник, одягнений у чорну расу, приїшли з ним три дами і один дяк, усі в жалобі, усі з щирим сумом на лицї. Почалась молитва, — настор прочитав кілька мїсьць зо святого письма і проспївав зо своїм скромним, та гармонїчним хором кілька псалмів, усе те настор закінчив короткою, скромною, угїшающею промовою... Роздираюча серце мїнута настала, — домовину

підняли, щоби єї віднести у вічну оселю. На своїх плечах знесли єї колеги й слухачі покійного і передали єї на руки вичим студентам, котрі їн соргоге ждали на улиці — дїм був надто тїсний, щоби дати місце соргям студентів. Улиця була повна людей, — довгим ланцюгом стояли студенти, розділені по курсам, — кожда секція несла по два вінці, — на руках у студентів красувалось поверх 20 вінців...

Процессія рушила, пів дороги до цвинтаря, що є далеко за городом, студенти несли на переміну домовину, — поки сильний дощ і зараз опісля сильний град, великий як куряче яйце, не заставив покласти домовину на катафалк. Немов з мішка валив град, та ніхто не відходив і так процессія приближалася до свіжо викиваної могили, де першу промову мав ректор Агура, за ним студент Димитров, опісля проф. Мінцес, студент Пастухов і врешті проф. Білковский. Коротку промову мав і пастор. Жалісне було послїдне прощанє є тілом покійного, коли зять єго, профессор Шинманов роздавав студентам на спомин квіти, що були в домовині.

При загальнім плачу спущено домовину, на котру від серця спускалися пригорщі землі. Дощ став, сонечко визирнуло, освітивши в ширину і далечину панораму балканских гір і сумрачно зникаючогоє Витоша з єго сніговим верхом...

Др. Б. Мінцес

Вінці і написи на них.

I.

Од Твєєї жївки і Твоїх дїток.

II.

Дорогому дядькові — од його Лєсі (Косач).

III.

Михайлу Драгоманову,

Отличень и неуморень профєсоръ — Министерствотв на Народного Просвѣщеніе.

IV.

Профєсору М. П. Драгоманову — Отъ ректора въ името на Высшето Учлище.

V.

М. П. Драгоманову —

Прѣподавателитѣ отъ историко-филологическия факултетѣ.

VI.

Незабвенному Другу —

Колегитѣ отъ юридическия факултетѣ.

VII.

На уважаемий ни другаръ — прѣподавателитѣ отъ физико-математическия факултетѣ.

VIII.

На многолюбимия ни и незабравимъ профєсоръ М. Драгомановъ — Отъ признателнитѣ му ученици отъ I Историко-филологический курсѣ.

(Переклад)

Многолюбимому і незабутньому професору М. Драгоманову — Від вдячних его учеників І історико-філологічного курсу.

IX

На незабравимий ни професоръ М. Драгомановъ — Отъ студентитѣ на II Историко-филологический курсъ

X

На ратника за свобода на мисельта и учителя на истината, почтениия ни професоръ М. Драгомановъ — Студентитѣ отъ III. Историко-филологический курсъ.

(Переклад).

Борцю за волю думки і вчителю правди, шановному професору М. Драгоманову — Студенти III Історико-філологічного курсу.

XI

На незабравимия си професоръ М. Драгомановъ, борца за прогресса на чловѣчеството — Студентитѣ отъ Историко-Филологический Отдѣль.

(Переклад).

Незабутньому нашому професору М. Драгоманову, борцю за поступ людности — Студенти Історико-філологічного Відділу.

XII

Достойному професору М. Драгоманову — Студенческо Философско Дружество.

XIII

На най-достойний български професоръ М. Драгомановъ — Отъ Студенческото Юридическо Дружество

XIV

М Драгоманову, достойному професору — Отъ студентитѣ-юристи.

XV

Професору М. Драгоманову, самоотверженъ борець за свободата — Студенческо Дружество „Наука“.

XVI

На достойний професоръ М. Драгомановъ — Студентитѣ отъ Физико-Математическия Отдѣль.

XVII

Професору Михаилу Драгоманову доблѣстень ратникъ на науката и свободата — Отъ признателнитѣ студенти при Висшето Училище въ София.

XVIII

Дорогому Михаилу Петровичу Драгоманову, борцу за политическую свободу Россіи — Отъ русскихъ революціонеровъ.

XIX.

Незабвенному борцу за правду и свѣтъ отъ любящихъ его русекихъ и еврейскихъ земляковъ въ Софіи.

XX.

Провідникові русько-українського народу — від русько-українських радикалів.

Решта вілців від приятелів і почитателів. Усіх вілців 27.

Надгорбні промови.

Промова ректора Вищої Школи, Дмитра Азури.

Браття! Угасяж още една свѣтла звезда отъ славянския небосклонъ, изчезиж въ лицето на покойния Михаилъ Драгомановъ една велика душа. Прѣдъ насъ лежи тѣлото на единъ славенъ дѣецъ, на единъ вѣдушевенъ патриотъ, на единъ горещъ защитникъ на страждущия народъ, на единъ самоотверженъ поборникъ на науката; на скжния украински синъ, който възроди народа си, на най-отличния професоръ на младото наше висше училище, на сладкодумния и авторитетния историкъ. Лежи той тукъ безжизненъ! неговата огненна и чувствителна душа хвърчи сега далечъ отъ насъ въ възвишеното битие. Нѣма вече М. Драгома-

нова между живитъ и това справедливо покрътва отъ дълъ душа сърдцата на всички уважающы го другари, на всички любящы го студенти, на които той винаги е билъ идеаленъ ръководитель и като даровитъ професоръ и като примѣренъ човѣкъ.

Покойния М. Драгомановъ, по происхождение малорусъ отъ Полтавската губерния, е израснѣлъ въ единъ твърдъ важенъ моментъ въ исторіята на Русия. Той е свършилъ срѣдното си образование въ Полтава въ врѣмето на великото движение за освобождение на селянитъ отъ робство, което обземаше вниманието тогава на цѣлага руска интеллигенция. Съ своя си мякъ и впечатлителенъ характеръ той се увѣкѣлъ до толкова въ това велико дѣло, щото се прѣдалъ всецѣло нему още като ученикъ въ гимназията и начнѣлъ съ нѣколко свои другари да издава вѣстникъ, въ който се защищавала горещо идеята за освобождението на селянитъ. Тоя фактъ лежи въ основата на великото мнѣнло на покойния, той влияе върху посоката на великата негова научна и обществена дѣятелность. Въ Киевъ, гдѣто той свършилъ висшето си образование и гдѣто той още прѣди 30 години получилъ въ университетата професорска катедра по исторіята, той не оставилъ занемарено ничжтото още отъ Полтава дѣло за просвѣщаването на своя народъ; той

отворилъ тукъ първото въсечно училище, из давалъ разни книжки съ поучително-популяренъ характеръ на малороски езикъ. Както рѣчта му тъй и перото му сж били най-паче посвѣтени къмъ служене на народа си. Въ „Юго-западното отдѣление на императорското географическо общество“, което събрало тогава най-просвѣтителъ людѣ отъ украинския свѣтъ и въ което първа роль играялъ покойниятъ, начевжли да се прокаратъ националистически възрѣвни, на които властѣта не гледала благосклонно. Отъ тукъ произлѣзахъ несъгласия между М. Драгоманова и властѣта; нему му било забранено да живѣе въ Киевъ и въ двѣтъ руски столицы, С. Петербургъ и Москва, „Юго-западното отдѣление на императорското географическо общество“ било разтурено, малороската литература и езикъ били забранени въ училищата, както и прѣдставления на малоруски езикъ.

За да може по-добрѣ да се прѣдаде на работата си, — служене за свѣтяване на съотечественицитѣ си, незабравимиятъ нашъ другаръ се прѣселилъ въ чужбина вече прѣди 20 години, до като най-послѣ и смъртъта го намбри въ чужбина. Възрѣдствие на станжалото промѣнение въ Русия, той въ послѣдно врѣме много се надѣваше да получи разрѣшение, да се възврне въ отечеството си и затвори очи

все съ тази надежда. Въ 14 годишното си прѣстояване въ Женева, той е дѣйствувалъ постоянно за отечеството си, като е издавалъ редъ народнополезни книжки и като се е старалъ да заинтересува чуждия ученъ свѣтъ за сждбата на украинския народъ, да покаже неговата самостоятелност, да подигне значението му и неговото историческо минало. Той като проицателенъ историкъ е полагалъ всичкитѣ свои надежди за бждщето развитие на своето отечество въ политическата свобода, и въ тая посока той е водилъ жива полемическа борба съ крайнитѣ елменти, които виждали спасението на отечеството само въ единъ корененъ прѣвратъ.

Отъ Женева прѣди шестъ години покойниятъ М. Драгомановъ бѣше поканенъ за професоръ въ висшето училище, длжностъ която той съ истинска философска самоотвърженостъ изпълнява до послѣдна минута отъ живота си и въ която той привнесе голѣми заслуги за нашето младо висше училище; не той ли бѣше единствениятъ старъ и опитенъ професоръ, който послужи за примѣръ на нашитѣ млади професорски сили, и бѣ душа на всички полезни мѣроприятия за училището? Освѣтъ това съ своята научна дѣятелностъ той даде голѣмо подкрѣпление на отличния и богатъ сборникъ за народни умотворения, въ който сж печатави

редь негови сравнителни студии по народни умотворения, посока въ която той отначало се бѣ прѣдалъ съ цѣль да изучи народа си и която го доведе до изучанье на живата исторія на всичкитѣ народи и която го направи европейска знаменитость. Като профессоръ той се ползуваше прѣдъ студентитѣ отъ уважение и безгранична любовь и нѣма съмнение, че висшето училище губи въ покойния една сила незамѣнима.

Покойникътъ нашъ многоуважаемъ другарь бѣше колкото горещъ патриотъ толкова и горещъ защитникъ на челоѣческитѣ правдини, неговото родолюбие не е изключвало най-широкитѣ хуманни и свободолюбиви начала, отъ които той винаги се е въодушевевалъ. Това е правило мощно и убѣдително неговото слово, това го е направило любимъ на всички и на цѣлия украински народъ, който прѣди шестъ мѣсеца му е отпразднувалъ блѣскаво въ Львовѣ юбилея за 30-годишната му плодотворна дѣятельность. Той обаче не принадлежи по своята дѣятельность само на украинци, а на цѣль свѣтъ и България е честита, че слѣдъ като се ползува за своята младежь въ течение на шестъ години съ неговитѣ знания може да прѣгърне въ недрата си сѣянкитѣ, скжнитѣ останки на тоя великъ труженникъ на науката; той е заслужилъ стократно правото на гражданство въ нашата земя. Вѣчна ти память самоотвержени

труженике и многоуважаемий нашъ другарю и лека ти прѣсть!

Нѣка нашата признательность къмъ твоята плодотворна дѣятельность служи за утѣшение на онечааленото ти сѣмейство.

(Перекладъ)

Братя! Згасла ще една зѣрка на славянскому небі і счезла в особі покойного Михаила Драгоманова велика душа. Перед нами лежить тіло славного діяча одушевленого патриота, горячого оборонця страждущого народу, самовідверженого поборника науки, дорогого українського сина, що відродив свій народ, найвидатнішого професора нашої молоді Висої школи, солодкомогоного і авторітетного історика. Ось він без життя! Его вогиана і чутлива душа літає тепер далеко від нас у воздушному істнованю. Нема вже Драгоманова серед живих і се справді стискає зо дна душі серця всіх поважаючих его товаришів, усіх любячих студентів, котрих ідеальним руководителем він завше був і як даровитий професор і як примірний чоловік.

Покойний М. Драгоманов, родом малорус из Полтавської Губерніі, виріє у дуже важну хвилину історії Росії Він вівчив середню освіту в Полтаві в часи великого руху за волю селян

від кріпацтва, що захоплював тоді увагу усеї російської інтелігенції. За своєю віжною і вражливою вдачею, він так заняв ся тою великою справою, що віддав ся їй зовсім ще гімназійним учеником і почав с кількома своїми товаришами видавати часопись, де горяче боронилась ідея визволу селян. Той факт лежить в основі всего минулого покійника, він уплявав на напрямок усеї его наукової і громадської діяльности. У Києві, де він кінчив вищу освіту і де він іще перед 30 роками отримав ун університеті професорську катедру по історії, він не занедбав почате ще в Полтаві діло освіти свого народу; він відкрив тут першу вечірню школу, видавав різні книжки навчаючо-популярного характеру на українській мові. Як его мова, так і перо були посвячені найбільше службі свого народу. В „Юг. Зап. Отд. Ими. Г. Общества“, що зібрало тоді найшрещієнціх людей українського світа і де першу роль грав покійник, почали пробиватися націоналістичні погляди, на котрі уряд не дивився прихильно. Відти пішли незгоди між М. Драгомановим і урядом; ему заборонено жити у Києві і в двох російських столицях, С Петербурзі й Москві, Юг. З. О. Г. Общества було розбито, малоруску літературу і мову заборо-

нено у школах, так само і як вистави в малорускій мові.

Щоби ліпше віддатися своїй праці освідомлення своїх земляків, незабутній наш товариш переселився в чужину ще перед 20 роками, аж доки врешті смерть его найшла на чужині. В наслідок наступившої переміни в Росії, він остатними часами дуже надіявся, що получить дозвіл вернутися у свою батьківщину і закрив очи все с тою надією. Підчас свого 14 літнього пробутку в Женеві, він раз-у-раз працював для своєї батьківщини, видаючи ряд корисних для народу книжок і отатарився заінтересувати чужий учений світ долею українського народу, показати его самостійність і піднести его значіє і его історичну минулість. Він, як угадливий історик, покладав усі свої надії на прийдешній розвиток своєї батьківщини при політичній волі, і в тому напрямку він вів живу полемічну боротьбу з крайніми елементами, що бачили спасієне батьківщини тільки в корінному перевороті.

Із Женеві перед 6 роками покійний М. Драгоманов був покликаний професором у Вищу Школу, обовязок, який він сповняв з дійсно філософічною самовідверженністю до остатної мінутти свого життя і в яким він поклав великі заслу-

ги для нашої молоді вищої школи; чи-ж не він був єдиним старшим і досвідченим професором, що послужив приміром нашим молодим професорским силам і був душею всіх корисних заходів для школи? Крім того, своєю научною діяльністю, він дав велику підмогу визначному і багатому збірникові народних умотворів, де нанечатаний ряд его порівнюючих студій по народним умотворам, напрямом, котрому він відразу посвятився є цілю пізнати свій народ, і котрий довів его до студій живої історії всіх народів і зробив его європейскою знаменитістю. Як професор він користувався шанобою і безграничною любовю від студентів і нема сумніву, що вища школа тратить у покійному, силу незаміниму.

Покійний наш вельмишановний товариш був наскільки горячим патріотом, наскільки і горячим оборонцем людських прав, его любов батьківщини не виключала найширші гуманні і вільнолюбиві принципи, котрими він завше одушевлявся. Се робило его слово міцним і переконуючим, за се его любили всі і весь український народ, що перед шістьма місяцми відсвяткував блискуче у Львові юбилей его тридцятилітньої корисної діяльності. Та він належить, по своїй діяльності, не тільки

до Українців, але й до цілого світа, і Болгарія щастлива, що, покористувавшись для своєї молодіжи через шість років его знанем, може пригорнути у своє лоно его останки, дорогі останки того великого робітника науки; він стократно заслужив право горожанства у нашій землі. Вічна Ти пам'ять, самовідвержений робітнику і вельмишановний наш товаришу, і земля ти пером! Нехай наше признание твоєї корисної діяльності служить утіхою твоєї опечаленій сім'ї.

Промова Илиї Димитрова, студента III історичного курсу.

Като гръмь се разнесе вчера вечерьта изъ София печалната, свивающа сьрдцето новина: Професоръ Драгомановъ умрѣ! Професоръ Драгомановъ умрѣ! — Тази печална вѣсть изненада всички, смути всички. Тѣзи отъ Г-да студентитѣ, които вчера сутриньта имахъ удоволствието за послѣднѣн пжть да чужтъ неговото енергическо, убѣдително слово; за послѣднѣн пжть да останатъ въсхитени отъ неговата удивителна учтивость, отъ неговата бащинска обноска спрѣмо тѣхъ, — се отнесохъ съ недовѣрчивость къмъ тази печална вѣсть, коато недовѣрчивость се прѣобърна веднага на дълбока печаль, коато насълзи очитѣ... Господа

професоритѣ, приятелитѣ му, познаницитѣ му — всичкитѣ останахъ трѣснати отъ тази печална вѣсть: Професоръ Драгомановъ умрѣ! И сега всички ние тукъ, които се намираме прѣдъ послѣднитѣ остатки на този уважаванъ отъ всички достоенъ ученъ и професоръ — виждаме го безжизненъ, бездушненъ... Бодрия, неустрашимия, твърдия духъ лѣтна за винаги отъ него въ вечното жилище, дѣто нѣма ни болки, ни печаль, ни страсть къмъ истината и стремление къмъ самоотверженостъ; неговитѣ грамадни уметвени способности, неговия разсъдъкъ събнахъ за винаги... А думата му — сладка, звучна, — която раздвигваше душата и сърдцето, убѣждаваше въ идеитѣ, и потикваше слушателитѣ къмъ трудъ за проевѣта и гуманностъ, къмъ трудъ за общо добро, — тази сладкозвучна, убѣдителна дума е хвърляла вече невзвратно, но тя още звучи въ ушитѣ ни, тя още дълго ще движи сърдцата ни всекой пѣтъ, колчимъ си спомнимъ за него като достоенъ ученъ и като характеръ безнодобенъ!

Уви! Безпощадната, капризната смъртъ какъ жестоко ни изигра, като ни взе най-достойния ученъ въ България, който — макаръ и чужденецъ — бѣ обиквалъ България като второ отечество и посвѣти послѣднитѣ си старчески години за подвиганieto и въ уметвено и нравствено отношение, нѣщо, което той блѣ-

скаво изпълни като професоръ; като ни грабна на разъ, студентитѣ ни, единъ отъ първитѣ ни професори и наставници — казвамъ — наставници, защото той съ бащинскитѣ си отношениа влияеше върху нашитѣ характер толкова, колкото съ своитѣ си грамадни исторически познания върху умоветѣ ни; като грабна отъ обятията на опечаленото семейство Драгомановъ — мжжъ, баща дѣда, отъ което семейство вечно ще бѣде оплакванъ твърдъ достоинъ; и най-сетнѣ като грабна отъ сферата на колежитѣ му и приятелитѣ му най-учтивий колежъ, и вай-обичний приятелъ! Да, жално, печално но рѣшенieto на прѣдопрѣдлението не може да се отмахне!

Не е умѣтно да се расправа на дълго и на широко за биографията на този многозаслуженъ и уважаемъ отъ всички ученъ и професоръ; негова животоу има толкова неринетии, неговата дѣятелностъ е толкова многостранна и всевъѣтска, цото едва ли може една ничтожна часть да се изложи въ настоящия моментъ. Достатъчно е, мисли, да се каже, че уважаемия ни, скъпъ, незабравимъ професоръ прѣзъ вечния си тревоженъ и многострадаленъ животъ самоотвержено, неуклонно е ратувалъ за свободата на мисълта, за свободата на словото, той неуморно се е борилъ посредствомъ словото противъ претенциитѣ на мрака, невѣ-

жеството. Неговите идеи придружени съ една желъзна аргументация, и съ тиха, но могъща по влиянието си занимателност пущали сж и пуцахаж по настоящемъ дълбоки корени въ сърдцата на неговитѣ слушатели и читатели; той е запалванъ и запалваше у тяхъ оная божествена искра на искрення, съзнателна стрѣмителность къмъ просвѣта и хуманность, която се е обръщала на пламъ въ сърдцата на по-силнитѣ и надаренитѣ натура, които сж ставали и ставахаж самоотвержени ратници за съставляването на маситѣ. Той, като историкъ, виждаше единствената коренна причина на народнитѣ бѣдствия въ невежеството и прѣдразжждитѣ обществени и политически: — за това неговия девизъ бѣ: човѣка просвѣтень, свободень отъ прѣдразжждѣци! — девизъ, който той неуклонно поддржаше прѣвъ всички си животъ, пълень съ борби и грижи. Още отъ първитѣ си години, слѣдъ свръшване на университетта въ Киевъ, като учителъ първо, и сѣтигъ като професоръ, той съ пламень ентузиазмъ се заловилъ за подвигание въ просвѣтително отношение на обичавата си Мало-Руссия, като далъ инициативата за отваряние на недѣлни и вечерни училища, като издавалъ редъ брошурки за народа, като взелъ главно участие въ основанието на Ю. З Императорско Географическо общество. Но поради

противопоставянието на властѣта спрѣмо това просвѣтително движение, той се принуди да бѣга отъ милата си Мало-Руссия въ Женева, дѣто още по-трѣскаво се заловилъ за литературната си дѣятелность; и най-сѣтигъ сждбата, а може би и желанието му неговата дѣятелность да се отрази по-ползотворно, — той, поканень отъ Българското правителство, дойде въ България и завзе катедрата по историята въ Висшето ни Училище, която прѣдостойно заемаше до момента, когато неумолимата смъртъ го грабна за вижги...

Студенти! Другари! Загубата е голѣма, невъзвратима както за науката, така и за наши частно. Скрѣбта ни е дълбока, печалта — неизразима... Да скрѣбимъ, дълбоко да скрѣбимъ за туй отижтувание въ вечностьта на наша сжжпъ наставникъ заедно съ опечаленото семейство Драгомановъ, което въ настоящия моментъ е въ неутѣшимость; дано изявлението на нашата искрення съболезнователность да му бѣде утѣшение, макаръ и ничтожно за изгубванието отъ обятията си мжжъ, баща, дѣда.

Студенти! Другари! Дано при придружавание смърнитѣ останки на многоуважаемия ни, сжжпъ професоръ, наставникъ до вечното му жилище, мисльта да бждемъ негови посѣждователи въ полето на народното просвѣтявание и борци за прогресса — да е пунтнала дълбоки

корени; дано неговата діяльність ни служи за ржководство въ трудовѣтъ ни за народното свѣтъяване!

Нека при свивающитѣ сърдцега думи: лѣка ти прѣстъ любимий ни учителю. — да си дадемъ дума да бждемъ тѣй безукоризнени въ діяльністьта си, постоянни въ трудовѣтъ си, — да бждемъ учителя като него!

Незабравимий ни Учителю! Твоя духъ вечно ще да бди надъ назъ отъ небеснитѣ височини; нашата признателность сирѣмо заслугитѣ Ви е неизмѣрима!

Вечна ти память!

(Переклад)

Мов грѣмъ рознеслась учера вечеръ изъ Софїи сумна, стискаюча сердце звѣстка: Професоръ Драгомановъ умер! Професоръ Драгомановъ умер! Ся сумна звѣстка поразила всѣхъ, збѣтежила всѣхъ. Тѣ панове студенти, що вчера рано мали щаете в останне чути его свертгичне, переконуюче слово; що в останне були очарованѣ его незвичайною чемнїстю, его батькѣвскимъ обходомъ изъ ними, — виднеслись з недовѣремъ до тої сумної звѣстки, та ся недовѣрчивость зараз обернула ся у глубокий смутокъ, що здавивъ сердце, засльозивъ очи... Панове професори, его приятели, его знакомѣ — всѣ були ударенѣ тою сумною звѣсткою: Професоръ Драгомановъ умер! І осы

ми всѣ тутъ, що стоїмо передъ останками того шанованого всѣми, достойного вченого і професора — бачимо его безъ жита безъ души.. Бодрий, неустрашимий, твердий духъ відлетѣвъ на віки від него у вічну оселю, де нема ні хороб, ні печалѣ, ні страсти до правди і пориваня до самовідреченя; его величезнѣ духовї спосѣбности, его розумъ пропали на віки... А мова его — солодка, звучна, що порушувала душу і сердце, переконувала в ідеяхъ і заохочувала слухачѣвъ до праці для просвѣти і гуманности, до праці для загального добра — та солодкозвучна, переконуюча мова вже полинула безповоротно, та вона ще лунає намъ у ухахъ, вона ще довго двигатиме наші сердца усякий разъ, коли згадаємо про него якъ про достойного ученого і прекрасний характер!

Горе! Безжалїсна, химерна смерть жоретко зажартувала зъ нами, забравши намъ найдостойнїшого ученого Болгарїи, що хоть і чужинець, полюбивъ Болгарїю, якъ другий рїдний край і посвятивъ свої останнѣ старечї роки для піднесеня єї духової і морально; що вінъ і виповнивъ блискуче якъ професоръ; ухопила намъ, студентамъ, одного зъ першихъ нашихъ професорѣвъ і наставникѣвъ — кажу — наставникѣвъ, бо вінъ своїми батькѣвскими відносинами ушливавъ на нашѣ характери на стїлько-жъ, на скїлько своїмъ величезнимъ історичнимъ знанямъ на нашъ розумъ;

ухопила в обійм засмученої сім'ї Драгоманова чоловіка, батька, діда, і та сім'я буде завше оплакувати его найдорожніше; і врешті ухопила зо сфери его товаришів і приятелів, найдостойнішого товариша і найлюбішого приятеля! Так, жалко, сумно, та рішена долі годі відвернути!

Невмістно розказувати довго і широко біографію сего многозаслуженого і всіми шанованого ученого і професора; его жите має стілько перипетій, его діяльність така многосторонна і всевітна, що ледви чи можна єї маленьку частину виложити тепер, як слід. Досить, я думаю, сказати, що шановний наш дорогий, незабутній професор через усе своє трівожне і многострадальне жите самовідвержено, завзято борова за волю думки, за волю слова, борова невтомно словом протів претензій темноти, неучтва. Его ідеї, підперті залізною аргументацією, тихим та могутим, по своєму впливу, інтересом розросталися і пустили справді глибоке корінь в серцях его слухачів і читателів; він і сам запалювався і запалював у них божу іскру щирого, свідомого стремління до просвіти і гуманности, що розгоралася в полумінні у серцях сильніщих і спосібніщих натур, що робилися і зробилися самовідверженими борцями за просвіту має. Він, як історик, бачив єдину коріньну причину народного лиха в тем-

ноті і пересудах громадских і політичних: через те его девізом було: чоловік освічений, вільний від пересудів! — девіз, котрий він завзято піддержував усе своє жите, повне боротьби и гряді. Ще від перших своїх років, після укінчення університету в Києві, сразу як учитель, а потім і професор, він є палким ентузіазмом узявся підносити просвіту своєї дорогої Малоросії, давши ініціативу до оснування недільних і вечірних шкіл, видаючи ряд брошур для народа і взявши головну участь ув основаню Ю. З. Имп. Георг товариства. Та через противенство власти тому просвітному рухові, він був примушений утекти зі своєї любі Малоросії у Женеву, де ще палкіше узявся до своєї літературної діяльности; і нарешті доля, а може й бажане, щоби его діяльність відбилася користніще — спонукали его на запросини болгарского правительства, переселитися у Болгарію і заняті катедру по історії у нашій Вищій школі, котру він предостойно займав до моменту, коли невмолима смерть узяла его на віки..

Студенти! Приятелі! Утрата велика, безповоротна як для науки, так і для нас почастею. Сум наш глибокий, печаль невимовна.. Сумуймо, глибоко сумуймо від сего відходу в вічність нашого дорогого наставника вкуці з опечаленою сімєю Драгоманова, що тепер

є невітніма; нехай заява нашого щирого співчуття буде їй потіхою, хоть і незначною після втрати з обійм мужа, батька, діда

Студенти! Приятелі! Нехай при провадах смертних останків вельми поважаного дорогого нашого професора, наставника, у вічну оселю, думка, щоби стати его послідувателями на полі народної освіти і борцями за поступ, пустить глибоке корінє; нехай его діяльність стане нам за руководство у праці для народної освіти.

При стискаючих серце словах: пером Тобі земля, любий наш учителю, — даймо собі слово, що будемо так само бездоганними в нашій діяльності, сталими у праці, — що будемо такими вчителями, як він!

Незабутий наш Учителю! Дух Твій вічно буде берегти нас из небесної висоти; наша дяка за Ваші заслуги незмірна!

Вічна Ти пам'ять!

Промова Др. Бориса Мінцеса, професора В. школи.

На языкѣ, на котромъ онъ Вамъ читавъ лекції шесть лѣтъ, на языкѣ, на котромъ онъ создалъ себѣ еще въ молодости научное имя, всиомянемъ того, чей холодный трупъ лежить теперъ передъ нами въ гробу. Еще вчера Михайлъ Петровичъ былъ полонъ жизни и на-

деждѣ. Часу въ одинадцатомъ угра я заставъ его только что возвратившимся съ лекціи домой; онъ былъ доволенъ, былъ хорошо расположенъ, — стрівлявъ планы для одной літературной работы, которую было думавъ диктовать на слѣдующій день, и, лежа на постели, съ живимъ интересомъ спрашивавъ о вопросахъ дня, о Высшемъ Училищѣ, которое ему было такъ дорого. Черезъ нѣсколько часо́въ его не стало, — холодная смерть жестоко подкосила эту труженническую жизнь въ ея расцвѣтѣ. А жизнь эта была полна тревогъ и бурь! Ученая голова въ полномъ смыслѣ этого слова и благородное сердце, — Михайлъ Петровичъ стоялъ всегда высоко надъ узкими партійными интересами; врагъ всякихъ догматическихъ обобщеній, онъ часто находилъ жестокихъ противниковъ между тѣми, которые не могли подняться на его высоту, на ту высоту, на которой онъ старался постичь святую истину, кроющуюся въ различныхъ теченіяхъ мысли. А онъ любилъ истину, она была ему дороже всего! И ради этой истини онъ пошелъ въ изгнаніе и провелъ двадцать лѣтъ въ упорной борьбѣ, въ которой онъ изнемогъ, жертва коварной, мучительной болѣзни, — онъ жилъ страдальцемъ и умеръ страдальцемъ! Но физическія страданія томили его далеко, далеко

не так сильно, как нравственный, — он страдал за свою родину, он страдал за малороссийский народ; и въ вѣрѣ въ предстоящую свободу этого народа онъ черпалъ силы для борьбы съ жизненными невзгодами. Но не суждено было ему дожить до осуществленія ледянной имъ мечты, — въ холодной могилѣ онъ найдетъ успокоеніе, оставивъ насъ всехъ въ глубокой скорби. Но нѣтъ, онъ не умеръ, — онъ не былъ простымъ смертнымъ, со смертью которыхъ угасаетъ почти всякое воспоминаніе о нихъ, — онъ былъ писателемъ, онъ былъ ученымъ, онъ былъ борцомъ, — а такіе люди не умираютъ, дѣянія ихъ остаются живыми. Да и онъ живъ, потому что духъ его живетъ между нами, онъ живъ, потому что воспоминаніе о его свѣтлой личности угаснетъ только съ нами, — но нѣтъ, и тогда ему не угаснуть, потому что мы сумѣемъ передать и своимъ дѣтямъ, — молодому, подрастающему поколѣнію, — что счастливая судьба насъ свела съ этимъ благороднымъ сердцемъ, съ этой свѣтлою головою. Пусть эта мысль послужитъ намъ утѣшеніемъ въ постигнувшей насъ печали, свѣтлымъ воспоминаніемъ объ этой свѣтлой, слишкомъ рано скошенной жизни, — и пожелаемъ миръ праху его! —

Промова студента Кр. Пастухова, іменем студентів Вищої Школи у Софії.

Господа! Позволете и на мене да каже нѣколко думи отъ страна на българското студентчество.

При печальный характеръ на сегашното шествие, ние, българскитѣ студенти, сме щасливи, гдѣто имаме възможността да се распростимъ съ човѣкътъ, неуморната дѣятельность на когото трѣбва да съставлява примѣръ за нашій бжджщ обществень животъ. Биографическитѣ очерки тукъ сж излишни. Тридѣсетъ годишна мжжественна дѣятельность, съпроводена съ мжчения, лишения, скитаніе изъ чужди страны, — такъвъ бѣ „райскій“ животъ на многоуважаемия нашъ профессоръ, М. Драгомановъ. Отъ една страна тържеството на убийственный абсолютизмъ, що крѣпне и се развива на смѣтка на отчаянитѣ вопли и сгепанія, които издавать Петербургската Петронавловска крѣпость, пустинний Сахалинъ и Сибирь, — отъ друга страна фучението на единъ мощенъ гласецъ, издаванъ изъ срѣдата на Украинскій народъ, който не располагаше ни съ полицейскій-военний проиэволь, ни съ шшионскій институтъ и бюрокращията, ни съ квутоветѣ и нагаикитѣ — тѣи изобилно находящи се въ расположеніето на

„милостивий“ царь. Това бѣ гласътъ на покойний дѣецъ Драгомановъ, които бѣ насоченъ на подвигане уметвенний и политический ержгозоръ на массата, на насилне ударъ на самодържавието, даване полѣтъ на свободнитѣ учреждения.

Но за туй че духътъ на свободата е несъвмѣстимъ съ полицейскій терроръ, за туй, че интереситѣ на стомилионний народъ иджтъ въ разрѣзъ и сж тъкмо противни на интереситѣ на царизма, той биде отстраненъ отъ профессорската катедра и стана невъзможенъ за широкото отечество на деспотизма. Той бѣ прогоненъ далечъ отъ своята обична родина...

Господа! Рядкоетъ сж натуритѣ, които сѣ едно нравственно самообладание и рѣшителна непоколебимостъ вървятъ твърдо изъ начертаный пжтъ безъ да се побоятъ отъ ударитѣ и прѣсѣдванията, отъ смъртѣта — идяци отъ прѣдставителитѣ на грубата деспотия. Само рускый царизмъ и революционнитѣ епохи можтъ да калятъ борци въ таквъ духъ. Такава натура бѣ изгнаника Драгомановъ.

На олтари на руската революция, която ще съкруши тържеството на царизма и ще противопостави на диктатурата на царя диктатурата на народа, безспорно ще бжде зани

сано и името на нашия покоенъ. Защото, колкото и разнообразна да е борбата, що водятъ русскитѣ свѣтли умове за свободата на народа едно е което я прави висока прѣдъ очитѣ на външний наблюдател. Това е нейната исходна точка, заветната цѣль на революционеритѣ: смъртъ на деспотизма, животъ, вѣчечъ животъ на свободата.

Единъ урокъ, единъ неизвичимъ сиомѣни въ неживитѣ сърдца на младежката остава бурний животъ на покойния. То е нравственото задължение на всички ни за борба съ старото, мухолясалото, ретроградното.. На почитателитѣ паматѣта на Драгоманова — свободолобитѣ студенти прѣдстои да розвивятъ тия чувства за свобода и прогресъ, на които бѣ жертва и тѣхний достоенъ учител. Най-голѣмото и единственото достойно уважение къмъ паматѣта на покойния отъ страна на опечаленото студентчество и борцитѣ за свободата сѣ състои въ пригветението на такива дѣйци, които да не се спрятъ прѣдъ ничие притѣнение или власть. Процалното „сбогомъ“, послѣдната съюза, която сърдечно се лѣе прѣдъ гроба на покойния, трѣбва да бжде съпроводена съ проклятие на рускый царизмъ, който немилостиво гони своитѣ честни синове, и даване

дума вь себѣ си за борба, честна борба съ враговетѣ на работний народъ...

(Переклад)

Панове! Позвольте і мені сказати кілька слів від болгарського студентства.

При сумному характері сьогоднішньої процесії, ми, болгарські студенти щасливі, що маємо змогу попрощатися с чоловіком, невтомима діяльність котрого повинна стати приміром для нашого будущего суспільного жита. Біографічні очерки тут лишні. Тридцятилітня відважна діяльність, з муками, недостачами, блуканєм по чужих сторонах — ось було „райске“ жите многошановного нашого професора М. Драгоманова. З одного боку, тріумф убійчого абсолютизму, що крине і розвиваеся на щот зойків і стогнів що виходять із Петербурскої Петропавловської кріпости, пустинного Сахаліна і Сибірі, — а з другого боку, гукане сильного голосу, спосеред українского народу, що не мав ні поліцейского, воєнного самовіля, ні шпіонского інститута, ні бюрократизму, ні кнута, ні нагайок — на які так богатий „милостивий“ цар. То був голос покійного дядя Драгоманова, що був направлений на піднесе-

не духового і політичного кругозору маси, на завдане удару самодержавію, на даване підмоги вільним установам.

Та через те що дух волі несхідний с поліцейским терором, через те, що інтереси етомільонного народу идуть різно і такі противні інтересам царізму, він був відставлений від професорської катедри і стався неможливим у широкій країні деспотизму. Він був прогнаний далеко від свого рідного краю.

Панове! Рідко случаются натури, що з моральною самовладою і рішучою непохитністю идуть твердо по визначеній дорозі, не боячись ударів і переслідувань смерти — від представителів грубого деспотизму. Тільки російський деспотизм і революційні епохи можуть гартувати борців такого духа. Такою натурою був вигнанець Драгоманов.

На престолі російської революції, що знищить торжество царізму і поставить на місце диктатури царя диктатуру народа, заневне буде записано і имя нашого покійника. Бо, хоть і як розмаїта с боротьба, що ведуть світлі російські уми за волю народа, — ось що робить сі високою в очах стороннього наблюдача. Се сі вихідна точка, завітна ціль революціоне-

рів: смерть деспотизму, жите, вічне жите волі.

Наукою, глибоким спомином у н'яких серцях молодіжї зоставється тр'вожне жите покійника. Моральний довг усіх нас боротися протів давнього, зацвилого, ретроградного... Шануючим память Драгоманова студентам треба розвивати ті чувства волі й поступу, котрих жертвою і їх достойний учитель. Найбільша і єдино достойна память покійного від замученого студентства і борців за волю є в приготіві таких діячів, що не спиняться ні перед якими утисками або владою.

Прощальне „збогом“, остатна сльоза, що пливе з серця перед гробом покійника, повинна з'єднатися є проклятом російського царизму, що немилосердно переслідує своїх чесних синів, і з данем собі слова — боротися, чесно боротися з ворогами рубочого люду.

Промова проф. В. Шноли Гр. А. Бьлновского.

Драгий Михаилъ Петр'вичь! Позволи и на мене да ти кажь и азъ послѣднего „збогомъ“.

Не д'яло азъ имахъ висока чєсть да те познавамъ лично, но и прѣзъ тия двѣ години азъ не веднажъ имахъ случай да се уб'яда и

лично, че ти притекавань ония високи душевни и умственни качества, благодарение на които твоего име є извѣстно на всеждѣ, гдѣто имаѣ присърдце культурно-нравственнѣ успѣхи на човѣчествово.

Сяже се аортата ти и прѣстана да тупа твоего чисто като кригала сърдце, отъ което всеѣки денъ, всеѣки часъ, всеѣка минута сж текли капкитѣ на кръвьта ти за нашето всеобщє благо...

Като герой ти захвана твоя животъ, като герой ти го исвърши

Като бѣ си турялъ за висша задача на живота да водишь борба за истината и свѣтлината ти, безъ да глєдашь на тежкитѣ условия на окръжающата срѣда, не се спрѣ прѣдъ нищо, за да докажєшь на всица, че животътъ ни є даденъ само за осжщєствие високитѣ принципни въ нашата общественна дѣятельность.

„Чистото дѣло изисква и чисти срѣдства“ є не само тезата на едно отъ твоитѣ съчинєния, но заедно сь туй и вѣрната иллюстрация, пълното отражение на твоя животъ.

Прѣзъ всечки години на твоята плодотворна и разностранчива дѣятельность ти показа рѣдкии въ наше врѣме примѣръ на човѣкъ, който и при най-промѣяливи и трѣпливи условия на живота си є останалъ вѣренъ на своитѣ священни идеали, на своитѣ високи принципни.

Не въ фигурален а въ истински смятељ на думата трѣбва да се разбере твърдението, че ти си прѣвърщала кривата на своето благородно сърдце и соковетъ на своя изнемоцѣнъ организъмъ въ високи подвизи за благо на твоитѣ ближни...

При пълно съзнание, че твоитѣ години сж прѣбмѣтнати, ти си каза, че „не тежкия не джгъ, а само смъртъта може да ми попрѣчи да работя“ и разви въ една напргната и широка дѣятелностъ за да извършиш прѣвъ единъ по-ежъ промежуткъ онуй, което другитѣ правятъ прѣвъ дългъ редъ години.

Безжалостната смъртъ, която отдавна е вече тропала на вратата на твои кабинетъ, ненадейно се вмъкна при тебе за да тури край на твоа славеи, твоа ежжѣ, твоа идеаленъ животь, за да ни потои всица въ безвиехю-два и дълбока скръбъ...

Но нимá онзи, който за толкозъ хора е служилъ като умегвенна и нравственна опора, като иктеводна звѣзда, нѣма да бжде повече между живитѣ? Нимá онзи, който толкозъ високо е държалъ знамето на науката, е билъ истинския и жрецъ, е оставилъ подиръ себе си толкозъ многобройни съчинения, отива вече въ вѣчностъ? Нимá слѣзло е отъ небето на Виешето Училище онова слънце, отъ което сж се развивали лжчятѣ на нравственната и умствен-

ната топлина и свѣтлина върху въпитанницитѣ му?

Не, такива хора, като она, който сега лежи недвижимъ прѣдъ насъ, не умиратъ, тѣ прѣживѣватъ себе си, прѣживѣватъ себе си при помощта на онзи нержкотворни паметникъ, въ който се е възплътилъ духътъ имъ: Ако безжалостната смъртъ е можела да истргне изъ нашата ерѣда твоето тѣло, ти, за нашето голѣмо щастие, е лишена отъ възможността да дигне жестоката си ржка върху твоа духъ. Този послѣдния е твоето завѣщание Двѣтъ му точки сж исписани съ ярки букви и вече при първъ погледъ биятъ на очи: 1-во) И най-жестокитѣ условия на живота не освобождаватъ човѣка отъ дължността, да се придржа о високитѣ принципи и да се стреми къмъ осществението на своитѣ свѣщени идеали; 2-то) Най-горещата обичъ къмъ своия народъ не само не изключавя, но наопаки е напълно съвмѣстима съ силната обичъ и прѣданность и къмъ всички други народности.

Това духовно завѣщание ние ще го пазимъ, и отъ поколѣние въ поколѣние ще се прѣдаде свѣщениа споменъ за оногози, който съ крвѣта на своето сърдце ни е училъ да се придржимъ о високитѣ принципи и при най-жестокитѣ условия на живота...

На Виешето Училище въ София падна се честта да чуе въ деия на смъртъта ти послѣ-

днята ти лекція, на болгарската столица падна се щестята да даде на тебе мѣсто за їбчно жилище, а на насъ, твоїтѣ колеги и почитатели, падна се щестята да се взримъ въ чертитѣ на твоето лице когато нече е прѣстанало да туна твоето сѣрдце, да испроводимъ твоїтѣ брєвни останки до вѣчного жилище и да оросимъ съ своїтѣ сълзи твоя могилни хълмъ...

Си спокойно, драгий и незабравимий колего, и вѣрвай, че ти за вижги ще останешъ между насъ *Sit tibi terra levis!*

(Переклад)

Дорогий Михайле Петровичу! Дозволь і мені сказати тобі остатне „сбогомъ“.

Не довго мав я високу честь знати тебе особисто, але і за ті два роки я не раз мав нагоду переконатись самому, що ти владаєш тими високими прикметами душі і розуму, дякуючи яким, твоє ймення відоме скрізь, де людяма лежать на сѣрці культурно-моральні здобутки людскости.

Розірвалася тобі аорта і перестало битись твоє чисте мов кришталъ сѣрдце, що то з нього що - двя, що - години, що - хвилини текли краплі твоєї крові за наше загальне добро. Героєм ти почав своє жите, героєм ти єго ї скінчив...

Зробивши найвищим завданєм свого жита боротьбу за правду і світло, ти, не вважа-

ючи на тяжкі умови твого окола, не спинився перед нічим, аби доказати всім, що жите нам дане тїлько для проведення високих принципів у нашу громадеку діяльність. „Чисте діло вимагає й чистих способів“ се не тїлько теза одного з твоїх творів, але разом с тим і вірна ілюстрація, новий образ твого жита

Через усі роки твоєї корисної і розмаїтої діяльності ти показував рідкий у нашї часи приклад людини, що при самих зміливих і супротивних умовах свого жита зоставалася вірною своїм високим принципам. Не в фігуральному а в справжньому значіню слова треба розуміти реченє, що ти віддавав кров свого благородного сѣрця і соки свого немощного організму для високих подвигів на добро твоїх ближніх...

При повній свідомости, що твої роки злічені, ти сказав собі, що „не тяжка недуга а тїлько смерть може перешкодити мені в праці“ і розвинув напружену і широкую діяльність, аби вчинити в короткий час те, що инші роблять довгий ряд років.

Безжалісна смерть, що вже давно стукнула в двері твого кабінету, несподівано вкрасалася до тебе, щоб покласти кінець твоему славному, дорогому, ідеальному житю, аби потопити всіх нас у безвихідну і глибоку тугу...

Але невже той, хто стільком людям служив духовою і моральною підпорою, зіркою провідною, невже він не зостанеться посеред живих? Невже той, хто так високо держав корогву науки і був її справжнім жерцем і полишив стілько розмаїтих творів, відходить вже у вічність? Невже з неба Вищої Школи зникло те сонце, що розливало проміне морального й духового тепла й світла на его учеників?

Ні, такі люде, як той, що тепер лежить перед нами нерухомий, не змирають, вони переживають самих себе, переживають при помочі того нерукотворного пам'ятника, в який втілювався їх дух. Хоч безжалісна смерть могла видерти з нашого окола твоє тіло, але вона, на наше велике щастя, не має змоги наложити свою жорстоку руку на твій дух, — він є твоїм остатнім заповітом. Дві точки того заповіту сшановані яскравими літерами і вже в першому погляді кидаються в очі: 1) І найтяжчі умови життя не визволяють людини від повинности триматись високих принципів і прямувати до здійснення своїх святих ідеалів. 2) Найгорячіша любов до свого народу не тільки не виключає, але навпаки цілком уміщається з великою любов'ю і посвяченням для всіх інших народностей.

Сей духовний заповіт ми будемо ховати, із роду в рід передамо святий спомин про то-

го, хто кров'ю свого серця вчив нас триматись високих принципів і при найтяжчих умовах життя...

Вищій Школі в Софії випала честь чути в день твоєї смерті твою остатню лекцію, болгарській еглогії випала честь дати тобі місце для вічної оселі, а нам, твоїм колегам і почитателям випала честь поглянути на риси твого обличчя, тоді коли вже перестало битись твоє серце, і провести твої марні останки до вічної оселі, і полити своїми слізьми твою могилу....

Спи спокійно, дорогий незабутній колего, і вір, що ти назавше останешся межи нами.
Sit tibi terra levis!

Подяка від сім'ї Драгоманова і Шишманова.

(„Мирь“, органъ на народната партія. Софія, понедѣльникъ, 12-й юний 1895 год.)

На всички лица, които въпреки незгодата на времето, придружихъ смъртнитѣ останки на Михаила Драгоманова до посѣдното жилище, на г. г. професоритѣ и студентитѣ отъ Вишег Училище, на многобройнитѣ приятели и почитатели на починалия и на всички ония,

контю сь дълбоко прочувствувани думи дадохъ изражение на своята скръбь за загубата, която ни сполита, изразивамъ отъ страна на сѣмействого Драгомановъ и мосто сѣмейство найгорѣща, найсърдечна благодарность. Дълбокото съчувствие на всички е единичката подкрѣпа въ безкрайната ни горѣсть.

Д-ръ Ив. Д. Шишмановъ.

(Переклад).

Всімъ, хто, невважаючи на негоду, провели смертні останки Михайла Драгоманова до остатної оселі, дд. професорамъ і студентамъ Вищого Училища, многочисленнымъ приятелямъ і почитателямъ покійника і всімъ тимъ, хто глибоко прочутими словами виразили свою скорбь по поводу втрати, що постигла насъ, виражаю з боку сімї Драгоманова і мосі сімї найгорячїшу, найсърдечнїшу дяку Глибоке співчуте усіхъ одинока вірада у нашому безкрайому горі.

Д-р Іван Д Шишмановъ.

Жалібні телеграми і листи.

(Лист).

Софія 9 Юнїя 1895.

Н. С. Началникъ Стенографическо Бюро.
До сѣмействогато на М. Драгомановъ.

Земамъ участие въ скръбѣта, която Ви постигнъ съ смъртѣта на достоуважаемия труженникъ и мѣченикъ на науката.

Х. Константиновъ.

(Переклад).

Сімї М Драгоманова.

Ділю смутокъ, що Вас постигъ після смерти шановного робітника і мученика науки.

Стара Загора 9 ст. ст. юнїя 1895.

Профессоръ Агура.

Предайте нашитъ сърдечни съболзнования на опечаленото сѣмейство на незабравимия ни учитель, Михаилъ Драгомановъ.

Кузмановъ, Михайловъ.

(Переклад).

Передайте наші сърдечні співчутя опечаленїй сімїи незабутнього учителя, Михайла Драгоманова.

Стара Загора, 9 ст. ст. юнїя 1895.

Г-жа Драгоманова.

Примете, опечалена Госпожо, моїтъ искренни съболезнования за незаменимата загуба, която Ви сполете съ смъртѣта на примерния съпругъ и отецъ, благородния човекъ отъ всичкитъ негови приятели, познаймици и ученици уважаванъ и любимъ високоученъ мжжъ.

Атанасъ Илиевъ.

(Переклад).

Прійміть, опечалена Добродійко, мої сердечні співчутя після незамінимої втрати, що постигла Вас, зі смертю примірного мужа і батька, благородного чоловіка, від усіх его приятелів, знайомих і учеників шановного і любимого високовченого мужа.

Коломия, 21 юні 1895.

Famille Dragomanov.

Сни, великий Гевію України, сні о свободі рідної землі! Ми під прапором, Тобою полишеним, здобудем сі, і вільну, щасливу Україну поставимо великим, віковичним пам'ятником Твоім.

Редакція „Хлібороба“ і українські радикали з Коломийщичи.

Париж, 22. юні 1894.

M-me Dragomanov.

Consterné de triste nouvelle. Seule consolation que toute nation partage nos régréts.

Volkov.

(Переклад).

Я прибитий сумною звісткою. Єдина потіха те, що весь народ ділить наш жаль.

Волков.

Снятин, 22. юні 1895.

Famille Dragomanov.

Іменем Снятинських Русинів, висказуємо найгорячіший жаль по утраті першого громадянина Русь-України.

Др. Кирило Трильовский,
Левко Бачинский, Дутчак.

Львів, 22 юні 1895.

Madame Dragomanov.

Ми відчуваємо велику страту, яку понесла ціла Русь-Україна зі смертю Михайла Петровича і се нехай Вам буде потіхою в нинішнім горю.

Академічне Брацтво.

Чернівці 22. юні 1895.

La Famille de Professeur Dragomanov.

Стоячи над отвореним гробом нашого почитного члена, Михайла Драгоманова, прощаємося з его духом, що вів нас до правди і волі

Академічне товариство „Союз“
у Чернівцях.

Чернівці, 22. юні 1895.

Frau Dragomanov.

Виразуємо щирий жаль по утраті мужа вельми заслуженого для нашої науки.

За черновецько-руську громаду
проф. Др. Стоцький, Пігуляк.

Чернівці, 22. юня 1895.

Famille Dragomanov.

Die Redaktion der „Bukowyna“ theilt Ihnen Schmerz über schweren Verlust.

(Переклад).

Сім'ї Драгоманових.

Редакція „Буковини“ ділять Ваш біль після тяжкої утрати.

Відень, 22. юня 1895.

La Famille de Professeur Dragomanov.

Ділимо Ваш глибокий смуток. Честь пам'яті (нашого) почитного члена. Січ.

Львів, 22. юня 1895.

Прийміть наше сердечне співчуте по поводу смерті Вашого мужа, того великого патріота України.

Лавровський, Др Андрій Кос, Др.
Клавдій Білінський,
. Яців, Др. Микола
Шухевич.

Лист до Людмили М. Драгоманової.

Високоповажана Добродійко!

Страшне горе на Вас, Добродійко! Не Самі однак плачете, плачуть не лиш Ваші Діти, а плаче з Вами ціла Русь-Україна: зайшло ясне сонце, — замерло слово правди на довгі часи.

Потрясена до глибини душі великою стра-
тою, остаєся

з глибоким поважанем
Наталія Кобринська

Болехів 22/6 1895.

Відень 22. юня 1895.

Universite à Sofia.

Notre condoléance à cause de la mort de
Dragomanov, notre membre honoraire.

Sitch, Club des étudiants
ruthènes.

(Переклад).

В університет у Софії.

Наше співчуте з powodu смерті Драгома-
нова, нашого почитного члена.

Січ, товариство руських сту-
дентів.

Краків, 23. юня 1895.

Madame Dragomanov.

Руска молодіж радикальна краківська вис-
казує глибокий жаль по страті провідника русь-
ко-українського народу і великого ученого.

Львів, 23 юня 1895.

Madame Dragomanov.

Високостойна Пані!

Пересилаємо Вам слова певниказаного жа-
лю по поводу смерті Вашого мужа і великого

сина Руси-України, що терпів за нею, що познакомив з нею Європу.

Львів, Академічне товариство
„Ватра“.

Лист до редакції „Народа“.

Підписані громадяне ссятинського повіту зібрані дня нинішнього в Завалю ссятинського повіту, висказують отсим свій великий жаль по причині смерті незабутного Михайла Драгоманова.

Він був не лиш найпершим сином і громадянином Руси-України, але особливо, що нас дотичить, нашим провідником і батьком, котрий — хоть далеко від нас на чужині живучи, так умілою рукою умів вести наш радикальний рух, котрого основателем був власне він! Коли отже лишилися ми нараз без провідника, а наша справа без керманича, то висказуем отсим думку, що найлучше зможемо почитти ёго память, коли всі наші сили зберемо навкруг прапору, ним піднесеного і з цілим посвяченем будемо ся бороти за ідеали, за котрі і він через ціле своє трудолюбиве життя боров ся!

Нехайже всякий Русин-Українець, віруючий в красну будучність людкости, а значить і Руси-України, на случай введена в життя ідей ширевих через Великого Покійника, стає ра-

зом з нами у одну до бою і праці готову громаду, най еднає нам нових прихильників, най всю працю свою, всі свої сили жертвує для досягненя тої мети, котру нам покійний наш Провідник витячив — а будьмо пересвідчені, що в той спосіб найпевніше сповнимо ёго заповіт, ёго задушевні бажаня! Най жие соціалізм! Най жие радикальна партія! Най жие свободна Русь-Україна!

Завале дня 23 червня 1895.

Танаско Никифорук, голова Народної Спільки в Завалю. Василь Лопатка, заст. голови. Андрей Лакуста. † Николай Лакуста. Др. Кирило Трильовский зі Святини. Тодер Левіцкий з Чорторія на Буковині, начальник громади. Николай Гунька з Чорторія. Роман Кузенко з Залуча. — З Залуча: Нагорняк Михайло, Іван Нагорняк, Іван Шкурган, Петро Кобевка. Іван Грицюк з Драгасимова. Іван Ткачук з Святини. Михайло Кричливець з Святини. † Антін Гвідан з Княжа. Левко Вачинский з Серафинець. Федір Фербей з Княжа.

Телеграма до сімї Драгоманова.

Університетский город Н. Н. на Україні.

Цілою душею тяжко засмучені невимовною стратою великого многострадального на-

шого ветерана, відчуваємо всім серцем Ваше сімейне горе і засилаємо з рідної України сей вираз і нашого необмеженого смутку. Не судила нам доли бачити великого Українця живого на рідній землі і ми щиро бажаємо побачити хоч прах Ёго і шанувати на рідній Україні могилу великого, невимовного борця за волю нашого народу.

Віковично шануючі пам'ять батька Михайла
Ученики.

(Телеграфовано з Галичини).

Славень, 12 ст. ст. юня 1895.

Г-жа Драгоманова, семейство Шишмановъ.
Моїтъ найсърдечни съболезнования по случаі смъртьта на незабравимия г-на Драгоманова.
Добревъ.

(Переклад)

Моя найсърдечнѣше співчуєтє по случаю смєрти незабутнього д-я Драгоманова.

Берлін, 24 юня 1895.

Madame Dragomanov.

Les journeaux publient fatale nouvelle
Partage de tout mon ame votre douleur.

Oukrainien.

(Переклад).

Часописі оповіщають фатальну новину. Усім серцем ділю Вашу печаль.

Українець.

Письмо до М. Павліна.

Stěžery ²⁴/₆ 1895.

Milý příteli!

Bolestně dotkla se mne zpráva o umrti Michala Dragomanova, jehož volkloristické práce mne nesmírně zajímaly. Želim v něm ztráty apoštola vědy a muže, jenž pro lásku k svému lidu podstoupil cestu křížovou.

Frant. Řehoř.

Лист до М. Павліна.

Чудинь (Буковина), 24 юня 1895.

Многоуважаемый Михаилъ Ивановичъ!
Сегодня узналъ я о смерти Драгоманова. Не могу выразить Вамъ, какъ глубоко тронуло меня это извѣстїе, хотя, впрочемъ, — всякую минуту можно было бояться роковой развязки.

Какъ-будто что-то родное оторвалось отъ сердца, какъ будто сильнѣе начала давить пустота и пошлость жизни. И самъ я не понимаю, что значить эта грусть, въ чемъ ея психичес

кій источник... Съ Драгомановымъ я никогда не соглашаюся въ принципиальныхъ, главнѣйшихъ вопросахъ — въ сути нашихъ национальныхъ дѣлъ и осложнений, и это, казалось-бы, должно-бы поставило меня на противоположномъ отъ него полюсѣ. А между тѣмъ въ этомъ человекѣ, собственно-же въ его духовномъ складѣ и обликѣ было для меня всегда столь много симпатичнаго и роднаго, столько живаго и искреннаго, что национальнныя разногласія какъ-то невольно отодвигались на задній планъ и не кололи, не отталкивали такъ рѣзко, какъ это бываетъ въ иныхъ случаяхъ. Можетъ быть это оттого, что онъ даже национальной своей теоріи не выражалъ никогда въ тупой и фанатической формѣ другихъ малорусскихъ националистствъ, не по шаблону-догматическому правилу *à la Part pour l'art*, но заправлялъ и ее своимъ основнымъ элементомъ стремленіемъ къ правдѣ, свободѣ и свѣту.. Малорусской национальной индивидуальности онъ не считалъ бодиломъ, падшимъ съ неба исторіи, онъ, кажется, даже не вѣрилъ въ ея историческое основаніе; однако, какъ поборникъ безусловной свободы онъ требовалъ для русской Провансъ свободного выбора национальной будущности, надѣясь, можетъ быть что она, получивъ такую свободу, — подобно ибсеновской Эллидѣ — вернется наконецъ сама къ — Руси; какъ демо-

кратъ и этнографъ онъ требовалъ для малорусскаго нарѣчія права литературнаго существованія, подобно какъ для мужика требовалъ правъ, пріемихъ выше* рожденнымъ людямъ... И все это выражалось имъ съ такимъ спокоемъ и убѣжденіемъ, что слова его ни не кусали, подобно безсильнымъ выходкамъ сектантовъ противоположныхъ мнѣніи, ни не вызвали ихъ — на реакцію... Въ этомъ, кажется, и основывается наружный парадоксъ, что въ этомъ единственно компетентномъ представителѣ современнаго малорусскаго национализма меньше всего замѣчалось мною именно это его направленіе, что его уважалъ и цѣнилъ я — конечно *mutatis mutandis* — на равнѣ съ его антимодомъ Наумовичемъ, какъ и впечатаніе его смерти такъ-же сильно отозвалось на мнѣ, какъ когда то нечаянный громъ изъ Кавказа. Да, и никогда не соглашусь я съ мальчишескимъ смѣхомъ корреспондента „Дѣла“, который въ 93 году потѣшалъ своихъ читателей ироническими примѣчаніями къ моему рѣчи на одномъ изъ коммерсовъ въ Вѣнѣ, проводившей именно эту аналогію между Драгомановымъ и Наумовичемъ. Пусть это и странно, но въ моей душѣ они дополняютъ другъ друга: одинъ — Русь, востокъ, живая струя народной жизни, другой — вѣстель и посредникъ „страны святыхъ чудесъ“, человѣческой цивилизаціи, свободы, прав-

ды.. Я чувствую, как мало опредѣляютъ эти опошленные шаблономъ слова пок. Михаила Петровича, но они единственны, которыя могутъ это сдѣлать въ общихъ чертахъ. Полный, или хоть приблизительно полный его образъ — это было-бы цѣлое сочиненіе, это исторія цивилизаціи южнороссовъ въ II-ой половинѣ сего столѣтія; я сочту себя счастливымъ, если удастся мнѣ когда-нибудь осуществить эту предполагаемую мною картину, соразмѣрно съ ея силой и величиной, съ ея свѣтомъ, но и съ ея — тѣнями... Это было-бы отчасти и сплатой моего личнаго долга пок. Мих. П-чу, который не смотря на массу своихъ разнообразныхъ занятій, всегда находилъ время направлять и руководить моими первыми научными трудами и дѣлалъ для меня, для человѣка „чужой партіи“ то, чего не могли или не хотѣли дѣлать „свои“ люди... Моимъ душевнымъ желаніемъ было въ послѣднее время, сплатить этотъ долгъ живому Михаилу Петровичу — падами достойными его помощи; судьба помѣшала мнѣ въ этомъ, долгъ переходить на его память!.. Я надѣюсь, что и Вы, многоуважаемый Михаилъ Ивановичъ, и другіе близкіе друзья Др-ва, поможете мнѣ въ этомъ дѣлѣ.

А пока-что прошу Васъ, принять отъ меня сердечнѣйшее соболезнованіе въ великой

потерѣ, которая, какъ выше сказано, и меня хлестнула больно по душѣ..

Вашъ покорный

Ю. Яворскій.

Сливень, 13 ст. ст. юня 1895.

Шипмановъ, профессоръ.

Нашѣтъ найсердечни съболезнованія по случаю смъртѣта на любимия ни Учитель Драгомановъ.

Ганевъ, Дечевъ.

(Переклад).

Шипманову, профессору.

Наші найсердечниці співнути по случаю смертѣта любимого учителя Драгоманова.

Яблонца, 13 ст. ст. юня 1895.

Людмила Драгоманова.

Неочакваната печална новина, която тая минута получихъ, силно покърти сърцето ми. Неуморимиятъ труженикъ, честния борець и рѣдкия чловѣкъ въма го вече! Нѣка славата на Михаилъ Петровичъ служи за утѣха Вамъ, дѣцата Ви и на всички, които оплакватъ невъзвратимата загуба.

Н. Н.

(Переклад).

Людмила Драгоманова.

Нежданна сумна звістка, котру я тільки що получив, дуже вразила серце мое. Невтомного робітника, чесного борця і рідкого чоловіка уже нема! Нехай слава Михайла Петровича служить утіхою Вам, Вашим дітям і всім, хто оплакує нешворотну втрату.

Берлін, 26 юня 1895.

Висше Училище.

Българекитѣ и малоросійски студенти присъединяватъ своитѣ съболезнованія за загубата, която постигна училището съ смъртьта на вѣчнопамятния професоръ Драгомановъ.

(Переклад).

У Вищу Школу.

Болгарекі і малоросійскі студенти прилучають свої співчуття по поводу втрати, що постигла Школу зі смертю вічнопамятного професора Драгоманова.

Варна, 14 ст. ст. юня 1895.

Пшиманову.

Като скърбимъ извъредно за загубата на обичния ни професоръ, поднасяме Вамъ и на опечаленото семейство нашитѣ сърдечни

съболезнованія. Поклонъ на праха му! Вѣчна му память!

Генковъ, Цаневъ.

(Переклад).

Скорблючи безмірно після втрати нашого любимого професора, приносимо і опечаленій сімїї нашій сердечні співчуття. Поклін его порохів! Вѣчна ему память!

Из листу до Людмили Михайловни Драгоманової.

(Лондонъ) юня 26, 1895

Пищу совершенно подавленный ужаснымъ извѣстіемъ. Я никогда не вѣрилъ, что онъ такъ боленъ. Какого человѣка нѣтъ больше въ живыхъ! Какой умъ угасъ, какое сердце! Да не умѣли мы его дѣлать и беречь при жизни... Отъ него теперь вы одни (Л-ла Ми-на і діти) намъ остались, — вы да его книги и писанія, въ которыхъ вылитъ онъ свою чистую великую душу и въ которыхъ не то прочтуть теперь люди, что читали въ нихъ людская тупость и заскорузлое сектанство...

С. Степнякъ.

Письмо Ф. Волковского из Лондона Людмиле Михайловне Драгомановой.

26. VI. 95. Cromer, Norfolk.

Шановна Добродійко!

Хочай смерть дорогого М. П-ча не була несподіваною, — хочай вона була йому забавленямь відь лютої муки, а все жь таки звіетка про кінець такого життя, такої діяльності, якъ ёго, — вразила мене великимъ сумомъ. Тай якъ би то инакше? Усяка чесна людина сумуватиме обь ёму, а чесні Українці сумуватимуть у двоє! Бодай Вамъ, пані матко, сили жити далі на добро и утіху дітямъ, —

Его-жь слава не вмере, не поляже,
Усякому розкаже!

Завше шануючий Васъ одъ широго серця
землякъ Вашъ

Ф. Волковський.

Виписка із частного листу одного учителя в гімназії, на провінції, в Болгарії.

Туть студенти негови, сега учителі, безъ разлика, кой какво е свършили, еднакво се растревожиха и плакаха, като че ли за вѣбного отдѣдно едно найблизко лице е заминало. Единъ отъ другого се прѣварваха, кой по добри нѣща да расправи и помного да каже за бла-

гостьта на характера, за високитъ му способности и слѣдъ тѣзи състрадателни разговори казаха: „Падна стълпътъ на университета!“

(Переклад).

Тут ёго студенти, тепер учителі, не вважаючи на те, хто що скінчив, однакво рострівожились і плакали, так немов кождий з нас окрѣме втеравъ найблизчу особу. Один ишов на взаводи з другим, хто що лишного і більше розкаже про добрість характеру, про ёго високі способности і після співчутливихъ разговорів, вони казали: „Упав стовп університету“.

Лист до Людмили Михайловни Драгомановой.

Городенка 5. юля 1895.

В тяжкій добі Вашого життя нехай відрядов Вам стане хоть одна свідомість:

Над могилов Вашого великого Небінника стоїть уже не заумерающий але світлом науки озарений і цілею життя освідомлений нарід, вдичний безконечно за то двом геніям своимъ: Тарасови, що научив серцемъ любити найменшого брата і Вашому Михайлови, що уми всіх нас тудя ж спрямував, цілею життя указав і тим від нехибної смерти духової нас вратував.

Ся свідомість народна стане вічнимъ памятникомъ на могилі свѣжіи Вашого великого мужа і батька.

Прийміть, Високоповажана Пані, від Вам
всегда ширю преданного і глибоко поважаючого
найнизчий поклін. Окуневский.

Лист до М. Павлика.

17 ст. ст. ювня 1895.

Я сидів у глухому закутку України, коли
як стій вчитав з російських газет про смерть
Драгоманова.

Мов грім побив мене.

Не стає ані сліз, ані слів.

Бідна Україна! Сиротятами застаються
Україній, помер їх батько!

Після Тарасової смерті Україна ще не-
азнала такої великої втері...

Важко й писати далі... Перо випадає.

А. Хванько.

Лист до М. Павлика.

Всн. Редакторе!

Виборчий повітовий комітет, яко одинока
правна і вибрана репрезентація цілого переми-
ського повіту, пересилає Високоповажаній Роди-
ні бл. п. проф. Драгоманова щирі слова жалю
з причини смерті нашого дорогого Батька і
Приятеля.

Він упав в бою, а на Ёго могилі най буй-
но правда Ёго поросте!

В імені цілого повіту.

Від Президії сільського виборчого комітету
на округ Перемишль: Ст. Новаковский, голова,
Василь Павлудкий, секретар.

Лист до М. Павлика.

Дорогий Друже!

Довідавши ся о смерті нашого найдорож-
шого друга, учителя і провідника Михайла
П. Драгоманова, просимо Вас, Друже, щобете
були ласкаві і в імені нашим потішити засму-
чену родину Покійного, з тою увагою, що і
нас, селян, вість та також дуже засмутила,
боємо стратили чоловіка, котрий ціле свос
житє жертвував для добра нашого і наших
дітей. Але зерно праці Покійного, котре він
посіав в нашім мозку і в серцях наших, за-
чинає вже сходити і овочі тої праці будуть
найліпшим доказом в будучности, що бл. п.
Михайло Драгоманів для руского бідного на-
рода зділав.

Стаіславів 19 липня 1895.

Андрій Іванчук. Давид Гурик. Іван Дуранович.
Михайло Винничук. Семань Вер. Маланюк. Ща-
сний Творовский. Семань Веретка. Тома Ма-
ланюк. Михась Дибенько старший, Михась Ди-

бенько молодший. Антон Ткачук, Онуфрей Ткачук.

Лист из України до М. Павліна.

6. VII. ст. ст. 1895.

Далі-далі вже й місяць буде, як не стало тієї великої людини, а не можна забутися про її смерть ані на часинку. Сиротливо якось на душі, туна безнадія, гірко, руки важніють.. Не мило дивитись на сьвіт Божий Одна сама пекуча гадка бігає за тобою скрізь: „Нема Драгоманова!“

Розмовляв я з українцями всяких напрямів, — скрізь сум та жаль. Голова „Правди“, що чимало полемізував є покійником, каже: „Велика, незмірно велика втеря для України. Можна було де в чім не годитися з Драгомановим, та не можна заперечити його великих заслуг перед батьківщиною. Хоч я не був його прихильником, та просто скажу: Драгоманов то були дріжджкі для нашої сусіальности.. А ще гірше шкода, що він помер перед виборами!“

Пішов я до другого українця, вченого, що звеличив нашу науку своїми працями. Драгоманов у „Чудацьких думках“ був його не обминув, був — скажемо так — покривдив його. А щож каже той учений? От його мова:

„На мою думку, смерть Драгоманова — це таке велике горе, якого ми ще не зазнали після Тарасової смерті (І багато людей те саме каже!). Покійник був іноді несправедливий до нас, своїх товаришів, — адже ж він двадцять год не був у Росії, то й російське життя-буття трохи призабув. Та хіба хто-небудь зважиться сказати хоч один докір проти Драгоманова, тепер, як почує страшну вість: „Драгоманов помер!“... Хто насьмілиться згадати щось погане про Драгоманова, коли побачить оцю книжку?“ Це кажучи, учений витяг із шахови річник „Життя і Слова“, дуже гарно опрацьований, тай знов казав: „Оце найперша книжка в моїй бібліотеці, найвища од усіх“. Тут він заходився втішатися „Житєм і Словом“, хвалив його багачко й довго, а нарешті сам себе перервав: „Та спиніть мене! спиніть-бо! Бо як я зачну розводитися про „Життя і Слово“, то вже міні й упишу не має.. І ото й є великий пам'ятник нерукотворний, що воздвиг собі Драгоманов! Оце його безсмертний пам'ятник!.. Це він збудив життя в Галичині, це він зробив, що там виходять тепер оттакі речі, як цей журнал“...

І справді, чи ж не Драгоманов дав Україні Франка? Чи ж не Драгоманов викликав до життя і все, що є тепер найживішого на Русі-Україні?!!

Несподівано того самого дня зустрів я одного з членів „Русько-української радикальної партії“. Хоч він знав, що я не член тієї партії, та знав, що я високо шанував незабутнього небіщика, — тим-то він дуже широко потягнув міні руку. Чи переказувать, що я од нього чув? Дак дайтеж міні перо таке, щоб могло вилити той жаль!

В листуванні те саме. Хоч од кого збудеш лист, то скрізь важкий сум та гіркий жаль.

Сів я до тієї научної роботи, що мається друкуватись у Львові під Вашим доглядом. Сидю, працюю, та все щось не йдеться діло до ладу: якась несвідомо гадка не дає працювати гаразд! Спинився я, аналізував себе, — та це ж сум за Драгомановим не дає нічого робити! Міні все здається, ніби його постать десь стоїть коло мене, дивиться на мене... Ця книжка, над якою я працюю, адже ж вона може була б люба покійникові?*) Може б він сказав про неї щире слово, і теж щирес слово сталосяби міні ефілююю водою, підживило б

*) Вона й дійсно інтересувала его: він говорив Українцям про konieczність єї виданя від 1882 р. М. П.

мене, надало б снаги працювати й далі.. Одноодніськеє слово с твоїх уст, тай не було б міні дорожчої похвали!.. Батьку наш!! Невжеж ти помер?!! Воскресни, Господи, і спаси нас!

Ні, ні! Не вмер ти, великий чоловіче! Я не вірю тому! Твій безсмертний дух вітатиме над нами і додаватиме нам сили на працю коло твоїх ідеалів! Твій безсмертний дух літатиме коло нас — сиротят янголом - хранителем, і наші далекі потомки так само поклоняться тобі, великому прадідові України! Доки битиметься серце українське, доти згадуватимуть тебе і превознесуть імя твоє во віки, і прославлять тебе із рода в рід!

Коли схочете, шановний пане Редакторе, то можете оцей мій лист надрукувати, хоч спершу він призначався тільки задля Вас самого. Не стидаюсь я, що чужі люде побачуть мої слюзи; не стадаюся, що наречуть мене малою дитиною, а не мужем; не стидаюся, ба ще й голосно ридатиму, бо це ж помер не хто, як б а т ь к о, і мій, і Ваш, і всіх нас.

А. Хв.

Лист до М. Павліна.

Дорогий наш Друже!

Тяжким ударом внала на нас вість про смерть великого працююника для поступу і добра нашого руско-українського мужицкого народу. Смерть такого чоловіка, — що перший підняв до дійсно-правдивої праці визволу з неволі та темряви, як культурної так і економічної, нашого робучого українського народу, — его тяжка невіджалована потеря. Не хутко наш нарід видав зі свого лова таку щирю душу, щоб вміла так болючо відчути усьо горе, яке давить его, не хутко здобудеся він, щоб забутити прогалину ту, яку зіставив покійник по собі, — другою такою живою, щирою та терпеливою людиною.

Тяжкі обставини, що видерли его из межі рідного народу та кинули его далеко від рідної країни, — надломли его силу і жите — з одної сторони, затроїли его серце душу больом та мукою, — з другої сторони... Так вониз, ті обставини, загартовали в нім силу душевну, прояснили его велч умислову, — і ще міцніше его мов приковали до свого народу, до праці коло него і для него!

Він, показуючи перед людьми, що хотіли працювати для нашого подоптаного народу, его трояке поневолене: економічне, політичне

і духове, у трох державах, він кликав до праці, він показував ясну дорогу тій праці, щоб та праця принесла поміч та візгу народу, а не зводилась на круті манівці — тай пронадаючи шкідливі і так скриджаному та зioneвіраному українському мужицтву. Він, щиро працюючи сам і закликаючи других до такоїж праці, нагадував інтелігенції повинність, обовязок, щоби відлачувалась за ту працю, яку нарід керваво жертвує на єї жите, науку і инче. Ось слова Покійника: „Най кождий вибера собі таку верьовку, щоб тягла поступ громадський — яка йому до способу, чи більше чи менче передню, аби тільки вона вела по прямій дорозі для поступу і користі усієї громади“.

Умираючи, Він сповнив, по своїй силі, велику завдачу свого світлого жита, бо велику частину справ свої країни і вселюдских лишив у ліпшому стані, ніж він їх застав.

Память его, на рівні з памятею Шевченка, буде в історії і житю руско-українського народу вічна і свята.

Его рідні засмученій щире слово потіхи засилаем:

Залуже 27 VII н. ст. 1895

Именем селян-радикалів Збарзкого повіту:

Яндрух Шмігельский,
селянин.

Виймки з відзивів газет
не поводу смерти
М. П. ДРАГОМАНОВА¹⁾

А) Болгарских.

„Млада България“.

Независимъ демократически вѣстникъ. Софія, 10 Юний
1895. Брой 18.

(Переклад).

Незамінима утрата нашої Вищої
Школи.

Єдина гордість нашої Вищої Школи
пропала. Михайло Драгоманов, бувший
ківський професор, умер. Умер той вірний
борець на своїм місці. Перед-учера, у че-
твер, о 5^{1/2} години після обіду погас він
на завше, мавши ще перед обідом свою
остатню лекцію. І єго невідійна смерть

¹⁾ Не вважаючи усього, що писано в газетах про
смерть М. П. ча, матеріалом для єго біографіи, бо, при
повторюванню уже звіщеного, там є помилки, — ми подя-
ємо тут тільки те, що дійсно може характеризувати М.
П. ча та показати єго вплив на громаду, іменно вражіння
і признання научних свідків і т. п. Та, і тут є неточности,
котрі ми поправимо в кінці книжки. Самі відзиви внови
напечатані в „Народі“, в прах 13-14 за 1895 — М. П.

опечалила не тільки єго сімю, не тільки
вдячних єму учеників і приятелів, а ся
сумна вістка немов грім ударила усі
чесні і поступові сили в столиці Болгарії,
позаяк вони в єго образованности, в єго
характері бачили єдину запоруку того,
що наше студентство буде в стані при-
готовитися до того ступня, на якому єму
треба стати в нашому народі.

Для нашої Вищої Школи особа Дра-
гоманова незамітима, для нашої мислячої
суспільности, — що казати, — для всеєго
образованого світа — єго память остаєся
незгладима.

Та над усіх найбільше єго рідний
край, перед-історична колиска славянського
племени, нещасна Україна найбільше опе-
чалена непадійною і ще ранньою смертю
свого відродителя...

Від Товариства М. Болгарія.

Пропонували єму зразу перейти в який ин-
чий університет, та він не захотів: він не ба-
жав розлучитися з рідним краєм. Не захотів
теж і пропонуваного єму з великою платою міс-
ця^{*)}, і покинув добровільно рідний край.

^{*)} Касієра в однім торговім товаристві, з платою
10000 рублів у рік. М. П.

В Женеві, як і в Росії, він розвивав чимало свої політичні погляди; він хотів у ліберальному зміслі перестройки Росії, препоручав федеративний принцип — рівноправність для усіх живущих у Росії народів і був противником відділення України від Росії. Супротив російських революціонерів, займав завше еволюційне становище: єдина річ, якої треба тепер зараз добиватися для Росії, по его переконанню, є політична воля. Він був завше ворогом насильних способів, у тому числі і цареубійства (див. его брошуру *Le tyranicide en Russie*). Що Драгоманов був правий у своїх переконаннях, доказує нам розвиток політичних подій у Росії, як і самого російсько-революційного руху. Коли минушого року праздноваємо его тридцятилітній ювілей, видано особливий номер радикальної часописі Народ у Галичині, котрого головним вдохновителем — як і основателем радикальної партії в загалі в Малоросії був Драгоманов, і в тому н-рі між инчими адресами був і один від лондонського російського революційного кружка, в котрому горячими словами дякувано Драгоманову за те, що вивів російських революціонерів із хибної їх думки що до політичної перестройки Росії, доказавши їм, що для Росії перш усього треба полі-

тичної волі, такої, яку Драгоманов виставив у важному в усякім згляді проєкті „Вільна Спілка“ — про ліберально-федеративний устрій усеї Росії. Він був еволюціоніст — ліберал, а ніяк не революціонер. Він був теж завше таким же ворогом доктринерского соціалізму, як і абсолютизму.

В 1889 р. Драгоманова покликано из Женеви на професора в наше Више училище, де він став центром, навколо котрого згрупувалися наші молоді професорські сили і дякуючи его ошитности і спосібности, наша Вища школа вишла на перед. Він дав своє дорогоцінне сотрудництво і Міністерському Сборнику, де напечатав свої найкращі фольклорні праці, оцінені по достоїнству всім ученим світом. Неоцінний при тому і духовий і моральний вплив, який він мав на наше молоде студентство.

Зі скромністю, яка буває у дійсно заслужених діятелів, він зустрів і зроблені ему торік почесні, по случаяю его юбілея

В Галичині, Австрійській частині Малоросії, Драгоманова вважали і до остатної его мінуті провідником малорускої радикальної партії. Завтра, в неділю, прийіжають два представителі тої партії: редактор Народу і найвидніший малоруский поет, покласти вінець відродителю радикальної Малоросії.

І помер він нарешті далеко від своєї рідної країни — у Болгарії, котру він дуже любив, у котрій, можна сказати, він натуралізувався, хоч і не прийняв болгарського підданства, котре ему нераз предлагали: Драгоманов хотів остатись на завше сином своєї батьківщини і горяче надіявся, що верне у вільну Росію!

X.

„Соціалістъ“

Органъ на работническа социаль-демократическа партія.

Софія, Вторникъ, 13 Юни 1895. Брой 70.

(Переклад.)

Та чи можуть же прекрасні промови, с котрих одна була закінчена навіть „проклятем російському царізму“, і роскішні вінці нагородити ту тугу, що викликала в серцях малоруского народу смерть одного з найвірніших его синів, ту втрату, яку болгарска Вища школа потерпіла в его особі?

— Ні...

„Добровільним“ вигнанцем — емігрантом він провадив далі свою попередню діяльність на полі боротьби за волю; доси, нарешті, в

1889 р. став професором у Вищій школі і тут головною его задачею було розвинути — своїми лекціями — у молодих студентів дух горожанскої і політичної волі. Кожда его лекція представляла щось закінчене, з виразною тенденцією: огида протів застарілого і зацвѣлого. Его історія була така интересна, як у загалі історія розвитку вільних установ, демократизму, проводу поступових принципів. То не в історія років, дані про вихід і паданє престолів, а в історія чисто внутрішнього культурного життя народу. І ви, що привикли тільки до „літоисчислення“ по наших школах, нераз прийшли би в востит від чаруючого, переконуючого слова 55-літнього старця, що, увесений, говорив палко, непаче молодий хлопець... Безперечно він був єдиною достойною силою, що по задузі украшала усе Вищу школу, тай історичний факультет. Він в незамінний і головнотим, що він зовсім далекий і чужий тому „патріотичному“ водовороту, в якому, з малими виімками обертаються наші професори...

„Народни Права“

Органъ на либерната партия.

Софя, 18 ий Юний 1895. Број 69.

(Переклад).

Михайло Драгоманов.

Наша молада Вища Школа втратила найвиднищу свою силу, того единого, що між усіма инчими колегами є повним правом носив титло професора, тоді як инчим іще треба було незвичайної научної праці для того, щоби заслужити собі те почесне титло

Професорска діяльність Драгоманова заповнить одну з найсвітліших сторія в історії нашого вищого учебного діла, як і в нашій молодій науці. Між найвидніщими дослідами славяно-болгарських справ, по болгарски, его праці займатимуть завше видне місце. Як професор і вчений, він шпирив між нами дух дійсної науки і дійсної політичної волі, а що він мав незвичайний успіх, доказує та горяча любов, яку він збудив у своїх молодих слухачів, навіть і в тих, що в своїй крайній радикальності не ділили „помірности“ своего учителя.

Сложна була діяльність і трагічне було жите того благородного писателя. Роджений у малорукій дворянській сімїї, він неначе посив

у своїй крові зародок борця за національну волю і замість того, щоби покористуватися своїми незвичайними способностями, аби зробити „карьеру“, він був засуджений блукати близько двадцати років на чужині і бути похованим далеко від своего рідного краю.

Коли спитасмо себе, чого хотів молодий учений Драгоманов, то переконаємось, яке тяжке жите навіть найкромніщого писателя в „матушці“, як тільки він дозволяє собі жити по своему переконаню. Скромні були бажаня Драгоманова, він хотів, щоби его народ розвивав свою мову і свою літературу, він хотів, щоби Россія дозволила 15 міліонам Малоросів, що самі добровільно з'єдналися з московским царем, трохи вільніше дихати. Та вони нещасні тяжко ошукалися, бо головна ідея російского самодержавія є та, щоби в сі народности потонули в великорускому морі, втратили свою мову, свої звичаї, — а як би вони не захотіли того, — то в арсеналі правительственной мудрости є византійсько-політичні сноособи, щоби найти свої спасительні політичні ліки. Тим то Драгоманова, самостійного, хоть і зі скромно-ліберальними ідеями, зробили підозріним для уряду...

Від першого року своєї емігрантської діяльності Драгоманов проповідував ідею, що для Росії перш усього треба політичної волі, при якій тільки й можливий єдино нормальний поступ усіх пригнетених народностей тої деспотичної держави. Ідеалом єго була адміністративно-політична автономія народностей, на основі історичних умов, і федерація всіх тих окремих елементів, коли треба, то і з одним спільним центром...

Ще много місяців перед своєю смертю він висказав бажанє, щоби єго поховано як наймирніше, найпростіше. Скромний робітник, ворог усякої офіціальности, він бажав, щоби єго останки найпростіше попрощалися з землею, і сім'ї єго осталося тільки покоритись єго волі.

Єго житє, діяльність іще не можуть бути оцінені, як слід, бо безчислені єго писательські праці розкинені, найінтимніші моменти єго житя незвісні, хоть і тепер нема сумніву, що він оставив великий слід у історії російського революційного лібералізму і малоруського народу не тільки в Росії, а і в Австрії, бо він остатним часом був душею радикальної партії в Австрії. Він любив Славян і славянство, та любив їх розумно і умірено, бо він був найбільшим противником усяких шовіністичних фраз і вузько

національних становищ. Він признавав, що деспотична Росія, неприятелка усякого лібералізму в цілій Європі є найголовніша перепона для нормального розвитку славянства. І рівняючи стан Славян у німецькій державі — Австрії і православно-славянської Росії, він, не будучи австрорфілом, не міг не признати, що в Австрії Славяне вільно (? М. П.) віддыхають, тим часом як у Росії вони стогнуть під тягарем поліцейських лапцугів. Любячи Славян найгорячіше всего, він був європейским ученим у повному зміслі того слова, і він не міг не боритись усіми силами протів стремління тої чи инчої славянської групи поневолити своїх братів.

Ось чому повинна нам бути святою пам'ять того благородного чоловіка, котрий мав щастє до смерти остатись відданим своїм संबодолюбним демократичним ідеям і двічі дорожінна тим, що після 6-ти літньої педагогічної і писательської діяльности в нашій батьківщині, він спочив на віки на лоні нашої дорогої рідної землі.

Мисль.

Списання за наука, література і критика.

Ювий. Книжка IV. 1895. Софія.

(Переклад).

М. П. Драгоманов, малорусин по народности, родився в Полтавщині, 1842 р., і по укінченю курса наук у Київському університеті, цілком віддався тому визволяючому рухові в своєму рідному краю, за який боролись найліпші сили того краю, і для якого Драгоманов віддав усе жите своє, повне трудів, а врешті і страждань на чужині.

Глибокий знавець минулої і теперішньої історії людскости, Драгоманов ще замолоду, на студентській лавці, а потім як професор у Київському університеті, бачив і розумів, що при тому безправстві і поневоленю особи й національности в его батьківщині, 100-міліонне населенє в Росії ніколи не ступить на той поступовий шлях, що призначений людскости усім єї минулим і теперешнім єї розвитком, — єдиний шлях, що веде народи і індівидууми до щастя, доки Росія не здобуде політичної волі і права національностей в самостійне існуванє.

Ті ж самі ідеї він проводив і в цілому ряді талановито написаних брошур, — вірнях політичних памфлетів, — писаних по російськи, що мали в свій час як найбільшу популярність у

Росії, бо вони були повні живих тодішніх злоб дня, — як руско-турська війна, замах Засулич і т. п.

Але при всему тому він ніколи не спускав з очей головного завдання всього свого життя — служби своєму малоруському народові. Остатні 6—7 років Драгоманов, увесь свій вільний від наукової праці час він посвячував літературно-агітаційній діяльності в Галичині, тій частині малоруського народу, що одна має якесь право на самостійне існуванє. Компетентні люде кажуть, що появленє і швидкий зріст Галицької радикальної партії сталися, дякуючи майже єдино Драгоманову. Між иншим, в сій его діяльності цікава та сторінка, де покійний Драгоманов виступає гарачим противником вузького українського націоналізму, пануючого в тій відсталій країні. На ту тему Драгоманов написав у часописі „Народ“ цілий ряд статей під назвою „Чудацькі Думки“, зібрані і видані потім окремою книжкою з тою самою назвою.

Про его роботи по фольклору ми не будемо довго розводитись, бо вони загально звісні, в ученому світі фольклористів ими Драгоманова тішать як найбільшою повагою і ще недавно Драгоманов був запрошений почесним членом в Англійське Фольклорне Товариство. Так само ми не будемо розводитись

про його професорську діяльність у нас, бо його численні слухачі за 6-літнє його професорування мали змогу пізнати його незвичайно обдаровану особу, що навіть при читанню історії східних народів ніколи не забував підкреслити перед молодими своїми слухачами розвиток і кінечність поступових і гуманних ідей, до яких належить прийти.

На закінченні короткої нашої замітки скажемо кілька слів про особисту вдачу покійного Драгоманова. Вей, що мали нагоду пізнати його, скажуть вам, що він був справжній джентльмен, в повному значінні того слова: добросердний, незвичайно услужливий і завжди готовий до помочі кожному, навіть людям, що зробили йому щось прикрого, і коли що обіцяв, то не було випадку, щоб він не виповнив обіцянки. Скупий на чужі вирази, трохи насмішуватий, по своїй українській натурі, він міг спочатку справити вражіння холодного чоловіка, але навспражки під тою стриманою холодною поверховністю крилось гаряче і кохajúче серце, що озивалось на все добре та чесне.

Засуджений ще перед чотирма роками віденським доктором спеціалістом Нотнагелем на наглу смерть, через хоробу серця — аневризм аорти, та ж аорта одного дня мала розірватись і убити його, як то і сталося — Драгоманов з правдиво філософським спокоєм

відносився до чекаючої його що-хвилини смерті і ще за кілька місяців до катастрофи жартуючи казав одному нашому приятелю: „Я знаю, що моя аорта одного дня розірвесе, але то її діло“. Увесь час свого хорювання Драгоманов тільки об однім думав, про одно дбав: колиб робити більше...

Сподіваємось, що його товариші з Вищої Школи і численні його приятелі серед російських емігрантів дадуть незабаром докладну і повну характеристику і оцінку Драгоманова, як ученого мужа і публіциста. Ми з свого боку тільки додамо до сказаного, що при тому блуканню думки, при тій невстановленості переконань і характерів, на які так багате наше життя, нехай світлий образ Драгоманова, що прожив остатні роки у нас, послужить нашій молодіжці прикладом — як повинен працювати і боронити свої ідеали до остатнього зітхання освічений член вільної конституційної країни.

Ненаш.

Прогрессь.

Общественно-литературный вѣстникъ. Сочия,
21 Юний 1895. Брой 70.

(Переклад)

Ми не маємо змоги входити тут в докладне розясненнє характеру і змісту тих переко-

нань покійного. Скажемо в двох словах, що вони зводяться на демократичний радикалізм, не чужий і соціалізові, але соціалізові своєвдому, зовсім вільному від усякого доктринерства. Вище велього стояли в его очах інтереси народні, однаково інтереси матеріальні, моральні чи інтелектуальні. Він був готовий допустити, що по вие вдоволене тих інтересів можливе тільки при соціалістичній організації. Але він не бачив у сучасній громаді — надго в відсталих позаду сторонах — давих, що дозволяли б чекати в близькій прийдешности настаня соціалізму. В усякім разі він відносився негативно до революційного соціалізму, що збудований на вевладі людської волі і людського ідеалу, і також до „наукового“ соціалізму, що бере в рахунок тільки економічний бік громадської еволюції. Маючи розум, дисциплінований науковою історичною методою, він був певний, що коли соціалізму суджено завойовати прийдешність, то се завойоване мусить статися через повільну, довгу і весторонну еволюцію сучасної громади. Безпосередніми ж найближчими фазами тої еволюції — а значить і завданем корисної діяльности — є, по его думці, громадський і політичний визвол народів і новий конституцій-

ний лад на ґрунті децентралізації і національної автономії.

Як русин, він, звісно, над усе інтересувався долею свого народу, — і головно тою частиною его, до якої він належав по роду і по сімнаті, себ то малоруським народом. От чому він посвятив усі свої сили політичному розвитку тих народів — зрестові їх громадської і національної свідомости і визволу їх від усіх — передовсім політичних — форм тиранії. В той час він написав цілий ряд блискучих політичних памфлетів, де озивався на живі питання життя Росії того часу і тяжко бичував, то з поводу русько-турецької війни, то з поводу Берлінського конгресу, то з поводу суда Засулічевої і т. и. російських урядовців з одного боку, і російську нерухливість і рабство, з другого боку.

Той час був надто важний для пізньої долі Росії. Період ліберальних уповань, збуджених епохою реформ, давно вже змінився на розчарованя і реакцію. Почате серед молодіжї „броженіє“ обернулося в широкий рух, що набірався що-раз гострішого революційного характеру. Молодіж, розійшовши в народ з проповіддю соціалізму, зоєстріла серед нього незрозуміне, а з боку уряду — грубі переслідованя,

самоволо і жорстоку німету. Вона вдалась до самооборони, а від самооборони логічно перейшла до нападу на свого ворога. Вона почала з озброєного спротивлення і хутко дійшла до замаху на вищих представителів влади, на самого Державця, врешті. Драгоманов не брав безпосередньої участі в тому рухові. Але він витав его від щирого серця, бачучи в ньому початок пробудження країни, початок широкого громадського руху, що має визволити її від соромного ярма абсолютизму. Але чим більше революційний рух приймав терористичний характер і з громадського — як того бажав Драгоманов — обертався в конспіративний, тим більше він розчаровувався в ньому. В своїх статях і брошурах він не раз остерігав революціонерів від поривання за соціалістичними мріями, для яких в політично заціпеній Росії ще нема місця. Ще сильніше остерігав він їх від терористичних поривань, і протестував проти того не тільки с погляду морального, але й с погляду практичного, як проти політики згубливої перш усього для самої революційної справи.

Розуміючи, що словами, хоч би й якими красномовними, тяжко боротись проти фактів, він в той же час всіма силами став викликати в Росії ліберальний громадський рух, що самим

фактом свого існування зменшив би крайність революційного руху. На лихо, ліберальна Росія не виправдала его чеканя. Окрім кількох слабких громадських маніфестацій, і видаваних за границею свого органу („Вольное Слово“ редагував Драгоманов), російські ліберали не зробили нічого. Революційна боротьба зоставалась як і перше поєдинком межі незначною по числу але міцною по духу революційною партією а російським правительством. Відомо як скінчилась та боротьба.

Революціонерів розбито; ліберали поховались у свої покаранушки; в Росії почалась реакція, дуже нагадуюча Миколаєвські часи. Розчароване було тяжке, і Драгоманов почав дедалі більше віддалятися від російських революційних справ, почав дедалі все з більшим песімізмом дивитись на політичну Росію. Він сльвів цілком віддався своїй українській справі, справі відродження української національності. Він написав ряд статей і брошур для малоруського народу, входив у близькі відносини з українськими діячами в Галичині — єдиний, в порівняно з іншими, вільній країні з українським населенням, — і врешті таки заложив там основу розвитку радикальної малоруської партії.

Робота для тієї партії була і в останні роки его життя головною его працею, — коли не лічити его праці по фольклорній і преподавательській діяльності у Вищій Школі. В останні роки до тих праць долучалося ще видане незвичайно цікавих книжок (на російській мові) „Писемъ Тургенева“ і потім „Писемъ Бакунина“. Після тих ostatnich праць, видаваних паралельно на німецькій і російській мові, его настигла смерть, на яку він був рокований від чотирьох років — смерть від розриву аорти.

Ми спинались так довго над громадсько-політичною діяльністю Драгоманова через те, що сей бік его життя найменше відомий нашим читачам і — як нам здається — він є найцікавіший і найважливіший. В історії політичного пробудження его рідного краю він, zapewне, грав найбільшу роль, і имя его запишеться в хроніках прийдешньої вільної Росії великими літерами. Що ж до его вченої діяльності — головно по фольклору — і до его професорства у Вищій Школі, то про них не маємо чого розводитись. Вони провадилися на наших очах і більш-менш відомі всім нашим читачам. Наші студенти знають, що в особі Драгоманова вони втратили незамінного професора; наші вчені втратили з ним найвидатнішого свого товариша

— дійсно „вченого“, що міг з честю займати катедру кожного європейського університету.

Він був неоцінною силою, що дочасне загинула в повному розцвіті духовому й моральному, і далеко ще не видала всього свого плоду. Він був ідеальним „борцем за правду“; для нього не було ніщо вищого від правди. Поставлений в найнегідніші умови, серед розчарвань, недостатків і муки вандрівного вигнанського життя, він до кінця і без вагання служив тому, що вважав правдою. Відбитий від невдячного, рідного краю, він був примушений блукати на чужині, поки знайшов у нашій країні другу батьківщину. Честь вій, що зміла его оцінити й прийняти, а ему вічна пам'ять.

Bulgarisches Echo, 1895, Sofia,
den 4. Juli.

(з портретом покійника)
(Переклад из німецького)

Професор Михайло Драгоманов.
(1841—1895).

8 (20) м. місяця умер у Софії один из найвизначніших чужинців, муж, котрого имя звісно в Росії, як і в Австрії, в Німеччині,

як і во Франції й інших країнах. Не одним обмозлений, у своїм ріднім краю правительством і шовіністами завзято переслідуваний, як учений і чоловік скрізь високо шанований, Драгоманов остався завше вірним своїм ідеалам і вмер туг як найбільше люблений і цінений професор. — велична студентська процесія, і теплі відзиви тутешньої печаті найрізніщих партійних відтінків, навіть завзятих політичних противників, служать вимовним свідцтвом того; іменно крайнє руссофільська газета „Млада България“ і „Народни Права“, орган Радославова.

„Особливо оживившіся, з оснoванем університетів у Києві і Харькові досліди на полі малоруського життя, пробудили у многих образованих Малоросів почуте національної і політичної самоетійности, і се почуте перевело історика Драгоманова на тісніще поле етнографічних студій. Виславий 1870 р для учених дослідів за границю, Драгоманов працював у Німеччині й Італії і обійхав славянські землі: 1873 він прибув у Цюрих і увійшов у зносини з репрезентантами російського революційного руху, та наперед заявив, що по его думці, Росії треба наперше політичної волі, що треба попустити централістичні пута в користь угнетених національностей, чим натурально він навів на себе ненависть крайнє

радикальних елементів, котрі мали на думці тільки „насилъну соціалізацію“ „держави вищої тут від західньої Європи“.

(Vorwort zum IV. Bande der „Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten“, herausg. von Prof. Th. Schiemann in Berlin. Се передє слово написаво перекладчиком книги Дром Б. Мінцесом, під доглядом покойного Др-ва — М П.)

Як історик, котрому дорогі були добутки найновіщих дослідів, значить і „еволюційної теорії“, Драгоманов натурально мусів протестувати печатно протів усіх централістично-якобінських змовних проб, протів узко-матеріалістичного догматізму, як і протів терорізму в загалі, що виходить з его обширної передмови до німецького видання перелиски Бакуніна — его остатної публікації, робленої ним із постезі слабости — і що особливо ясно з его брошури писаної по французки „Тирановбивство“: „Ми переконані, писав Драгоманов, що політичне убивство все таки убивство, і що жите верховника мусить бути так само святе як і приватної особи... Для чистої справи треба чистих способів!“ „Сі остатні слова могли би стояти на надгробнім камени сего чистого мужа, бо вони найкрайце характеризують его чисті думки і его чисте жите.

„Български Прѣгледъ“

Списание за наука, литература и общественъ животъ. Издава Дружеството „Общи Трудъ“. Година II. Книга VIII. — Юни. София. Придворна печатница, 1895. Ст. 67—72. С портретом покійника, у жалоби.

(Переклад).

*Михайло Петрович Драгоманов*²⁾.

8. Юни город София був свідком величавих похоронів. наші молоді студенти, серед дощу і граду, з заплаканими очима, несли городом на пачах холодне тіло свого любимого учителя — Михайла Драгоманова. Для нашої Вищої Школи Драгоманов був найвиднішим науковим стовпом, — як старий заслужений професор, за своєю горячою любовю до науки, Драгоманов натурально мав чималий вплив на всі молоді сили, колеги і ученики, с котрими він працював для поступу болгарської науки.

Не легко тепер писати про Драгоманова. Їго писательські праці с незлічимі, видані то

¹⁾ M. Dragomanov. Le tyrannicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Genève, 1881, p. 3.

²⁾ Редакція „Бълг. Прѣгледу“, що терпе з покійним Драгомановим одного з видних своїх сотрудников, дає тепер місце сьому короткому біографічному очерку, надіючися, що пізніше зможе опублікувати у „Бълг. Прѣгледі“ докладнішу оцінку наукової діяльності Драгоманова.

як особні книжки і брошури, то в різних часописах у Росії і заграницею, і публіковані в мовах: російській малорускій, французкій, німецькій, англійській, італійській і болгарській. І ще трудніше стає воно, коли пригадаємо собі, що він грав важну ролю у малоруском руху в Росії і Галичині і в революційно-конституційній боротьбі російского народу, для ограниченя самодержавія. В історії російської науки, а іменно в етнографії, Драгоманов на віки займатиме те почетне місце, яке сьому вже тепер назначив звісний ієгорик російської етнографії Пинін. Один із найкращих томів великої, славної „Все-світної Географії“ Реклю, посвячений Росії і Малоросії, написаний у сотрудництві з Драгомановим, „якого видно на всякій стороні“, як каже признательний автор Реклю. Та не тільки в науці, а і в найновішій історії Росії, жите і діяльність Драгоманова навіки займуть один із найсвітліших листків. І як настане час, коли і стоміліонна славянська держава — Росія, той „східний колос“, получити найелементарніші вільні форми народоправства, якими користуються навіть такі дрібні політичні одиниці, як Румунія, Болгарія, Греція і Сербія, тоді без сумніву признательне потомство поставить мученикові і вигнанцеві Драгоманову один із найвидніших пам'ятників. Та тепер его имя можна згадувати в Росії тільки зо „звісною резер-

вою"; тільки ж жите его уже покляло ему „нерукотворний“ пам'ятник у серцях тих, кому дорогої правда і поступ, як і тих, хто его пізнав особисто. Розумієся, що такий політичний муж і писатель мав чимало не тільки безсовістних ворогів, а і щирих противників, тай й нам треба віднести до певної степені критично до его писательської і політичної діяльності, а все ж таки ми мусимо признати, що маємо діло з видимою індивідуальністю, світлою особою, глибоко шанованою навіть противниками, як се видно з некрологів на різних мовах.

Жите і діяльність Драгоманова, котрі можна буде осудити науково хіба після кількох років, коли будуть напечатані бодай найважливіші его твори, — зв'язані нерозривно з історією малоруського народу. Замітний є факт, що з усіх славянських держав, тільки Росія була в стані організувати могутче государство. Кинувши тільки швидкий погляд на усю історію тих славяно-руських державок, що потонули в широкім російськім морі, побачимо, що головною силою московського князства був дух централізації, дух, що его не було у Польщі, та ні в інших славянських держав. У многовіковій боротьбі за громадську правду і національну волю с Турками і Поляками, Малоруси двигали у XIV і XV стол. тяжкий ярем польської неволі, і та боротьба з католиками Поляками довела

їх до того, що вони добровільно підійшли під московське государство. Та вони швидко переконалися, що гірко ошукалися, бо Росія не думала їм доховати правди.

Що до мiamoї „революційної“ діяльності Драгоманова, можна тепер сказати, що він ані по характеру, ані по своїй духовій організації не був „революціонер“. Усесторонно вихований, гарячий послідовець „еволюційної теорії“, він найперше звертав усю свою увагу на духовий і моральний поступ народу. На всяку революцію він дивився як на страшенне лихо. Та він мусів признати, що внутрішні відносини у Росії вимагають великих реформ, бо инакше Росія не може ити дорогою нормального поступу, бо вона в тойже час перешкоджає до певної степені нормальному розвитку усєї Європи, а особливо славянських народів. Ось, чому хоть і найбільший противник терору, він мусів признати, що самоволя захланної адміністрації у Росії сама визиває революційні самоуправи і терористичну анархію. Та вже у 1876 р., коли він у-перше ступив на дорогу опозиції, він проповідував ідею, що Росії треба найперше політичної волі, і що найнормальніша розв'язка усіх націоналістичних справ у Росії настане з запровадженням федерації — великих автономних національних груп. Его проєкт „Вільна Спілка“

буде на віки одним із найкращих пам'яток конституційної ідеї у Росії.

Остатнім часом Драгоманов, побіч інших публіцистичних праць, мав чималий успіх з виданням листів Тургенева і Бакуїна. Ті два видання появились у німецькому перекладі в „Bibliothek russischer Denkwürdigkeiten“ (том IV і VI), що видає берлінський професор Т. Шіман; листи Тургенева появились і по російськи, та скінчити російське виданє Бакуїнських листів, котрих більша частина уже напечатана, не дозволила жорстока смерть. Та найбільша утрата для науки є те, що Драгоманов не успів скінчити своїх початків у Міштерському Зборнику праць, для котрих матеріал він збирав тільки роки: Без сумніву, тою працею він виробив би собі ще далеко більше имя, як звісними своїми виданнями малоруських оповідань і пісень (виданих из проф. Антоновичем), за котру працю єго нагородили у Росії „Уваровскою премією“.

Про професорський талант Драгоманова тепер годі сказати багато — обовязок єго слухачів подати споминки про того свого учителя. Як собеседник Драгоманов був у найвищій степені інтересний. Зо смертельною хворобою в грудях, він оживлявся як молодик, коли розмова зачіпала справи науки, скуства, історії і т. п. очі єму блищали невимразним огнем, груди

хвилювалися, він оживав, він молодів, — та ось болі хапали єго, віддих єму сиврало, і тут він мусів спивнитися, мусів признати, що є рабом своєї хвороби.. Трагічно він провів жите і ще трагічніше умер! І як раз тоді, коли він, користуючись гостинністю болгарського народу, любовою учеників і пошанюю від колегів і суспільности, міг би чимало зробити для науки, хвороба змушувала єго бути поміркованиєм у своїй науковій діяльности, — та він усе таки працював навіть більше ніж міг; на кілька годин перед смертю він був на лекції!..

Б. Мінцес.

ГОЛОСИ РУСКИХ ГАЗЕТ.

а) Радикальних:

„Хлібороб“

Письмо політичне, літературне і наукове для руських селян і міщан. Редактор Др. С. Данилович. Коломия 1895. Н-ри 10—12.

Дуже сумною вістєю маємо поділити ся з нашими товаришами. Наш великий муж, борець за свободу рідної країни, наш великий учений Михайло Драгоманов помер. Помер він не в рідній землі, за котрої свободу ціле жите безнастаню борюва, але переслідо-

ваній царским абсолютизмом пішов на вигнане в чужі краї, де єго також і смерть стрітила. Михайло Драгоманов помер у Софії, столиці Болгарії, де був університетским професором.

Через ціле життя своє посвятив небіжчик усі сили свої на просвіту своїм землякам. Він не зважав на свою власну особу, не зважав на те, що в Росії стратив посаду, але держався великої ідеї і не покинувся єї до кінця свого життя. Нікому може з русинів не винен наш нарід більшої вдячності і почеси як покійникови.

Память про помершого зістане нам святою, а слава єго не вмере, не поляже, буде жити поміж робітним народом, поміж прихильниками поступу і просвіти віки вічні!

„Громадський Голос“.

Газета для руского народу. Редактор: В. Будзиновский. 5 вр. Львів, 20. липня 1895.

Михайло Петрович Драгоманов

умер в четвер дия 20-ого червня у Софії.

Між Русинами рознеслася 21 червня сумна вість: Драгоманов не жие! Вість та

не упала на нас не ожидало — як грім з неба — ми день у день були приготівані на сей удар, бо ми знали, що слабієть, на котру хорував Драгоманов, не була до виліченя, що неумолимий ангел смерти леда день видре нам се дороге для нас життя. Всеж таки дурили ми себе надією, що оно ще так скоро не нагустить, що ми ще довгий час будемо любитися єго письмами, що і він буде мав надгороду за свої доволітні труди, та й обачить весь народ руский — если не на волі — то бодай в таборі радикальної партії, котра є єго ділом, для котрої він посвятив ціле життя своє, для котрої працював до послідного дня життя свого. Але сталося інакше — він умер. Умер саме тоді, коли нам найбільше потрібна була єго порада, єго поміч.

Щоби хоч в приближеню оцінити заслуги, які небіжчик положив для руского народа, щоби пізнати велич тої кривди, яку зробила нам смерть, забираючи того борця за свободу і правду, вистарчить нагадати собі, що він дав підвалини до заснованя радикальної партії, котра є для нас єдиною надією лучшої будучности.

Перші радикали на Галичій Русі, то єго ученики. Він однак не покінчив на тім, що звів кількох молодих і ширих Русинів з темних манівців на ясну і просту дорогу. Пробуваючи за границею, спершу в Швайцарії, а потім в Болгарії, піддержував працю радикалів в Галичині, своїми письмами і радами і не перестав з'єднувати нових прихильників і помічників для народної справи. Що „Народ“ так довго виходить — чияз то заслуга як не Драгоманова? Чіми працями був все заповнений „Народ“ і „Хлібороб“? А всі книжочки для народу, котрі видала до тепер радикальна партія, чиж всі они не вийшли з під пера Драгоманова?! А до того робив він все те не для яких там почестей, ані для гроша, бо він противно — за ту роботу стратив хліб свій в Росії, а замість подяки і поважання, єго цуралися і зневажали — і хто такий? — самі Русини — наші премудрі патріоти! Але варід руский — він знає, чим був для него Драгоманов. Для нас, був він апостолом, що показував дорогу, котра введе нас на світ, на волю. І тому то нам пам'ять єго свята, не менше свята як па-

м'ять першого ген'я України — Тараса Шевченко і Драгоманов, то два апостоли народу руского, то два світочі Русі. Пам'ять про них не загине, поки жити буде нарід руский.

„Житє і Слово“

Вістник літератури, історії і фольклору.
Редактор Др. Іван Франко. Рік другий.
Книжка IV. За іюль і август 1895. Ст. 160.

Михайло Петрович Драгоманов.

Українська наука і література понесла велику страту через смерть М. П. Драгоманова. Не стало знаменитого фольклориста і історика, найтверезішого критика, перворядного публіциста, невтомного борця за самостійний, широкий розвиток русько-українського письменства і всего духового життя. Та не тільки Русь-Україна, але і вся Слованичина стратила в нім одного з своїх чільних духових героїв, поступовий рух усеї Європи оплакує в нім одного з найкращих, найкон-

секвентіиших і найталантивіиших своїх борців.

І наша часопись тратить в нім свого найиніліишого, найталантивіишого співробітника. З симпатією, але зарозом з строгим судом відносився він до нашого видання, котрому дав назву, і випуск за випуском слідив его розвій, вказуючи хиби, простуючи помилки, достарчуючи матеріалів.

Зберегти пам'ять великого покійника, використати для народнього поступу всі ті сімена широкіх і здорових думок, які розсипані в его писаннях, — отсе велика задача товаришів і почитателів М. П. Драгоманова. Над его могилою повинні умовкнути ті суверечки, перекори та урази, котрих покійник за життя був нераз і причиною і жертвою. Чим швидше наша суспільність, а особливо наша інтелігенція дійде до спокійного розбору, до позитивного використання его багатого духової спадщини, тим ліпше для неї.

Щоб се було можливе, видається нам дуже важним ділом повне видане его творів. Вони розвинені по так многих і трудно нині доступних періодичних виданнях,

часто поховані за псевдонімами або й анонімами, покалічені урядовою або добровільною цензурою, що дуже мало є людей на всій Русі-Україні, котрі нині можуть сказати о собі, що читали всі его писання, значить мало є таких, котрі можуть нині видати о нім повний і безсторонний суд. Не говоримо вже про его величезну і на всю Европу, ба й по за границі розширену кореспонденцію, котра для оцінки чоловіка і ученого буде не менше потрібна, як і его друковані писання, котрі зібрали нині дуже трудне, а опубліковане з причин легко зрозумілих на довгі ще літа зовсім не мислиме.

б) Народовских.

„Дѣло“

ч. 127. Львівъ, пятница 9 (21) червня 1895.

Нині наслідла зь Софії вѣсть, що наш земляк - українець *Михайло Драгомановъ* бувшій професоръ кїевского университета а остатними роками професоръ высшої болгарскои школы въ Софїи, укра-

инський писатель, муж незвичайного таланту і глибокої науки, чоловік видатного характеру, патріот українській і один з тих Українців, котрі найбільше інтересувалися справами галицько-руськими, упокоюється вчора вечером в Софії.

Земля йому пером і вічна пам'ять!

Вість о смерті проф. М. Драгоманова викликала в кругах руских у Львові велике вражіння. Маєстат смерті велів хочби й противники покійника забути на те, що за життя розгороджувало їх вбдь себе, а кожый похилив чоло перед сумою того добра, яке покійник прийняв в жертву сибльвій вбдьм намь матери — Украинь-Руси.

Проф. М. Драгоманов розстав ся з свбтом в силбь вбьку, проживши неповных 54 лбть. Вбдь кблькох рокбв недугував на розширенне аорты и на се померь. Якь доведумось на похоронб до Софії вбьхали сегоднѣ пп. д-рѣ Франко и М. Павликь.

„Дѣло“

ч. 129, 12 (24) червня.

Покійный М. Драгомановъ за часть жытя своего потрудивъ ся незвичайно богато — его вбь творы заповнило бы десятки томбв. Кромбь по украински и по росейски — писавъ вбнь такожь на иншихъ языкахъ (по италійски, по француски, по англійски) и безперечно нбьто на Руси не причинивъ ся стблько до познакомлєня захбднои Европы зъ Украиню Русю, що вбнь.

З о р я.

Любострване літературно-наукове письмо для родин.

У Львові, дня 15 (7) червня 1895.

По смертні повіткы.

Покійного уважають загальною основоположником т. зв. Руської радикальної партії в Галичині. Визначався незвичайним талантом, глибокою наукою і великою працьовитістю. Земля йому пером.

„Буковина“

чч 57 і 59. Чернівці 17 (29) червня і 20 черв. (2 липня) 1895. (Фельетон)

Михайло Петрович Драгоманів.

На Прикарпатській Русі відбуває ся важна історична подія, тр-хи утяжлива для уча-

етників: перед нашими очима на невеликім обширі, у підніжжя Карпат, поєднує народне південно-руське жите і скуплює довкола себе духових робітників з тих частин України-Руси, на котрі ще не прийшла черга свободного етно-народного розвою. Але як з одної сторони Прикарпатська Русь етас осередком українсько-руської культурної, і то головнo літературної праці — так з другої сторони головними робітниками стають власне Українці, котрі в силу російських обставин перенесли свою діяльність знад Дніпра над Днієпер. Таким чином добули собі Прикарпатські Русини союзників і помічників в своїх некучих, насущних потребах.

До таких добрих синів всієї України-Руси належать недавно померший чільний діятель, Михайло Петрович Драгоманів, котрого імя нерозривно звязало ся з поступом нашої народної справи, а що найменше з політичним вихованем і розумуленем послідного покоління.

При природнім ході річчй Драгоманів певно не міг би був так шильно дбати власне про нашій інейшій австро-руській справі. При природнім ході річчй він би був мав змогу прислужити ся переважно своїй інейшій вітчизні, Полтавському краю, де він — р. 1841 в козацкім містечку Гадячи — й родив ся. Але его бажане працювати на Україні і для України спинали російські обставини і то в та-

кій мірі, що Драгоманів нарешті рішив ся покинути Росію. А щоби не так працювати для руського народу, обернув він етно стараня на ті руські краї, де догідніші державно-правні відносини сприяли духовому розвою народу. А се була власне наша Надднієстрійська Русь.

Драгоманів став у противенство до уряду своєї вітчизни. Побачивши перемогу по стоїні уряду не схотів покорити ся, але воїв, вивандрувавши з держави, етати добровільним вигнанцем. Сей факт вельми характеристичний указує на велику духову свлу чоловіка, на горду й незломну удачу, а також на те, що переконаннй за котрих Драгоманів не міг погодитися з властиво, викорінити ся у всій істоті его. Причини непорозуміння межн ним в тогдішню російську авержностію були двоного рода: політичного й національного. Драгоманів був свободномислячий горожанин і надто називав себе homo nationis ukrainicae. Се були причини, за котрих він наковець мусів опустити свою вітчизну.

Лібералізм виніс Драгоманів з родительского дому. Его родина, батьки, й вуйки, потомки давного українського хотяй уже сильно змосковщеного шляхоцкого роду, славили ся лібералами і стоили в етносуках до тих російських кружків, котрі в першій четвртині сего віку хотіли в Росії завести замість давного самодержавія певий вільнійший держав-

ний лад. Вийшовши з такої сім'ї, Михайло Драгоманів вже хлопцем був перенятий людськими думками. А що він належав до тих, котрим їх удача не каже мовчати, то він небагом і найшов собі відповідний спосіб для виразу своїх поглядів. В Полтавській гімназії, до котрої молоденький Драгоманів учався, в роках 1853 — 1859 став він р. 1857 го редактором рукописної часописи, в котрій розсправляло ся о важнім тогді предметі знесення кріпацтва або панщини.

В Полтаві став М Драгоманів і українофілом. Їго сильно пригорнула до себе удача української національності; єго заболіло те сирітство протого сільського народу, опущеного панством. Особливо же, коли єму раз в Полтаві довело ся побачити на сцені Наталку Полтавку і учути сердечну нугу української (рускої) пісні, то мимохіть закрутили ся єму сльози в очах.

Видно пляхи полтавекі і красну Полтаву, Пошануйте сиротину, не вводьте в неславу...

Іменно після сеї пісні молодий Драгоманов ревно заплакав...

Хлопець почав шанувати українсько-руську бесіду, котра доси в єго родині, в Гадачі, грала ролю дуже підрядну. Народна сцена а не мало також українські рускі стихи, що дуже вчасно дістали ся до рук молодого Драгоманова,

ва, навели єго на думку писати вірші по українсько-руски. Але поет з Драгоманова не вийшов. Єму було суждено зайняти становище єсильного діятели і холоднокровного ученого. „Живе чуте, бистрий погляд, що завжди добачує потреби хвилі і вміє найти для вих відповідний вираз і відновідне заспокоєне — найліпше характеризує самого Драгоманова“... (*Широ* 1 і 2 ч. 1895). Рано виправдав Драгоманів єї слова.

Перейшовши, після р. 1859-го на київський університет він побачив перед собою широке поле діяльності, побачив маєу протого міського люду, полишеного в нецтві. Ішло о те, щоби ділом показати свою прихильність до народу і Драгоманів разом з товаришами заклали школу, в котрій по неділям викладали загальноприступну науку. Тоді уряд ще не боронив їм учити. Тоді довершало ся велике діло знесення панщини (крѣпацтва), і прихильність до мужиків і взагалі низпих станів була велика й межі вишними верствами. Чільні люди, пани, професори, урядники звали себе лібералами, прихильниками волі, бо „такий вітер вів“ з гори, з царского престола, на котрім недавно заєїв був Олександр Другий, що виготовив скілька справді народолюбних переображень. Під той час межі вишними і великому співачки України, Шевченкови, вернули волю і дали

спочити в рідній землі. І власне тут, на похороші Шевченка ми зустрічаємося з Михайлом Драгомановим. В числі других надгробних епітхів находився й він.

Однако та воля, котра спочатку сприяла народолюбцям в їх добрих ділах, не потривала довго. Уже в 1862-ім році уряд замикнув недільні школи. Драгоманів перевівся до учительської семінарії і почав тихо працювати над виобразованем спосібних народних учителів, не беручи зрештою жадної участі в прилюднім життю.

В 1863-ім році він мусів покинути ту школу. Уже підозрівали его о українофільській агітації. Він перейшов до одної з київських гімназій, а разом приготував ся зайняти власне оспорожнену катедру історії на університеті. Та хотів его постигло родинне нещасте, смерть батька, в наслідок чого він свою сестру (ніжнійшу писательку Олену Пчілку) мусів взяти до себе, то молодий учитель не забував і народної справи. Судьба українсько-руської нації ставала ему тим дорожшою, що він пізнав вагу матерної мови для шкільної науки і переконався, що протестом народом московщина або взагалі чужа мова не може допомогти. Драгоманів став з українофіла свідомим Українцем-Русином і признав за головну потребу між иньшим працювати також над виробленем українсько-руської

мови. Тому брав участь у працях над українсько-руським словарем, котрий мав послужити заміном жерелом для спорудження українсько-руських учебників.

Однак ці останні заходи не зазнали підпори від правительства. Протипо, в 1863 р. світська й духовна власть заборонила друкування педагогічних і церковних книжок, писаних по українськи. Тоді викайдено слово сепаратизм, відлучник, і прозивано ним українсько-руських народолюбів. Молоді словарники трохи притихли. Драгоманів же побачив, що треба виступити в обороні несправедливо засудженої справи і став від того часу невипущим оборонцем українства та непримиримим ворогом всіх, що спивляли розвій его. Насамперед виступив він в „С.-Петербурекіх Вѣдомостях“ 1866 р. против уживаня в українських школах московської мови. Вороги українства освідчили, що се домагає рівня бунтівничому замаху, що се „сепаратизм“. Під такими обставинами Драгоманів мусів чекати, доки его іменовано професором на університеті. До 1870 р. він остався доцентом і аж тоді его післано за границю для доповненя студій.

Три роки пробув Драгоманів по чужих краях і обертався в Берліні, потім межі лу-

жцкими Сербами, далі в Празі в Відні, в Гайдельберзі, в Німеччині, в італійській Фльоренції, потому знов у Відні а нарешті у Львові. Будучи у Відні Драгоманів заціняв ся з рускими студентами, що творили товариство „Січ“. Їм привіс він вісти про Україну і взагалі Росію й російське житє. Для них постарав ся він о книжки з Києва. В Італії написав він розвідку під заг. „Ukraino. Il movimento letterario in Russia e Galizia“ в журналі „Rivista Europea“. З Італії також дописував він до львівської „Правди“ і помістив в ній знамениту працю про взаємини сусідних літератур: „Література російська, великоруска, українська і галицька“. Їдучи на Львів він затримав ся й там — і виробив ся суд над тим, чого Галичанам не достає, які їх хиби. Вернувши до Києва Драгоманів уже не міг забути Галичан і по-при свої занятія на університеті, в українофільськім „Києвкомъ Телеграфі“ та в комісії для дослідження правобережної України („югозападного края“) він і листував ся з Галичанами та й писав про галицькі справи до „Вістника Европы“. В якій мірі він уже тоді брав участь в австрорускім житю, пояснить найлучше те, що київські товариші назвали его: Михайло Галицький.

За те самі Галичани не злюбили Драгоманова. Українофільська „Правда“ не впадобала собі різке перо его, а знов ті Галичани, що не бажали розвію своєї народности, що свою мову висміювали та зневажали та на єї місце радили покласти московщину — ті люди знов пізнали велику для себе небезпечність в особі молодого діятеля з України. Тому то они представили Драгоманова яко бакувинсько-польского, революційного агента“ і так описали его перед київскою властію. Від тоді почали ся тяжкі часи для Драгоманова. На весні 1875 р., коли его статі у „Вістнику Европы“ стали звістними, завізвано его вийти у відставку. Драгоманів, не чуючи за собою жадної вини, зажадав судової розправи, але тимчасом поїхав на віче до міста Галича. Знову обрушили ся на него московські з доносами в Київ, в наслідок чого Драгоманова, по его повороті домів, усунено з катедри без поясненя причин. Не оставало ся нічого, як знову виїжджати за границю. В 1875 р. Драгоманів виїхав до Відня. Тут написав він книжку на виправданє українсько-русского літературного руху: „По вопросу о малорусской литературе, Вѣна, 1876“. В тім самім році він осів у Швайцарії, в м. Женеві, де заклав руску друкарню, видавав часопись

„Громаду“ (1878—1882*) і загально-приступні книжочки (числом чотири) в дуєї колективістичної теорії. По 15-літнім побуті в Швайцарії покликало его болгарске правительство на професора Софійскої вищої школи (1889 р.), звідки Драгоманів провадив еусіально-політичний радикальний рух в Галичині не покидаючи при тім наукової праці, головню в мовях українсько-руській тай болгарській, (а саме в часописях „Народ“, „Житє і Слово“, „Буковина“, „Хлібороб“ і болгарский „Сборникъ за умотворення.“).

Переглядаючи довший списе творів Драгоманова, розкинутих по різних видавництвах або й виданях особними книжками, мусимо признати, що не пора вже нині здавати суд про них. Та про те можна подати до розсїдження будучому житєписателеви Драгоманова деякі думки, які мимоволі насувають ся навіть при побіжній застанові над значінем сего справді великого сучасника нашого. Драгоманів написав окрім великої сили газетних статей зі 100 визначнійших, хотий розміром не однакових, праць. Він обертав ся на полях словесности, історії,

* 1878 р. був Дрін на з'їзді літератів в Парижи і боронив українську літературу перед утисками рос. правительства.

народописи людознавства, еусіальної господарки, політики і критики по сим Предметам. Критиці піддавав він сучасні порядки по українсько-руських краях і явища прилюдного житя. Він розбирав літератури, просьвітні, політичні й еусіальні течії серед своїх земляків, оцінював наші стремління і — ели їх уважав за добрі — подавав способи, як їх переводити в житє. Хто з его гадками не годив ся, того він роззброював своєю критикою дуже енергічно й різко. Та хотий его критика місцями була безпощадна або й несправедлива, як спостеріг пок. проф. О. Огоновский в своїй Історії літератури, хотий нарешті приклад Драгоманова дав привід до повстання у нас сліпої критикоманії, то за те звикла у нас фраза, голословність в публіцистиці і установила ся отвертість в політичнім житю. Драгоманів боров ся повсякчасно з тим тасмичним чадом, в котрім любували ся до недавна діятелі галицько-руської преси й політики.

Своє житє привіс Драгоманів на службу тому стремліню українсько-руських земляків, заа котрого ему довело ся покинути Росию. Він від тоді став ся в повнім слова значіню борцем за українсько-руську народну гадку, борцем рішучим, непохитним і невинучим. Бачучи неро-

жевий стан свого народу він накликував земляків до праці і до залишення пустих нарікань. Він пізнав найгіршу хибу Русинів, котра лежить в тім: що заклавши руки, біднаємо ся на лиху долю. Так нарікали Українці в роках 1863—1871 на перші заборони українського письменства, не діючи нічого. Драгоманів в розправі, написаній 1872 р. в Італії а видрукованій 1876 в львівській „Правді“ п. з. „Антракт з історії українофільства“, завізав земляків позбутися малодушности і взяти ся наново за літературне творення, котре вже було заснітило ся. Він казав, що внутрішня сила й повага українсько-руського письменства сама від себе примусить російський уряд до знесення заборони. А знов повагу й внутрішню силу приєднає собі українське письменство цікавостю змісту і придатностю до дійсного життя. Драгоманів добачав брак цікавості й свіжості особливо в тодішнім галицьким письменстві і заговорив про се в розвідці „Література російська, українська й галицька“.

Під той час в Галичині панував (в письменстві) староруский напрям. В книжках уживала ся важка, штучна мова, далека від народної бесіди. До народної мови більшість світлих Галичан відносила ся з упередженням,

як в загалі до селянської маси народу. Для своїх творів галицькі письменники не брали предметів з руського (селянського) життя, але на кождий спосіб хотіли дорівнати польським і німецьким панам тай на силу старали ся витворити (бодай в своїй голові) руське позолочене панство. Се їм часом наводило на гадку колишніх галицьких князів та бояр або уносило їх в глибину Північної Руси, туди, де красує ся „Москва, золотая голова“... При тім терпіли тільки они самі, галицькі письменники, а за ними й варід, для котрого ні змієт ні мова галицької літератури не були придатні. Але й ті з Галичан, що признавали потребу в письмі звичайної, народної бесіди, і ті не були свободні від аристократичних наклонів. Надто тодішні галицькі народовці стояли на засаді, „все красне, що власне“ і не давали пробити ся так потрібній для правильного розвою здоровій критиці. Редакція „Правди“ не хотіла допустити вільної критики на одного з чільніших галицьких учених за те тільки, що він був Русином. Таким чином стало ся, що Драгоманів прозвав Галичан „лїнивими та неохочими до поступу“. „Де хто дома або в наукових бібліотеках працює над спеціальностями, хоть найбільше над вузкими, далекими від інтересів

життя, та ще й по старомодним схолястичним методам. Але власне образуючого читання в Галичині я майже не видів". „Поверховну балакавину у партійність" уважав Драгоманів за головні хиби галицько-руської патріотичної громади. Що більше, він на початку своєї знакомості з Галичиною назвав її „Авгівеюю стайнею, з котрої треба вивести маси багна, що душить усі сьвіжі парости". Так писав він в „Австро-руських споминах" за роки 1867—1877 (Львів 1888—1890). Бели же опісля поверховна балакавина та партійність з тих часів почали меншати, если в літературнім та політичнім житю лінивство й неохота до поступу стали рідні, если й образуюче читанє помалу проби-вас ся крізь товету кору рускої паламарщини, то не мала в сїм заслуга ученого козацького потомка.

Помимо різкості своєї критики Драгоманів здобув собі прихильність і в тих, котрим его спосіб писаня видавав ся занадто самонадїйним. Симпатії ті завдячував він своїм заходам коло національного відродженя українсько-руського народу. Драгоманів перший між Українцями-Русинами старав ся витягнути українсько-руську справу перед ширші круги иньших народів. Від 1870—1875 ширив він між Москаля-

ми відомости про українсько-руський рух. Подібно як в Росії так і на заході Європи ширив він „знанє про Україну ~~це~~ тільки своїми статтями, що їх писав в мовах французькій, італїаньській, англійській і німецькій; — він розіслав чи-мало українських книжок ученим мужам і і бібліотекам у Франції, в Італії, Скандинавії, Америці і в Словянщині" (Гл. Огоновский, Історія літератури). Але й поодинокі части розріжненої України-Руси знакомив він одну з другою. В 1876 р. видав він в Києві повісти Буковинця Федьковича, під конець життя бажав витягнути в українсько-руський національно-просьвітний рух і Угорську Русь — та смерть его спинила. Дальше знакомив він земляків з положенем подібних змагаючих до національного відродженя, народів, а саме з новокельтским і провансальским рухом у Франції. Національні відносини межі нашим народом а его сусїдами, Москалями й Поляками, Драгоманів бажав устроїти на підставі рівноправности сих трех тісно споріднених племен. В творі „Історическая Польша и великорусская демократія" (Женева 1882) накликував він Поляків і Москалів узнати „недержавну", т. є. не маючу своєї держави, українсько-руську народність.

В тім взгляді Драгоманів стояв на ґрунті перших українсько-руських націоналістів сего віку, бо сказав: „Коли я претендую на що-небудь, то лишень на те, щоб проповідати і пробудити прикладом до політичної практики ті провідні думки, до котрих дійшли в 40-ві роки братчики Кирило-Методієвські, і котрі лежали в основі українського народолюбства мого і товаришів, в наші молоді часи, в 60-ті і 70-ті роки, звісно з відміннями, котрі принесла наука і політика в новіші часи“. (Народ 3 і 4 ч. 1893). Кирило-Метод. братство було першим осередком українсько-руської визвольничої гадки від часу єї цілковитого упадку після козаччини. І власне за єї визвольничі змагання ушанували земляки Драгоманова ювілеєм трицяти-літньої діяльності, утворивши в грудні 1894 р. в м. Львові. Майже всі заяви величання єго зосереджували єя в подяках за працю ювілата над поглибленням національної українсько-руської гадки.

Драгоманів завше накликував земляків іти з духом часу“. В „Чудацких думках про українську національну справу“ запевняв він українству тривалість і будучність, коли лишень оно йти-ме з тим духом часу і отворить літературу для поступових думок. Сюди відносив він колективістичну теорію, в котру він іру-

вав, хотяй єї не ставив на першій пляні. На підставі удержання майже в народно-господарекім згляді а на підставі національної федерації в адміністративнім згляді, при найбільшій свободі горожан збудував він будучу Росію в творі „Вольный Союзъ — Вільна Сііла“ (Женева 1884). З душею й тілом поступовець — (навіть і в науці, в котрій зараз прийняв новий порівнючий метод слідження) — Драгоманів мусів був, здавалоєи би, паразити собі тьму протівників. Тимчасом рідко хто здобув собі у своїх земляків стілько поважання, як Драгоманів у Українців-Русинів. Драгоманів формально належав до радикальної партії, матеріально належать єго твори усею українсько-руському читаючому загалові. Заслуга Драгоманова та, що єго діяльність не обертала єя в рамках одної суспільно-політичної партії, що єго писання не були призначені для одного стану, одної верстви. Найвищими задачами письменства були у Драгоманова: „Свобода совісти, розвій чуття гуманности і розширене духа свободи і познакомленє народу з побитом других народів, очищенє єго розуму від поганьського та середовічного фанатизму“. (Правда 1876). Се такі людскі жаданя і почасті навіть кардинальні риси українсько-руської натуря, ще

годі з ними не погодити ся. Дятого то писана Драгоманова приймали ся до серця вейма читателями его творів, писаних приступно і ясно і без томлячої „ученої“ еразистики Его критика приймала ся, иноді мимоволі і несьвідомо, навіть тими, що зрештою не годили ся на деякі тези его.

Т. Галіи.

Записки Наукового Товариства імени Шевченка.

Видавництво присвячене науці і письменству українсько-руского народу Впорядкував Михайло Грушевський. Т. VI (1895, кн 2). У Львові.

Перед виходом сього тому „Записок“ наспіла звістка про нову втрату, яку понесла русько українська наука в особі

Михайла Драгоманова.

Передчасна смерть его задала болячу втрату особливо для русько-української етнографії, в якій покійник зайняв одно з найперших місць своїми працями і окрив своє імя довговічною славою.

„Правда“

Вістник політики, науки і письменства. Львів
30 (18) червня 1895.

Михайло Драгоманів.

Посмертна споминка.

1875 р. втратив професуру наслідком доносів галицьких москвофілів, як і київських обрусителів.

Драгоманів був чоловік глибокої науки і великої ерудиції і своїми численними працями чимало причинив ся до розросту і розвитку українсько-руської літератури. Іменно вельми заслужив ся на полі етнографії виданими народних пісень, переказів і казок з коментарями спершу в спілці з проф. Антоновичем, а відтак самостійно, як і розвідками етнографічними, історичними і літературними. Видав також повісті Федьковича, цінний роман Хиба ревуть воли і Кобзаря Шевченка. Статтями в російських, німецьких, англійських та італійських журналах вельми причинив ся до прояснення українсько-руського письменства і питання взагалі в широкому світлі. Та й галицькі і буковинські видання мало що не всі заповнені цінними працями покійника. Его критичні статті

прояснили неодноразово темне питання в літературі і науці і вказували реальні напрями і потреби. Однак острого його слово закрашене було іменно в останніх часах нездоровим песимізмом.*)

Вельми цінні і інтересні його статті „Література російська, великоруська, українська і галицька“, „Антракт з історії українофільства“ (в „Правді“), „Про галицько-руське письменство“, „Австро-руські епосими“ і багато інших. Стикаючись і з руською молоддю в своїх подорожах до Львова і Відня, сягнував він заохотити її до праці научної, поступової і се змагання видало деякі гарні наслідки. Однак у загалу молодези, що не киче набрала ся поважної науки, т. зв. критицизм прибрив напям негачивий, а поступовість проявляла ся не в реальній роботі а хиба в пустолавію (?) загальних фраз на сю тему. На сю хибу вказував покійник в останніх часах в своїх статтях зовсім виразно.

Перевнявши ся вже замолоду соціальними ідеями і космополітичним світоглядом, старав ся Драгоманів свої погляди в тім напрямі пропагувати в численних публіцистичних статтях

*) На ділі в останніх словах М. П-ча стілько-ж „песимізму“ (властиво критицизму) скільки і давніше.

і брошурах виданих в Галичині і за границею (в „Народі“, „Хліборобі“, „Житю і Слові“ і окремо). Сі соціальні теорії і космополітичні погляди найшли також багато прихильників між нашою молоддю, хоч не таких ревних, як певно бажав покійник. Чимало бо з тих молодих апостолів, погорячившись за молоду за теоріями соціальними, які вони бажали з західно-європейського світа пересадити живцем на нашу руську ниву, переогодом остигали і заявши сяк-такі становище суєнільне, показували ся зовсім індіферентними для змагань народу, а дбали лише про власну вигоду і наживу. Ставши творцем т. зв. радикальної партії в Галичині, Драгоманів зовсім недвозначно висловлював ся про її хиби і розлад в останніх часах.

В своїх поглядах розходив ся Драгоманів дуже різко з українськими націоналами і галицькими народовцями. Доволі нагадати полеміку в „Правді“, коли її редактором був пок. Володимир Барвінський.

Коли Україні постановили перерване після смерті Володимира Барвінського видавництво „Правди“ відновити, запросили до участі в ній також пок. Драгоманова, а навіть помістили его програмову статтю на переді першого ви-

пуща 1888 р. Одначе опісля показалося, що дальша спільна робота була неможлива. „Правда“ була опісля часто предметом полемічних статей покійника, на котрі редакция спершу відповідала колиж у пок Драгоманова наслідком его недуги від 1892 проявляла ся що раз більша дразливість нервова, виминала редакция всяку полеміку.*)

Покійник до останку не покидав праці і з питомою ему пильністю і запопадливою старав ся після свого найліпшого розуміння служити своему народови, хоч задля неприявних обставин мусів тивати ся по чужих землях. Тож певно щирий жалъ в усій Україні-Руси виликала вість про его смерть, і ми в думці кидуючи на его свіжжу могилу грудку рідної землі, бажаємо, нехай ему земля чужа пером, в котрій він спочив!

„Д ъ л о“

Н-р 144, 1895, 1 (13) листя.

(Фелстов)

Михайло Петрович Драгомановъ.

Зъ моихъ споминівъ.

Лично познакомивъ ся я зъ Михайломъ Петровичемъ Драгомановомъ въ лѣтъ 1891 року

*) „Неможивість“ праці М. П чз у „Правді“ вийшла від того, що редакция не держалась програми его,

у Вѣдні. Михайло Петровичъ приѣхавъ бувъ сюда гѣхтити ся і поселивъ ся въ Сальмандорфъ підъ Каленбергомъ.

Перенисувалися ми ще зъ давного часу, коли то ще я, будучи на університетѣ, бувъ редакторомъ української часті „Славнянского Альманаха“. Той Альманахъ сконфіскувала вѣдєньска прокураторія за „Політичні пісні українського народа“ пера Михайла Петровича. Задля якого именно злочину сконфіскувано „Альманахъ“ — я й до нинѣ не можу зрозумѣти, бо въ політичнихъ пѣсняхъ вѣчого карыгідного дочитатися не можна було. Ще задалегідь радилі намъ товаришѣ Славяне, щоби підъ сею розвѣдкою, котра була въ Альманахѣ першою, не підписувати имени Драгоманова, бо „се небезпечно“ (мовлявъ: чепи дѣдка зрѣдка...) Однакъ ми не важилися на таке святотатство. Ми розвѣдку підписали цѣлѣмъ именемъ, якъ було въ рукописи — Альманахъ сконфіскували. Товаришѣ-Славяне зъ редакційного комітету мали рацію, а Михайло Петровичъ въ однімъ писемѣ озлявъ ся на насъ дуже, що ми не вмѣли устояти за свои права.

хоть і напечатала сія якъ свою. Такъ само і в полеміці міжъ Др-вимъ і „Правдою“ далеко більшу ролю грали нерви не его, а редакторівъ „Правди“. Опроче, не самі нерви... Обое ми можемо доказати документами. М. П.

Приїхавши у Відень 1891 року, Михайло Петрович подавъ звістку въ товариство „Січ“ і мы загоостили до него.

Хорый вѣнь бувъ дуже. Віденскій професоры поставили діагнозу: Aneurysma aortae. Хороба неулѣчима. Михайло Петровичъ стравить цѣлковито голосъ, шенотавъ лице, а боля въ грудехъ та рамени мучили его страшенно. Мы вѣь знали, що смерть уже написана на его чолѣ.

Щиро и сердечно привитавъ вѣнь насъ.

— Не першій вы — сказавъ вѣнь — у мене гостѣ. Навѣдувалася уже до мене ваша поліція та пытала: що я задумую робити въ Австрії. Моя немѣчь та по-части мѣй болгарскій паспортъ уратували мене вѣдь дальшой мандрѣвки.

Мы часто навѣдувались до Сальмансдорфу. Михайло Петровичъ, живучи довгій вѣкъ на чужинѣ, такъ и бажавъ видѣти коло себе землякѣвъ, для котрыхъ было еще щире сердце. Коли мы до него навѣдалися по полудни, то не пускавъ насъ и мы вечеряти мусѣли у него. Позною нѣчью вертали мы у Відень. Коли-жь мы, завяті неразъ своими дѣлами, не заходили до него два або три днѣ вѣнь, хочъ хорый, тяжко хорый, приїздивъ у Відень та

заходивъ у нашу кофейню, щобы бачити ся зъ нами та поговорити зъ нами про народній справы.

Лаявъ вѣнь усѣхъ насъ Галичанъ за нашу бездарность въ політицѣ, въ літературѣ — але все те выходило зъ широго сердца. Вѣнь бажавъ, щобы усе було „лѣпше“, щобы прийшовъ „слухный часъ“.

Заходячи въ гостину до Михайла Петровича — мы все старали ся бѣльше говорити самѣ, щобы не мучити его — але се намъ не вдавало ся. Мы звертали сюды-туды, его жѣнеа помагала намъ — бо лѣкарѣ заборонили всяке роздразненье и напряженье голосу — та яѣчо не помагало. Бесѣда сходила на народній справы а Михайло Петровичъ говоривъ и говоривъ. Въ душѣ его нагромадило ся тѣлько думокъ, тѣлько болю, тѣлько жалю, що вѣнь мусѣвъ выповѣсти землякамъ, хочъ бы пришлося ему умерти на мѣсци.

— „Отъ такъ балакаючи зъ вами — мовивъ вѣнь — менѣ здасть ся, що я здоровъ. Менѣ видить ся, що я свѣтъ цѣлый обгорну своими думками... А тутъ въ ночи прийдуть боль, битье сердца, ока не зажмуришь цѣлу нѣчь... смерть за плечима!..“

„Кобы скінчити третій томъ політичнихъ п'єсень!... Сю роботу мушу довершити, хочьбы прийшлося мені кінчити єи на смертельнѣмъ ложу.. Тѣльни-жъ се робота! Я вамъ кажу — єи треба робити лѣгма на помѣсть. Отъ сидете та розкладаєте собѣ любенько сотки усякихъ варіантівъ. Сей сюда, той сюда, або сей по одной часті сюда а тудя по другой. А заки розбере єя, що за мука! що за робота! Зъ початку виходить неразъ така п'єсеньничи, що нїякъ не зрозумѣшь. Та якъ же такъ — пытаєшь себе — абы про таку рѣчь, якъ руйнованьє Сѣчи не було докладныхъ п'єсень? И зновъ читаєшь и читаєшь и розкладаєшь по помѣсть всякі варіанты... Скажѣмъ примѣромъ п'єня про руйнованьє Сѣчи 1775 року: „Ой злетѣла бомба — та у Сѣчь упала“. Коли-жъ 1775-ого року нїякого бомбардованя не було! Або дальше: „Ой побішли Запорожцѣ (по зруйнованю Сѣчи) надъ Богомъ рїкою“. Якъ же надъ Богомъ, коли вся Сѣчова исторія дѣялася на Днѣпрѣ? Але коли розчитаєшь єя въ соткахъ варіантівъ, тогдѣ дѣйдеш до сути рѣчи — дѣйдеш, що п'єснѣ про руйнованьє Сѣчи за Мазепы та за Катерины II-ои помѣшалась мѣжъ собою въ памяти народной... Розумѣ єя, читаючи книжку, въ котрой усѣ п'єснѣ розб-

бранѣ по думкамъ и по историчнымъ періодамъ читець и не думаетъ: кѣлько то труда стояло, чтобы вынайти проводни думку въ тыхъ такъ гарно выпѣванныхъ, але перенлутаныхъ думалъ... Кобы хочъ сю роботу довести до кінця!

„Я написавъ теперь розвѣдку про казку Едипову Се такъ — робота европейска, щобъ Англичане, Нѣмцѣ та Французы проводили про такого-то учителя „на велика-та школа“ въ Софїи. Се такъ — для мене та для Болгарь, що покликани мене на катедру. Але вѣдь теперь всячю вѣсь свои силы украинської етнографїи.

„Отъ представте собѣ — украинскій релігїйній легенды, що до теперь ще не розробленї. Кѣлько то въ нихъ матеріалу, чтобы показати: якими дорогами йшла до насъ християньска вѣра и культура и якъ то єи народѣ приложивъ до своего норову. А тамъ коли єй робота покінчу — возьмусь, якъ силъ ще стане, за исторїю украинської літературы и культуры. Мои попереднї роботы — то лише ввѣдь до єєи послѣдной, котру хочю уважати своимъ завѣщаньемъ. Отъ, бачите, Огоновского Исторїя літературы — робота пыльна и богата въ матеріалъ, а головно она перша въ тѣмъ напрямѣ. Але въ нѣй нема ширшого погляду въ

на свою літературу і культуру, ніж порівняна зь другими сьвогочасними напрямиами літератури європейських, котрі все-таки мали впливъ на хід нашої культури. Я бы взявъ: 1) література старославянська; 2) народна поезія, проза, легенди и т. д.; 3) нова українська література на народній мові — зь єї прихвостенем — „червонорусскимъ язичемъ“. Коли се зроблю, тогдѣ возьмѣть, загребѣть мене мѣжь мои книжки та спазѣть разомъ зь ними, коли они нѣ до чого не пригождѣ..“

Михайло Петровичъ завсѣгды дуже відказував на „вузкій націоналізмъ“ а ще больше на „наукове шарлатанство“.

— „Усѣ Галичане, Поляки и Русины — говоривъ вінъ — то „псевдо-культурники“... се проста культура Hochstaptelei. Не говорючи вже про українскій або російскій університетскій мѣста, але кожде уязде мѣсто въ Росію, навѣть на Сибіри має бібліотеки зъшпші, якъ у Львовѣ та Краковѣ..“

„Скажѣть менѣ — говоривъ дальше — що то таке „народній святощѣ“? зь чого они складають ся? Що въ „українськихъ народнихъ святоцахъ“ є свого питомого, а що візантійского, арабского, перского и загальнокультурного?... Коли мы вѣчно будемо стояти

на козаку, тропаку, тютюні та горѣльцѣ — то нѣчо зь нашої роботи не вийде Пропадемо — и сльдѣ за нами загине! Намѣ треба поставити ся на високій рѣвень, намѣ треба пнчихъ осликовѣ, нѣжъ тѣ проголошені „новою єрою“. Намѣ треба засяти наукою и дѣлами, щобъ увесъ свѣтъ зоглянувъ ся на насъ. Тогдѣ и числити ся зь нами будуть. Чимъ на ширшу ногу поставимо себе, тымъ вигднѣйше. Отъ дивѣть: кѣлько жидѣвъ на свѣтѣ? — а жидѣвске пытанье стоять клиномъ въ Европѣ та вже и въ Америцѣ. А кѣлько Украинцѣвъ! Але жиды умѣли стояти все на передѣ. Въ свѣй часѣ билесъ они за толеранцію релігійну, відтакъ за буржуазію, а теперъ вже и мѣжь соціялістами взяли провѣдѣ.. А мы?... Ще теперъ ставимо въ свои програмы політичній „греко-католицку вѣру!“ — въ програмы політичній!

Въ той часѣ въ Сальмансдорѣвъ писавъ Михайло Петровичъ на нашу просьбу свои австро-угорско-рускій спомини. „Се я відпочиваю, пишучи ихъ“ — говоривъ вінъ.

Угорска Русь лежала єму на серци ще больше якъ Галичина. Угорцину вінъ сиравдѣ згадувавъ „якъ пораненого брата“.

— На Угорскій Руси — говоривъ вінъ — найшовъ я такожъ людей, зь котрыми мож-

на було почати дѣло, особливо молоді клирики та студенти. Гомичковъ ставъ моимъ приятелемъ, въ „Карпатѣ“ надрукувавъ бувъ мою статью, годивъ ся навѣть на те, що для народу треба писати народною мовою. Та сталась халена, зъ тымъ процесомъ (у Львовѣ 1877-го року) и моя робота мусѣла урвати ся. До угорскихъ Русинѣвъ — була его гадка — треба добиратись окремымъ способомъ. На Москальѣвъ лаяти нема що, хибѣ въ ряды годы на урядѣ. Зъ украинствомъ тамъ поки-що нічого не вдѣєшь. Демократичнымъ принципомъ зъ російскою закраскою можна помалу добитись у нихъ почути до свого питомого народу.

Не було ніякого прояву чи-то політичного чи літературного на цѣлій Руси-Украинѣ, о котрымъ бы Михайло Петровичъ не знавъ, та про котрый бы вінъ не высказувавъ своєю быстрой думки. Слабый его голосъ неразъ урывавъ ся, вінъ припочивавъ, сильною волею своєю ломивъ бѣль въ грудехъ, а коли не мѣгъ говорити, писавъ на таблицѣ свои короткі думки. Коли дебата перерывалась — а перерывала си неразъ умьєне зъ оглядовъ на здоровье мужа панѣ Драгоманова сѣдаючи за фертепянѣ та граючи украинскій пѣснѣ, — Михайло Петровичъ, утомлений, опиравъ ся на

своімъ ложи болѣзни а очи горѣли огнемъ, коли вінъ и мы зъ нимъ слухали милыхъ звуковъ народнои пѣснѣ.

— А отъ слушайте „Гречаники“! Зъ „Гречаниками“ сталась ось-яка комедія. Украинскій панъ (имирекъ) заложивъ у своімъ селѣ школу. Хлоцѣ учились азбуки, розумѣе си на казенной мовѣ. Приѣздить инспекторъ. Усе гараздъ! Только на кінци науки казавъ учитель школяремъ заспѣвати пѣснѣ. Хлоцѣ затигли „Гречаниковъ“.. Инспекторъ надувъ си и зробивъ учителями „выговоръ“. На се панъ: „Коли вамъ, пане смотрителю, мои „Гречаники“ не подобають си, то я васъ не смѣю просити въ свою хату на обѣдъ. Тамъ дають таки гречаниковъ...“ А въ селѣ не можна було пообѣдати ніде инде, хибѣ лишь у пана...

Про свѣй побутъ въ Болгаріи росказувавъ Михайло Петровичъ, що тамъ вінъ усѣмъ доволеный. Занятые сму до внодобы, студенты пильній. Болгаре — казавъ вінъ — народъ цѣкавый. Правда, богато ще тамъ Азиі, але оно минесь тамъ може й скорше, якъ въ нашихъ краинахъ... А отъ що цѣкаво! Я — мовивъ Михайло Петровичъ — окричаный „революціонеръ... социалістъ... нігілістъ“ а въ Софій мы, я и моя редица стали „двораками“. Князь про-

сать мою родину на вечерки en petit comité. А разъ на балю пѣдойшовъ князь до мене, стиснувъ руку (Болгаре пѣлуютъ его заразы въ руку за такую честь) та сказавъ, що жалуетъ, що рѣзнодорожнѣ обовязки не позволяютъ ему слухати моихъ лекцій. Вѣнь — каже — чувъ, що мои лекції дуже интереснѣ... Тешерь я голось стративъ, а се-жь єдиний мѣй заробокъ. Що вдѣю безъ бесѣды? На пенсію въ Болгаріи я права не маю...

Зъ пѣднесеннямъ духомъ вѣдходили мы вѣдъ Михайла Петровича, але и зъ болямъ въ серци, що дѣлъ великого сего труженника вже почисленѣй...

Однакъ на перекуръ усякимъ лѣварскимъ прогнозамъ здоровья Михайла Петровича поправило ся. Голось помаду вѣнь вѣдзыскавъ и боля въ грудехъ перестали. Розумѣе ся — хороба мимо того розвивала ся дальше.

Послѣдний разъ бачивъ я Михайла Петровича у Вѣдни 1893 року въ переѣздѣ его зъ Парижа, куда удававъ ся до славного французского лѣваря Potin-a. Тогдѣ то въ его компаніи въ Hôtel de France бачивъ я зновъ громаду Русинѣвъ, Украинцѣвъ, Болгаръ та инчихъ Славянъ — веѣ они споглядали на Михайла Петровича зъ глубокою почесцію. А вѣнь

поводивъ ся зъ усѣма, зъ найменчими и наймолодшими такъ просто, такъ звичайно — не говоривъ ex cathedra, якъ то люблять робити инчі, т. зв. „великіи люде“.

Отсе, мои спомини про Михайла П. Драгоманова, великого труженника для вѣтчизны своєї и скитальця за-дѣя неї Умеръ на чужинѣ — а умираючи забравъ зъ собою богато ще невысказаныхъ думокъ — задуманыхъ робѣтъ великихъ...

Д-ръ Я. О-скій.

в) старорусских

„Галичанинъ.“

Ч. 129. Львовѣ 11 (23) іюня 1895.

Мих. Петрович Драгомановъ.

Крайниі — якъ на тогданнее время — воззрѣнія Драгоманова на общественниі отношенія въ Галичинѣ были причиною, що старшиі вѣкомъ галицко-русскіи патріоты не лишъ изъ партіи исторической, но также и украинфильской не могли войти съ нимъ въ близкиі и тѣнѣйшиі сношенія. Но при томъ всемъ онъ успѣлъ до-братись съ своими статьями въ украинфильскую газетку „Правда“, въ которой и напечаталъ статьи, открывшиі очи галицкимъ украин-

нофиламъ въ дѣлѣ важности для нихъ великорусской, или такъ сказать общерусской литературы и культуры. До сихъ поръ галицкіи украинофилы замѣчательны были въ своихъ воззрѣніяхъ тѣмъ, що подобно полякамъ ненавидѣли все общерусское и просто мерзидлиевъ книгами и газетами, печатанными на общерусскомъ языкѣ, хотя бы изданія тѣ были по своему содержанію самыми лучшими въ мірѣ. Украинофильство въ ту пору было точно то самое, которое сегодня пропагують гг. Барвинскій, Вахнянинъ и т. д. при нравственной и матеріальной помощи польской шляхты и ея розличныхъ „махеровъ“ посѣщавшихъ когда-то университетъ въ Кіевѣ и вѣдѣтвѣе участіи въ польскомъ мятежѣ 1-63 года переселившихся яко эмигранты въ Галичину.

Съ той поры, когда львовская украинофильская „Правда“ напечатала розужденіе М. П. Драгоманова и. з. „Литература росейска, великорусска, украинска и галицко-русска“ — проявилось въ головахъ немногочисленныхъ галицкихъ украинофиловъ. Они вступали въ живѣйшіи сношенія съ закордонными украинофилами, стали читати общерусскіи изданія и искати въ нихъ того, безъ чего яко культурныи люди обойтись не могли и безъ чего до сихъ поръ лишь для того обходились, такъ якъ не знали никого изъ такихъ украинофиловъ за

кордономъ, который излѣчилъ бы ихъ отъ слѣпой вражды къ всему общерусскому и доказалъ имъ, що общерусская литература и культура есть достояніемъ мало- и великороссовъ.

Въ 1878 году, когда Мих. Драгомановъ за свои социалистическіи воззрѣнія былъ устроенъ изъ кафедры кіевского университета и переселился въ Швайцарію — та часть галицкихъ украинофиловъ, которая сегодня пошла въ „новую эру“, отперлась его публично. Но за то станула по сторонѣ Драгоманова значительная часть галицко-русской украинофильской молодежи, которая за свои социально-политическіи убѣжденія подвергалась нѣсколькочисленнымъ арестамъ, процессамъ и т. п. Молодежь та подчивилась однако въ головныхъ вопросахъ старшимъ галицкимъ украинофиламъ и только въ 1890 году, когда тѣ послѣдніи, при водвореніи такъ зовимой „новой эры“ вступили въ безусловную службу польской шляхты и польской державной идеи — молодежь та, руководимая М. П. Драгомановымъ изъ Софіи, выступила съ дѣлоу рѣшительностію противъ такъ зовимой „программы“ Романчука и образовала отдѣльную такъ зовимую „радикальную“ или независимую украинофильско-социалистическую партію. Въ письмахъ своихъ, вымѣренныхъ про-

тивъ ново-эреской политики и печатанныхъ въ газеткахъ „Народъ“ и „Буковина“, Драгомановъ доказалъ фактами изъ исторіи, литературы, культуры и теперѣшности, що такъ зов. програма Романчука ни къ чему не годится, що она не сходитъ съ духомъ малорусского народа и яко такая не можетъ найти въ массахъ народа сочувствія.

Вообще — М. П. Драгоманову одоужаетъ галицкая Русь въ первой линіи то, що онъ открывалъ очи украинофиламъ и наклонилъ ихъ читати и образоватись на общерусской литературѣ, безъ знанія которой никто изъ русскихъ галичанъ не можетъ, при нынѣшнихъ обстоятельствахъ, считатись культурнымъ челоувѣкомъ.

Не будь Драгоманова — нынѣшня украинифильская молодежь въ Галичинѣ сталась бы простыми козачками польской шляхты. Въ томъ именно покойный имѣлъ весьма важное значеніе для галицкой Руси, такъ якъ лишь его вліянію удалось освободити часть русской молодежи нашего края отъ польско-шляхетско-реставраціонныхъ идей, пронагованныхъ въ свое время довольно успѣшно такими украинифилами якъ Кулишъ, А. Конисскій и т. и.

„Бесѣда“.

Литературный журналъ съ иллюстраціями.
Нр. 11 и 12. Львовъ, 15 (27) юня 1895.

М. П. Драгомановъ.

Въ столицѣ Болгаріи, Софіи, умеръ 9 (21) с. м. вождь малорусскихъ сепаратистовъ съ социалистическимъ отгѣнкомъ, Михаилъ Петровичъ Драгомановъ. Покойный оставилъ по себѣ столь видный слѣдъ въ исторіи Галицкой Руси послѣднихъ 20-ти лѣтъ, что и помимо его литературной дѣятельности преимущественно въ области малорусскаго вопроса, мы считаемъ долгомъ посвятить ему нѣсколько словъ.

Изъ трудовъ М. П. наиболее цѣнны: „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, „Рыцарскіе отголоски въ украинскихъ народныхъ пѣсняхъ“, „Историческая Польша и великорусская демократія, не принимая въ счетъ политическихъ статей, какъ печатанныя въ „Вѣстникъ Европы“, „Восточная политика Германіи и обрусеніе“, „Русскіе въ Галиціи“, „Литературное движеніе въ Галиціи“, „По вопросу о малорусской литературѣ“ (Вѣна, 1876.) и т. д. Изъ сочиненій, написанныхъ М. П. на малорусскомъ нарѣччіи, важны особенно „Австро-русскіи спомини“ (Львовъ, 1889, 1890 и 1892) и „Нові українські пісні про громадські справи“ и въкоторыя другія.

Вліяніе М. П. Драгоманова на галичанъ началось съ перваго его посѣщенія Галиціи въ 1870 г. Тогда онъ успѣлъ только завязать сношенія съ головами начинавшася тогда въ Галичинѣ сепаратистическаго движенія. Въ 1875 г. онъ, будучи во Львовѣ, сблизился съ галицко-русскою молодежью, сосредоточенною въ обществѣ „Академическій Кружокъ“ и съ тѣхъ поръ начались у насъ перевѣты, выразившіеся прежде всего въ самомъ „Академическомъ Кружкѣ“, а потомъ и въ общественной жизни. Мы были бы, однако, несправедливы въ виду памяти М. П. Драгоманова, если бы его поставили на ровнѣ съ такими сепаратистами, какъ и. пр. Олександро Барвинскій. Драгомановъ былъ сепаратистъ лишь относительно народности и стоялъ за демократической федерализмъ въ политикѣ, между тѣмъ какъ и. Барвинскій — сторонникъ шляхетской политики и по формѣ и по существу. Нельзя отрицать, что М. П. создалъ у насъ радикальную фракцію, но вѣрно и то, что этимъ онъ ослабилъ такъ называемую „народовскую“ партію, а во всѣхъ галицко-русскихъ партіяхъ подорвалъ въ корнѣ ту казенщину, которая называется у насъ „рутенствомъ“. О социалистическомъ направленіи радикальной фракціи не говоримъ. Тамъ, гдѣ хорошій священникъ, социализмъ не привьется, впрочемъ, если ему уже суждено распростра-

ниться въ земледѣльской Галичинѣ, то это будетъ заслуга нашего экономическаго положенія и церковныхъ властей, употребляющихъ свое вліяніе и силу для противодѣйствія народнымъ стремленіямъ. Для насъ понятно, почему „Дѣло“ въ некрологѣ М. П. не упомянуло объ его „Австро-русскихъ споминахъ“. Въ этомъ сочиненіи онъ подвергнулъ рѣзкой критикѣ образъ мыслей „народовскихъ“ дѣятелей и мы совѣтуемъ читателямъ „Бесѣды“ познакомиться съ этимъ трудомъ Драгоманова. Особенно же рекомендуемъ его сочиненіе „Историческая Польша и великорусская демократія“. Въ этомъ сочиненіи М. П. доказалъ историческими фактами, какъ польскіе дѣятели умѣли заманивать малороссовъ для своихъ политическихъ цѣлей и какъ они успѣли убѣдить даже нѣкоторыхъ великороссовъ въ принадлежности Малой Руси къ Польшѣ. Послѣ прочтенія этого сочиненія едва-ли кто-нибудь изъ малорусскихъ сепаратистовъ, имѣющей толкъ въ головѣ, станетъ вѣрить въ пользу политики и. пр. и. Барвинскаго. Немало содѣйствовалъ также М. П. распространенію въ Галичинѣ книгъ на литературномъ русскомъ языкѣ. Галицкихъ сепаратистовъ какъ шляхетскаго, какъ и „народовскаго“ оттѣнка, русская литературная рѣчь вводила просто въ изступленіе и они принципиально не читали русскихъ книгъ. Такъ какъ однако почти

все научные сочинения Драгоманова написаны на русском литературном языке, то им пришлось по необходимости сломить свое упрямство, а кроме этого сам М. П. убедительно рекомендовал им изучать русскую литературную речь и русскую литературу и вынудил в Галичии уже немного таких „завзятых“, у которых бы русская речь вызвала лихорадку.

Вильный российский голос.

„Летучие Листки“.

издаваемые Фондом Вольной Русской Прессы в Лондоне. Под редакцией Ф. Волховского. Листок 22, 15 Июля (н. ст.) 1895 г.

Мих. Петров. Драгомановъ.

(Некроль).

Это правительственное распоряжение (1876 г.) поставило, так сказать, точку на легальной деятельности Драгоманова. Покойный был не из тех пассивных натур, которые могут примириться с насильем, убаюкивая себя надеждами на лучшее будущее. Напротив, Драгоманов был боец, в полном смысле этого слова — неустрашимый, неподкупно-честный и энергичный. Вслед за своей отставкой, он уехал за границу, поселился в Женеве, и почти

в течение 20 лет немолчно раздавался его голос призывавший к борьбе с деспотизмом, борющийся с проявленными нетерпимости, откуда бы она ни исходила. Начало его заграничной публицистической деятельности совпало с увлечением, господствовавшим тогда среди русской молодежи, анархистическими теориями, увлечением, сменившимся вскоре якобинством и теорией захвата власти. Широкий ум и громадные научные познания позволяли покойному видеть слабые стороны теорий, увлекавших тогда молодежь и он считал своим долгом бороться с ними и печатно, и путем устного воздействия. Эта борьба создала ему много ожесточенных врагов. Мы отмечаем это обстоятельство в жизни покойного потому, что оно, как нельзя лучше, характеризует глубоководную и прямую натуру Драгоманова, не способного ни на какие сделки с совестью, считавшего унижением лести молодежи. „Преклоняться пред теорией потому только, что она модна и за нее стоит молодежь, это часто значить снимать шапку пред невежеством, — говаривал иногда покойный — и этого не могу и не хочу делать“. Теперь, когда почти все фракции русской оппозиции пришли к убеждению, что прежде всего необхо-

дима борьба за политическую свободу. — мы считаем не лишним напомнить, что первым, поставившим это положение в заграничной русской литературе, был М. П. Драгоманов, испивший горькую чашу всякого новатора. Его, между прочим, считали националистом, упрекали в расовой узости, — Драгоманов был горячей патриот, страстно любивший свою родную Украину, но далекий от национальной исключительности и расовой нетерпимости. Национальность была для него формой, в которую он стремился влить последние выводы европейской науки и культуры. Он горячо приветствовал всякое проявление жизни в среде, как он называл, „негосударственных народов“, были ли те малороссы, поляки, белоруссы, грузины, литовцы и т. д.* Преклоняясь пред наукой, которая является результатом общечеловѣческой дѣятельности и потому интернациональна, он думал, что успешное развитие всякой национальности возможно только при усвоении выводов этой науки и что такое развитие не только не затормозит хода мирового прогресса, но благодаря созданию народной

* Любопытно отметить съ какимъ глубокимъ уваженіемъ относился къ Драгоманову даже его враги. См. напр., Некрологъ въ катек. краковск. „Часть“.

популярной литературы (на языкахъ негосударственныхъ народовъ) демократизируетъ саму науку и внесетъ новыя оригинальныя струи въ теченіе мирового прогресса.

Если въ обще-русской литературѣ Драгомановъ выдѣлялся, какъ неутомимый боецъ за политическую свободу,** въ малорусской литературѣ его значеніе еще шире. Смѣло можно сказать, что нѣтъ области научнаго знанія, соприкасающейся съ историч. или политическими науками, гдѣ бы не чувствовалось въ украинской литературѣ вліяніе покойнаго. Не говоря о 5-ти томахъ „Громады“ и рядѣ популярныхъ брошюръ для народа, покойный оставилъ на малорусскомъ языкѣ цѣнный научный работы по исторіи, фольклору, исторіи религій, этнографіи и т. д. II последние годы его трудовой жизни были окрашены сознаниемъ, что его дѣятельность не прошла безплодно. Благодаря усиліямъ его и друзей-учениковъ М. Павлика и Ив. Франко, создалась въ Галиціи крестьянская радикальная партія, которая съ такой задухновенностью отпраздновала въ

** Мы не говоримъ о его специально-научной дѣятельности, о которой читатель можетъ найти указанія въ легальной русской литературѣ. См. некрол. Д.—въ въ „Рус. Вѣд.“ 1895 N. 163.

прошломъ году юбилей 30 лѣтъ дѣятельности Драгоманова.

Закачивая нашъ некрологъ, мы не можемъ воздержаться отъ желанія сказать въ заключеніе нѣсколько словъ о покойномъ, какъ о человѣкѣ. Мягкій, гуманный, терпимый, отзывчивый ко всякому чужому горю и пуждѣ, Драгомановъ производилъ лично обаятельное впечатлѣніе. Особенно трогательно было его отношеніе къ молодежи: стояло ему замѣтить, съ чьей-либо стороны, искреннее желаніе разобраться въ какомъ либо вопросѣ, онъ съ радостью предлагалъ къ услугамъ желающаго свою обширную бібліотеку, свои громадныя знанія; чуждый высокомерія, онъ съ удивительнымъ терпѣніемъ по цѣлымъ часамъ спорилъ съ противникомъ, часто вооруженнымъ только страстностью и энергичностью выраженій и нерѣдко эти споры оканчивались тѣмъ, что противникъ уходилъ отъ Драгоманова нагруженный ворохомъ книгъ по предмету спора и возвращался съ меньшей страстностью, но зато съ большимъ запасомъ знаній.

Заключимъ нашъ некрологъ пожеланіемъ, на языкѣ столь любимой покойнымъ Украиной: „Нехай ему земля перомъ!“ Малороссы говорятъ: „все минеться — одна правда заста-

неться“... Драгомановъ всю свою жизнь служилъ этой „правдѣ“, и это лучшая похвала, какую можно сказать о человѣкѣ.

Вас. Жукъ.

Лист из Чернигова до ред. „Народа“

по поводу смерти

М. П. ДРАГОМАНОВА.

Шануючу память Славного Українця, великого борця за волю й освіту, ми, Чернигівці, числимо своїмъ моральнимъ обовязкомъ подати і свій голос і висловити, чимъ бувъ за для насъ покійникъ, за віщо ми шануємо його і вдячні йому. Тепер не часъ вдаватися в детальну оцінку його наукової і громадської діяльности. Ми бажаємо тільки висловити ті думки і почуття, що викликала у насъ його смерть.

Перш усього ми шануємо його, як чоловіка науки. Він не бувъ габінетнимъ вченимъ, а звязувавъ науку й життя. Він, як самъ колись сказавъ, не тільки вчивъ історію, а і робивъ її. Здобутки європейської науки він переносив на рідний ґрунт, і багацько зробивъ, як за для знаття свого рідного краю, так і освіти його інтелігенції й народу, бо не тільки українська

інтелігенція не забуде Михайла Петровича за його наукові твори, а й народ за популярні книжки. Велика заслуга його задля нас, українців в тім, що він, будиши чоловіком широкої європейської освіти, зумів зостатись українцем. „І чужому навчався, й свого не цурався“. Одно другому у його не шкодило, а помагало. Він любив Україну розумною, освіченою наукою, любовію.

Далі — ми шануємо його як борця за політичну волю України, як українського радикала, що підняв політичне питання, доказуючи, що без політичної волі неможлива майже ніяка культурна робота. І тут він зумів зостатись українцем. Пропонуючи „Вільну Спільку“ з російськими радикалами, як рівним з рівними він зумів боронити свою національну ідею від тих освічених передових загально-російських борців, котрі не чисились з його національним почуттям, не розуміючи його. Доказуючи науково особистість української нації, мови і т. ін., він показав, що між українцями і іними можлива тоді тільки спілка в політичній боротьбі, як вони будуть числитись з цією особистістю і гарантірують широкую автономію України на підставі федерації

Ми вдячні йому, як вчителю, що помагав нам розібратись в сегочасніх читанних і вийти из темряви узького націоналізму (див. Чудацькі Думки) на широку дорогу мирової думки і зостатись українцем; вдячні, як критику, як борцю проти обскурантизму й реакції усяких темних сил своїх й чужих. „Космополітизм в ідеях і цілях, і націоналізм в формі і ґрунті“ — от що заповідав нам цей вчитель. Він не побоявся висловити свої „Чудацькі Думки“, хоч його й ганьбили за це зрадником де-які українці. Ні, він не був зрадником. Найбільші зрадники в усякій ідеї — це темні неосвічені сили; критика і боротьба з ними — не зрада. Це світ будучини, що вибивається из темряви, из хаосу мирозданья. Він ішов в світлі європейської науки і був дійсним передовим українцем, за котрим пішло ще й піде все молоде, живе, чесне, освічене. Своєю критикою й боротьбою він не одвертав від українства, а скоріш привертав до його найліпші освічені сили.

Не можемо ще не пошанувати покійника як людину, у котрої слово не розходилося з ділом. Він не хитався між Богом й Мамоном а все своє життя цілком віддав ідеї, не йшов на компроміси, щоб удержати за собою посаду,

не боявся „вийти из рямок легальності, щоб увійти в право“. Такі люде герої, активні елементи, котрі перші прокладають нові дороги, за котрими уже легко йти громаді. Покійник був герой українець.

Ми сміло підемо по дорозі освіти й праці для рідного краю, котру він нам показав, хоч може де в чому дійдем до інших викладів. Ми не зостановимось на цій дорозі — не будемо зкривати очей перед науковою правдою, не будемо її боїтись, а будемо йти далі і далі, поки дійдем до своєї мети широкої економічної і політичної волі рідному народові. При теперішній темряві, непорозумінню, коли ще ми не зовсім розібрались поміж собою, не виділились виразно в напрямки, смерть такого критика, яким був покійник, дуже шкодлива. Але робота в напрямку такого порозуміння з почину Михайла Петровича почалась і хоча не видно нікого, хто б його замінив у цій роботі, але замінить колективна праця.

*Голос кружка радикальної молодіжи
на Україні с поводу смерти М. П. Дра-
гоманова.*

*Verloren Posten in dem Freiheitskriege
Hielt ich seit dreissig Jahren treulich aus,
Ich kämpfte ohne Hoffnung, dass ich siege
Ich wusste, — wie komm'ich gesund nach Haus.*

*Ein Posten ist vakant? — Die Wunden klaffen
Der eine fällt, die andern rücken an —
Doch fall' ich unbesiegt, und meine Waffen
Sind nicht gebrochen. — Nur mein Herz brach¹⁾*

Коли вмірає хто-небудь з великих артистів слова чи форми, то в поклонників его до важкого почуття страти прилучається ще якесь возвишаюче та відрадне почуття, що его труна з'єднає всі просвічені елементи європейської пошаною до його таланта та жалем за його смертю. Навіть такий сатирик радикальної барви, як був М. Е. Салтиков, зійшов в могилу, провожаемый хором спочуваючих голосів російської преси всіх відтінків, не виключаючи й самого „Правительственного Вѣстника“; хиба тільки такі зовсім реакційні органи, з котрими вже сором лічитися, як „Московскія Вѣдо-

¹⁾ Дня. переклад у кінці книги.

мости* та галицька „Правда“ мали відвагу кинути багном в его незариту могилу.

Не так, коли вмірає великий публіцист, та ще такий прогресивний та самостійний ум, як Михайло Петрович. Не кажем вже за тих реплілій, тих машкерадій персонажів, котрим він колов вічі своєю правдивою кризикою, своєю високоморальною особою; вони певно радіють, що вже ніхто не зможе так ясно, так консе-квентно та обективно вказать освіченому загаду їх дійсний образ. і будуть усміхаться під своїми масками, коли ми будем говорити, що смерть его залишила пустоту, котра хто его зна коли буде заповнена.

А сей освічений загаль „самосвідомих Українців“? Сі великі патріоти, що вважають Шевченка за батька, а Україну за немку, котрі переконані, що Українець є взірцем всім культурним народам, що як би тільки „слушний час“, то він би навчив „того німця, та ще й того ляхка“, — як вони прийняли вість про смерть М. Петровича? Чи не подумали вони, що розумний був чоловік Драгоманов, але вже занадто неспокойний, та ще й не дуже великий патріот: він прикивав українську інтелігенцію, він казав, що нам треба багато чому навчитися і не тільки у німців та Англичан, але навіть у Москалів, він своєю крайньою політкою шкочив „українській ідеї“, не давав нам переконать

російський уряд в доляльності і невизнаності українських бажань?

Зостають ся ті нечисленні радикальні українці, котрі невеличкими групами чи навіть поодинокі мешкають по містах і селах російських, котрі так недавно бажали Михайлу Петровичу довгих літ і неначе на розстанні висказали ему прихильність і співчуття... Для них се дійсно велика сграта! Се не мертва фраза, котрую заппе вживають в некрологах: вона має занадто реальний зміст.

Політична програма і діяльність М. Петровича була так недавно оцінена з поводу его юбілею, що знов говорить про се була би ніччевна праця. Ми хочем тільки вказать на те, що ся програма, як жива проява історії, не може не переживать еволюції і дифференціяції. Вона б ніколи не стала дійсною силою, коли б кожний її прихильник не прикладав до неї самостійної, активної, умственной праці.

Таким робом повстали головню серед молодіжї течії, котрі всі близькі до політичної програми Драгоманова, та все таки де в чому від неї відрізняють ся і доновняють її. Не всі сі групи виробили вже собі певний образ, більшість їх не можна навіть характеризувать одним якимсь іменям. Певно, багато в їх поглядах мусить бути хибного, та все таки всі вони бажають чесно йти шляхом, котрий вказує їм

розум їх та совість. Та з смертю Михайла Петровича зникла сила, котра давала їм єдність, служила цементом їх сімпатіям і діяльності, примушувала їх оперативне білль на те, що в їх було спільного, позаяк суперечки їх обмежуються по більшій частині на теорію. Тепер, здається нам, центрофугальна сила повинна зрости, і хто його зна, чи теоретичні суперечки ті не візьмуть перевагу. Ми щиро бажали б, щоб наші гадки не оправдалися, але чи се залежить від хтіння? І се здається нам одним з сумніших послідків смерті М. Петровича.

Ще за пів року, в своїй відповіді на юбилейні поздоровлення, чуючи вже остатню годину, казав славний небіжчик, що все те, що він міг би ще зробити, буде тільки „остатнім вибухом лампади перед тим, як вона загасне“, що йому хтілось би сподіватися, що найдуться люде, котрі візьмуться за ту роботу, що він робив через все своє життя і посунуть її далій. До нас, молодших прихильників, обертались сі слова славного учителя, і так і рветься язик сказати: Так учительо! є такі люде, і не поросте бурьяном та вива, де лився твій піт, аж поки смерть не одірвала твоїх честних рук від орала!.. Та чи зможем? Як би ще держаться до куди, але хто його зна, чи здолаєм!

Другий, може ще гірший, послідок нашої страти є те, що нема вже того морального свігла,

котрим сияв М. Петрович всім своїм прихильникам і всім честним людам навіть з своїх супротивників. Та справді, коли в опозиційних кругах фанатизм і ворогування доходили часом до нечуваної етушені, коли там так мало хто розбірає способів боротьби проти своїх партійних ворогів, коли в емигрантській пресі все білль гине почуття літературної пристойності, через те, що кожний має себе свободним від відвічальності за свої слова.— М. Петрович ніколи не трапив сунопійного, річевого тону в своїй критиці, ніколи не дав полемічному запалу заплющити собі очі і завше зоставався на тій вищій об'єктивності, котру дає почуття самоповаги і віра в те, що правда все поборе. Скільки раз в питаньх моральних егорови обертались до М. Петровича, як до судії, і кожний міг бути певний, що він у всіх подробицях розбере річ і постановить свій правдивий суд, не візраючи ні на які особисті відносини, ні на які авторітети, ні на які старі заслуги.

Отсеє то моральної сили не стало! І нам, молодим радикалам українським, треба добре пам'ятати, що, коли теорії Драгоманова можуть і повинні прогрессировать, то його моральний образ мусигь для нас зостатися вірцем на всі часи. Тоді тільки, як при кінці життя ми зможем сказати, що зостались такими ж честними борцями, як він, то, хоч би як малою

була наша праця, наша совість може бути покійною, бо ми сновили потрохи запов'т нашого учителя.

Перші поминки М. П. Драгоманова (у Кракові).

Дня 6. липня с. р. скликала руска радикальна група у Кракові збори, щоби віддати честь пам'яті великого нашого проводиря. Межи запрошеними була молодіж польська, литовська і болгарська та проводирі краківських соціалістів. Предсідателем зборів вибрано т. В. Гукевича, а перший голос забрав т. В. Стефаник.

Бесідник каже, що має перед собою молодіж тих народів, для котрих Драгоманов багато працював і немало заслужився. Прийшлося Драгоманову виласнювати намі відносини до сусідних націй і тутка повсталала „Историческая Польша и Велико-русская демократія“^{*)}. Книжка ся мала і має велике значінє для культури і розвою думок для цілої східної Славянщини. Драгоманов був дічем славянським.

Приступає далі т. Стефаник до діяльности Драгоманова серед єго рідного народу. Подає стан руско-української нації перед виступленєм Драгоманова і робить огляд теперішнього ста-

ну народу. Ріжниця виїшла дуже велика і то ріжниця така, що допевняє о великім поступі нашой суспільности уперед. Що суспільність наша поступила, що видвигнула є поміж себе людей, котрі все-ж таки по при величезні перешкоди ведуть ту націю до ліпшої будучности — се в половині заслуга Драгоманова.

Своюю критикою він порозбивав ідоли політичні старших партій, московської і народовської а наколи не міг їх повернути до своїх гадок, витворив з людей, котрих своїми п'єсьмами виховав, партію радикальну, котрої моральним провідником він і був.

Драгоманов витворив у нас літературу і науку, бо знов виобрадував людей, котрі вже вміли оцінювати, що живе жите народа і єго інтереси мусять увійти в літературу, як вона не має бути мертвою.

Драгоманов звертався до нашого мужицтва безпосередно, і ті книги, які він дав селянам у руки — се наука найправдивша і нема у ній двох правдів.

Де тільки звернетесь і заглянете в наше жите культурне, всюди буде прописане ім'я Драгоманова, як не перше, то одне є перших.

В ім'єни групи польської молодіжї виступив инчий бесідник є такою промовою.^{*)}

^{*)} Жаль нам що не можемо подати ім'єни бесідника, бо він із Конгрескини. Жаль нам тих б'льших,

Заслуга Драгоманова, яко політичного теоретика, проявляється найбільше в тім, що він виказав конвенціональну брехню, яка сьогодні укриває в шумній фразі: про інтереси цілоти або про жертви зі сторони меншости в користь більшости. Становище се, зайняте Драгомановим у kwestії справедлившого унормованя відносин національних, втягнених в рамки державні, котрі служать інтересам сильніших народів, допровадило его до перекованя, що теперішня форма державна потребам менших національностей не відповідає і що мусить бути заступлена ліпшою, федеративною. Ми годимося з отсим поглядом руского діяча; годимося тим більше що на знамені Драгоманова було прописано: Проч з борбою національною, розвиток національний повинен бути забезпечений федеративним устроєм національностей — що знамя се і нашим знаменем.

Виходячи з сего становища, ми, частина молодіжї польскої, мусимо рішучо спротивитися забіганкам наших консервативних і демократичних таборів на тему Польщі од morga do morga; забіганкам, що ведуть до щораз но-

що такі погляди. — погляди єдиноспасателні не тільки для Русинів і інших подібних їм народностей, а і для розвитку польского демосу. — треба би польській молодіжї висказувати явно і боротися за них зі своїми шовіністами консервативних і революційних барв. М. П.

вих непорозумінь, котрі підкопують сили європейностей. Здавалося, що партія найбільше покликана до сего, польські соціалісти, в kwestії польско-руській займуть справедливе становище, таке, котре відповідає інтересам і польского і руского пролетаріату.

Польський соціалізм знаходиться тепер в третій фазі свого розвитку. В першій фазі „Proletaryat-u“ варшавского становища его до kwestії національної було становищем „Исполнительного Комитета Народной Воли“, становище, котре нашло так завзятого критика в особі Драгоманова. З сею критикою ми солідаризуємося. Наступила друга фаза соціалізму польского — фаза негачії kwestії національної і легковаженя акції політичної. По тім, щосьмо вище сказали, непотребуємо зазначувати нашого становища зглядом сеї фази. Яко реакція появилися нові течії, трета фаза, признаюча kwestію національну; у програмах соціалістів появилася нова точка: незалежність Польщі. Се слушне. Але неслушне до найвишшої степені сего, виразно в послідних часах зі сторони польских соціалістів заманіфестований намір, забрати рух соціалістичний руский в свої руки, яко pendant до того, що в найновіших своїх програмах в рамки будучої „Rzeczpospolitej socjalistycznej polskiej“ хотять втиснути і инші нації. Таке становище негідне

соціалістів. З таким становищем ми не згоджусься і, стоячи в тім випадку на ґрунті поглядів Драгоманова, стверджуємо, що се наше становище не є нашою заслугою, бо роз'ясненя сеї kwestії завдячуємо русинам.

Переконаний я аж надто добре, що висказані мною погляди не є поглядами цілої молодіжи польської, противно лиш дуже малої її часті. Але, з другого боку, ми свята переконані, що в будучности, в недалекій може хвилі стан сей переміниться, а справедливість заступить місце упереджень.

Нехай же живе ідея Михайла Драгоманова, нехай живе і розвивається ідея відродженя братнього руского народу!

Після того виступив Ігнат Дашинський, один із провідників польської соціалістичної партії в Галичині.

На вступі зазначає, що ніколи не визнавав думок Драгоманова і під его знаменем ніколи не боровся, однак „favere linguis“ і він критикувати не хоче. Відтак розбирає становище Драгоманова і его відносини до партії соціалістичної.

Драгоманов, яко федераліст, хотів влити волю і свободний розвиток кожній, хоть би найменшій нації. В імя сих принципів він враз з Бакуніним, своїм учителем, зачав борбу з соціалістами, загадаючи їм, що через їх

змагає до як найбільшої централізації, свободний розвиток недержавних націй так само потерить від пролетаріату сентралізованого, як терив від держав централістичних. І так зачала борба страшна, на ножі, в котрій Драгоманов з малими виміками боровся чесно, а котра скінчилася побідю соціалістів „І так му'єло бути“, каже бесідник далше, бо ели девіза: „вільність одиниці“ не має позітати лиш пустою фразою, треба тій вільности приготувити ґрунт, треба сильному і сполученому капіталізму противоставити сентрал зовану масу свідомого пролетаріату. треба насупротив сили, силу поставити, інакше девіза ся заставляє одиницю бороти ся з цілою суспільністю і веде до анархізму. — Так, ми є справді централісти і інтернаціонали, о скільки зачинаємо від долу і організуємо всякі маси без різниці народности, але ми є найбільші націонали, бо кладемо сим підставу вільного розвою на засаді справедливости поодиноким націям і одиницям. Ціли отже наші і Драгоманова є одні і ті самі, лиш дороги наші вишні, і ми приготовляємо ґрунт, на котрім доперва думки Драгоманова стануть актуальними і на часі“.

Бесідник переконаний, що молодіж руска, котра вини признаєся до думок Драгоманова, перейде в ряди соціалістів, свідомо сего що без соціалізму ідеали Драгоманова не дадуть ся досягнути.

Помінивши се все, цінить високо Драгоманова, яко чоловіка великої науки і великої заслуги для руско-української нації, що витворив сі літературу і свідомі програми політично-економічні і прорубав вікно до Європи.

По Данинвеськім промовив представитель литовської молодіжи (по литовски)

Ми, тутешня молодіж литовська, більше може від інших почувемо обовязок висказати нашу симпатію і співчуте по втраті чоловіка такої міри, яким був Драгоманов.

А більше від інших тому, що обі народности, як руска, так литовська, находять ся в дуже близьких до себе відносинах суспільних, економічних і політичних. Доста лиш нагадати про переслідованя російського уряду язика і всего, що звеса українским, або литовским; про відносини до нас не лиш пануючих верств польської суспільности, але й поступових, що в посліднім часі, зазначуючи своє становиско до нас не здобули ся на то, аби заняти становище обективне; доста нагадати про те, що оба сі народи становлять маси бідности, бо спольщена або помосковлена аристокрація і інтелігенція не то, аби піддвигала самосвідомість народну, а ще сі убиває.

І Драгоманов тс вказав дорогу своему народови, як ему поступати серед више наведених і тисяч інших перешкод: а діяльність

его мусіла мати великий вплив і на наш народний рух литовський, що повстав пізнійше, але в подібних відносинах.

Отже память Драгоманова, яко народовця, радикала і мужа науки, яко чоловіка, що не лиш полюбив свій нарід, але посунув его оден крок наперед в історії розвою (а се все найшло свій відгомін і серед інших народів, котрі були під колишньою польско-шляхецкою республікоюю — в серцях наших не загине.

Т. Іван Кесаков говорить від молодіжи болгарської. Пдносить, що для его молодіи вітчизни Драгоманов дуже заслужився. Виховав ціле покоління молодіжи, навчив сі любити свій нарід і дав наукову підставу, як та молодіж має робити, аби нарід свій піднести. Молода література болгарска працями Драгоманова вросла у двоє. Брати! — кінчить бесідник — бажаю Вам тої сили волі, тої любови до простого люду, якою визначувався наш професор. Памать его межи нами вічна“.

Нарешті т. Стефанік подав проєкт видання творів М. Петровича і відчитав отсю відозву, котру й приняла руска радикальна група.

В і д о з в а.

Рідко серед котрої нації найдеша такий всесторонний діяч, як Михайло Драгоманов се-

ред нашої. Він служив нашому народови не тільки науковими працями; він уймив своїм великим талантом усі питки нашого життя і довів, що думки руско-української суспільності в справах національно-політичних, культурних і соціальних стали далеко не такі які були перед его виступленням. Він врешті як один з найбільших європейських публіцистів змусив Європу пізнати Русь-Україну.

З его праць в сих справах склалася ціла література. Література си є нашою історією культури за роки діяльності Драгоманова. В сій літературі виложені і поглиблені способи і цілі праці серед нашого народу. Ся література, так сказати би Драгоманівська має велику вагу не лиш в теперішности, вона буде мати рішуче актуальне значінє і на будуче.

Зібрати сю літературу, що розкинена по цілій Європі, зазнакомити з нею нашу суспільність, з'єднати через се ідеєм Драгоманова як найбільше робітників — се, по нашій гадці, є діло, котре і гідно пошанувє пам'ять нашого великого мужа, а націю нашу підготувє до зреалізовани програми Драгоманова.

З сих зглядів відзиваємось до руско-української суспільности, щоби грошевими силами дала спомогу нашій публіці як най-борше дістати в руки праці Драгоманова.

Всі рускі часописи просимо умістити єю відозву.

Руска радикальна молодіж у Кракові.

*Польські соціялісти як реставратори Польщі
od morza do morza.*

По поминках Драгоманова лишилися учасники на комере і на ім тов. В. Філіпович підїє в імені рад. групи запитанє до присуєтних польських соціялістів.

Дякую товаришови, що говорив від групи польської молодіжи — зачав т. Філіпович — за то, що він діткнув в своїй мові болячої рани: відносин поляків до русинів, а через се дав мені нагоду до ширшого обговореня сєї справи. Насамперед скажу, до чого ми радикали йдемо. Боремося против виникну економічного і гнегу національного щоби діти до незалежности національної в границях етнографічних з устроєм колективістичним. Сєв наш ідеал відновіває справедливости, бо не хочемо других тиснути ані під зглядом економічним ані національним, але і не хочемо жадного гнету терпіти. Бажаємо для всіх націй свободного розвою; не дивниці отже, що симпатизуємо є польськими соціялістами, котрі по при борбу економічну йдуть і до незалежности націона-

льної. Се бачимо є того, що вони зо всіх трех частин давньої польскої республіки сходяться під сільною програмою і що не звязалися тіснійше з австрійскою партією соціалістичною є причин, як вони кажуть, язикових і історичних.

Але дивним дивом дивуємося, коли читаємо в лондонскім Bulletin officiel du Partіe Socialiste Polonais, ч. I, органі польських соціалістів для Європи, що при точці о независимости Польщі не сказано ясно, о яку їм Польщу розсходиться, чи о етнографічну чи о історичну. З сеї то газети ми довідемося власне, якої то Польщі хотять соціалісти, бо читаємо в тім органі, що в польську соціалістичну республіку мають увійти ще Русини й Литвини а якби (eventuell) сего не хотіли, то можуть собі творити особні республіки. Дальше там балакаєся, що соціалістам польским треба конче ширити свою пропаганду на Русин і Литви. Якби ці соціалісти не були націоналами, то можнаби на се пристати, але націоналів для їх національних цілів з сею пропагандою треба вистерігатися. Соціалісти є націоналами і то, як кажуть, націоналами Польщі етнографічної. Інтернаціонального соціалізму на ділі в них нема, є лиш шовіністичний патріотизм, як видко з програми в бюлетені. Воли в сій програмі не звертаються

до Словаків, Угрів або інших націй, але пруть до Русинів і Литвинів і хочуть їх мати в своїй будучій республіці і є ще так ласкаві, що в своїй республіці забезпечують нам свободу розвитку національного, є навіть так толерантні, що на випадок, якбиśmy евентуально не хотіли приступити в їх федерацію, то вони нас не покарають а дадуть волю отворити собі свою федерацію. Слово „евентуально“ значить, що до таких прикрих сцен не дійде.

Ото, до чого дійшли ці панове, котрих маниць історична Польща. А як русини протестують проти такої неправді, перекидаються патріоти польскі в інтернаціоналів і докоряють радикалам, що в них напрям класовий ослаблюєся національним. А питаємося польських соціалістів, хто наказав їм лучитися в одну організацію з Конгресовою Польщею і Познанською а від австрійських організацій держатися подальше? Се відай був той напрям національний, котрий у радикалів така велика провинна.

Отже тутка бачитьс двозичність політики польських соціалістів. Від інших народів (чому конче від тих, що були під Польщею?) жадають вони, аби покинули аспірації національні в ім'я інтернаціонального соціалізму, а самі того інтернаціонального соціалізму не держаться.

Так то трактуються справи, котрі ми хотіли уважати вже за неіснуючі межі нами

а польськими соціалістами. Ми разом с польською молодіжкою, котра устами свого бесідника запротестувала проти такої програми польських соціалістів, також протестуємо і уважаємо, що історична Польща свідчить о тім, що соціалісти польські такі добрі шовіністи, як lewica sejmowa.

По сім забрав голос д. Дашиньский і сказав, що его партія мусить забезпечити собі терен з заду, щоби в данім часі такі некультурні народи, як Русини, не парализували їх, як то нераз вже бувало. За програму в бюлетині не хотів ясно сказати, чи его партія в Галичині є приймає за свою, чи ні. Одно тверде слово лиш сказав, що поки Русини не поставлять такої сили у себе, як его партія, то вони мусять і будуть брати руску бідноту в свою організацію.

V. Ст.

Увага від редакції „Народа“.

Хоть і не радо, а все таки мусимо й ми сказати словечко ізза перших поминок М. П-ча, а взаєне ізза виступу д. Дашиньского. — Отже насамперед ми попросимо д. Дашиньского сказати нам, коли то і де Драгоманов боровся с ким небудь нечесно? а ми, зі свого боку, можемо показати д. Дашиньскому, як боролися з Драгоманович польські соціалістичні орга-

ни: „Równość“ і „Przedświt“. Властиве д. Дашиньскому не слід би й говорити про Др-ва, коли він зве его учеником Бакуїна, бо таке говорити значить не знати нічого і ніяк навіть не того, що Др-ов писав про Бакуїна, — а у та вже що робити? — треба й нам говорити з д. Дашиньским. Д. Дашиньский невірною представляє заходи Драгоманова що до пролетаріату, війну его і осогачючий результат єї. На ділі Др-ов перший підняв думку про організацію пролетаріатів народів недержавних на території давньої Польщі і теперішньої Росії з Австро-Угорщиною, — хоть, правда, організацію федеральну, а не централістичну. І тут він не боровся с пролетаріатами навіть державних націй, — овшім завше настоював на союзі з ними, — а боровся тільки з якобінством проводирів польських і російських — консервативних і революційних, — за те, що вони найперше не хотіли вдоволяти потреб недержавних пролетаріатів, — уживати їх мов для пропаганди соціалізму, та особливо за те, що вони довго навіть воювали против усечени найбільшої перешкоди для тої пропаганди — абсолютизму. То була війна Др-ва з російськими соціалістами дійсно на ножі за політичну волю у Росії, — а скінчилася та війна побідкою Др-ва, як то признають самі російські революціонери, — люде, бачиться, компегентні. Далеко і соціалізмови

д. Дашинського до побіди над Драгоманізмом, або федеральним радикалізмом чи соціалізмом — звісно, не православним, а протестантським. Властиво д. Дашинський противиться сам собі, бо зразу він каже, що ніколи не поділяв думок Драгоманова, а далі запевняє, що власне він працює для здійснення ідей Др-ва. Та, се діло д. Дашинського. Ми тільки можемо єго запевнити, що ні один Русин не буде такий ваівний, щоби думати, що до Драгоманізму можна дійти аж кріз польську соціалістично-централістичну лайку. На що кому такої далекої і непевної дороги, коли Русини і тепер близькі до Драгоманізму, ніж дд. Дашинські? В усякім разі, ми дуже вдячні д. Дашинському, що заявив себе виразно централістом, котрого ціль — збити у, купу пролетаріяти народів руско-українського, литовського і т. п. і збудувати з ними польську республіку od morza do morza.

Не наше діло здержувати дд. Дашинських у їх забогзуч, германско-польських культуртрегерських розмахах на „варварів“ Русинів, — та ми обов'язані звернути увагу польської соціалістичної партії і в загалі польського робітнього люду на те, що той бік політики дд. Дашинських може тільки погубити справу польського люду, бо не потрібно дразнить Русинів і може собі нажити в них ворогів, замість союзників. Польський робітний люд повинен, слідом за куп-

кою дійсно політичної польської молодіжі у Кракові, запротестувати проти такої мандаторської політики польських соціалістичних, як і консервативних і т. и. проводирів, і ми певні, що він почує у своїм серцю кривду, роблену дд. Дашинськими, в єго імені, і Русинам і єму самому. Доля польських повстань на руско-українських землях повинна чомусь навчити польських робітників. Вони чейже не захочуть відограти, супротив Русинів, ролі своєї давньої шляхти, забогсза політика котрої довела до всенародного руско-українського повстання, за Хмельницького, що осматочно і повалило історичну Польщу... В усякім разі ми згорі дякуємо, іменем усіх свідомих Русинів Українців, за честь належати до Польщі дд. Дашинських і Коми.

Як звісно, Русини, і головню маси їх, дійсно парадіжували Поляків у їх повстанських і полонофільських заходах на Русин. По думці д. Дашинського, се некультурність, а, по нашому, самооборона, потрібна для культури, (ми не маємо тут на думці реакційного і сервілістичного в тих руских виступах, і того ми не думаємо боронити). Так було і так буде далі, і тим сильніший буде відпір Русинів против польських повстань на руских землях, чим більше вони будуть культуритися. Нехай дд. Дашинські затімлять се собі добре, щоби „в данім часі“ не перечислялися. Натомієць придається їм знати

д. Дашиньського до побіди над Драгоманізмом, або федеральним радикалізмом чи соціалізмом — звісно, не православним, а протестанським. Властиво д. Дашиньський протиставляв сам собі, бо зразу він каже, що ніколи не поділяв думок Драгоманова, а далі запевняє, що власне він працює для здійснення ідей Др-ва. Та, се діло д. Дашиньського. Ми тільки можемо єго запевнити, що ні один Русин не буде такий наївний, щоби думати, що до Драгоманізму можна дійти аж крізь польську соціалістично-централістичну лайку. На що кому такої далекої і невпевної дороги, коли Русини і тепер близькі до Драгоманізму, ніж дд. Дашиньські? В усім разі, ми дуже вдячні д. Дашиньському, що заявив себе виразно централістом, котрого ціль — збити у, купу пролетаріяту народів руско-українського, литовського і т. п. і збудувати з ними польську республіку od morza do morza.

Не наше діло здержувати дд. Дашиньських у їх забогсзуч, германско-польських культуртрегерських розмахах на „варварів“ Русинів, — та ми обов'язані звернути увагу польської соціалістичної партії і в загалі польського робітняго люду на те, що той бік політики дд. Дашиньських може тільки погубити справу польського люду, бо не потрібно дразнити Русинів і може собі навчити в них ворогів, замість союзників. Польський робітний люд повинен, слідом за куп-

кою дійсно політичної польської молодіжі у Кракові, запротестувати протів такої мандаторекої політики польських соціалістичних, як і консервативних і т. и. провідирів, і ми певні, що він почує у своїм серцю кривду, роблену дд. Дашиньськими, в єго імені, і Русинам і єму самому. Доля польських повстань на руско-українських землях повинна чомусь навчити польських робітників. Вони чейже не захочуть відограти, супротив Русинів, ролі своєї давньої шляхти, забогсза політика котрої довела до всенародного руско-українського повстання, за Хмельницького, що осматочно і повалило історичну Польщу... В усім разі ми згорі дякуємо, іменем усіх свідомих Русинів Українців, за честь належати до Польщі дд. Дашиньських і Коми.

Як звісно, Русини, і головню маси їх, дійсно параліжували Поляків у їх повстанських і полоновільських заходах на Руси. По думці д. Дашиньського, се некультурність, а, по нашому, самооборона, потрібна для культури, (ми не маємо тут на думці ре акційного і сервілістичного в тих руських виступах, і того ми не думаємо боронити). Так було і так буде далі, і тим сильніший буде відпір Русинів протів польських повстань на руських землях, чим більше вони будуть культуритися. Нехай дд. Дашиньські заглянуть се собі добре, щоби „в давні часі“ не перечислися. Натоміць придається їм знати

те, що і найреакційніші Русини не мали тай не мають нічого протів самостійности Польщі в етнографічних границях, а поступовці з них і протів усяких культурних союзів (федерацій) с культурними Поляками, як рівні з рівними..

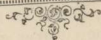
Голос д. Дашиньського, як бачите — поки що, єдиний безтактний і несправедливий для пам'яті М. П-ча, серед усіх тих, що роздалися по поводу єго смерті..

АВТОБІОГРАФІЯ

М. П. Драгоманова

1841 — 1888.

Між паперами М. П-ча я найшов его рукописі п. з. „Автобіографическая замітка“ і „Добавленіє“ до неї. Обов писані по російському, очевидно з огляду на тих, для котрих статі були првзначені і котрі української мови не знають. Про призначенє першої з названих статей М. П-ча, сказано далі; друга статя писана для д. Леона Сіхлера, фольклоріста, для якогось фольклорістичного виданя, бо до неї доданий М. П-чем невеличкий список „Сочиненій и изданій М. Драгоманова по folk-lore“ (усего 9 назв). Сі обі статі я печатаю, в моім перекладі, і додаю до того, у перекладі с французкого, его автобіографійку, писану очевидно для якогось німецкого виданя — ниводжу се с того, що заголовок тої біографійки затитулований по німецци: „Michael Dragomanow, ein ukrainischer und russischer Schriftsteller“. Біографійка та цікава для деяких подробиць життя М. П-ча, поділу его праць і зводу его поглядів зробленого ним самим. Вона писана іще в Женеві між 1882 і 1885 р. та на лихо, не скінчена, — бодай я найшов

тільки 4 сторінки рукописі (великого листового формату).

Все напечатане далі я зважився назвати „Автобіографією“ М. П-ча, хоч вона, як бачите, не повна і доведена тільки до 1839 р. Докладніше про деякі моменти життя й діяльності М. П-ча є в отсих его статях: „Два учителі“ (Народ, 1894, 11 - 15 — про гімназiальні часи), Народні школи на Україні (про педагогічну діяльність М. П-ча), Австрорускі спомини (про его діяльність в Австро-Угорщині), Дрібніці звістки є і в менчих статейках М. П-ча у II, IV і V тт. „Громади“.

Звістки про життя і праці М. П-ча подає в отсих виданнях: Біографическій Словарь Унив. св. Владимира (у Києві); Dictionario degli scrittori contemporanei A. De Gubernatis; Dictionnaire des écrivains contemporains, par A. De Gubernatis; Brockhaus Conversations Lexicon вид. XIII і XIV (в остатньому без помилок), Брокгауза — Ероноа Лексиконъ, по рос. XIV вих. (1894, т. XI); проф. Alfons Thun „Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland, Leipzig, 1883, ст. 310—315; Ом. Огоновскій Історія лит. рускои (багато помилок і перекрутів); Ottův Českí naučný Slovník; Carnoy Dictionnaire des folkloristes; Kawelins u. Turgenews soc. pol. Briefwechsel mit Herzen, передмова Дра Б. Мінцеса.

М. К.

Автобіографічна замітка М. П. Драгоманова.

Я родивсь у септєбрі 1811 р. в г. Гадячі, полтавської губернії. Батько мій, як і мати, належали до дрібних дворян, що вийшли з української козацької старшини. Мій батько, як багато тодішніх українських паничів, за молу служив у Петербурзі, де розвив самовченим деяке знанє, набуте у школі в батьківщині, і пішов у літературу; дядько, офіцер, брав участь у тайному товаристві Соединенныхъ Славянъ. Вернувшись у батьківщину, в кінці 30-х років, — з ідеями, що були сумішкою християнства с філософією XVIII в. і якобіства з демократичним цезаризмом, батько мій не найшов собі місця у канцелярско-дворянському складі повітового життя николаївського часу і, оженившись, більше сидів дома і читав книжки, як не заходився коло процесів усього дрібного люду, як крест'ян (из бувших козаків), що доходили собі волі, рекрутів, неправедно узятих в армію і в загалі всяких притіснених. За те его терпіти не могли місцеві

урядники і більша частина поміщиків. Страсть до читання і до свого роду політики за дитини перейшла на мене від батька, за показом котрого я, ще будиши учеником гадацької повітової школи (1849—1853), прочитав майже всі цікаві книжки в его бібліотеці, особливо подорожі та історичні твори (в тім числі двічі Історію Государства Россійскаго, Карамзіна). В 1853 р. я пішов у полтавську гімназію, де особливо ревне займався латинською мовою і інтересуючись римською історією; грецької мови у нас не вчили, та я з великим упоснем читав Гомера і Жюльєна Історію Греції в перекладі. Я був у пятій класі, коли почалася агітація в справі визволення мужиків, що наповнила усю мою душу. Від тодіж я попав під вплив нового учителя історії, що давав мені читати Герцена і вкупі с тим наказував, що для того, щоби вкорінити в собі гуманні й ліберальні ідеї, треба багато учитися і читати на чужих мовах історичні й політичні твори, бо, казав він, на російській мові уряд може, коли захоче, заборонити усю літературу. З деякими товаришами я став читати виходивших тоді у перекладах: Шлоесера (Історію XVIII в.), Маколея, Прескота, і в оригіналі Гізо, — став учитися по німцям. Ми оснували рукописну часопись, котрої я був редактором. У 1859 р., як я саме кінчив гімназію, я зіткнувся з надзирателем гім-

назічного пансіона, — за що мене присудили виключити з гімназії „сь тьмъ, чтобъ впредь нигуда не принимать“. Попечитель, Н. Ів. Пирогов, предложив раді гімназії замінити мені виключене простим увільненем, після котрого я міг бути прийнятий у Київський університет. — Я дуже обовязаний мьому батькові, котрий розвив у мні інтелектуальні інтереси і с котрим у мене не було морального розладу і боротьби, — річ дуже рідка у Росії і тепер, а перше тим більше. Дуже я вдячний і гімназії, в котрій мені пощастило попасти: 1) на гарного латиніста, що надавав більше значіння літературі, ніж дрібницям грамматики, — 2) неплохого натураліста, дякуючи котрому, я не найшов новизни в тому реалізмі, про котрий молодіж у Росії незабаром говорила як про щось виключне і супротивне гуманізму, 3) прекрасного учителя історії, що преподавав нам курс нової історії до самого 1859 р. (до італіанської війни), вияснивши нам фактично змієл реформациі, англійської і голландської революції, філософії XVIII в., принципи лібералізму і національності, нарешті соціалізму (по поводу 1848 р.), — дякуючи чому, ми вступили в університет зі змогою орієнтуватись серед того Sturm und Drang, який тоді починався в російській молодіжі. На щасте, і в університет я попав у попечительство Пирого-

ва, котрий допустив у Києві de-facto академічну волю, походить на європейську.

З самого вступу в університет, в осени 1859 р. я пошов у кружок студентів, котрі оснували перші недільні школи у Росії (я не беру в шот Остзейських губерній). Я описав ті школи, як у загалі всю свою участь в справі народної освіти в своїй брошурі Народні школи на Україні. Тут я скажу коротко, що многі з нас узялись до діла с ціло політичної пропаганди, та побачили єї неможливість серед дітей (из ріжких варетатів і приелуги) і єї непрактичність навіть серед дорослих, та неграмотних — і усердно занялись педагогічною стороною справи. Из кружка студентів, що займалися недільними школами, вийшло кілька учебників і популярних книжок, та в 1862 р. уряд закрав недільні школи, — і тим дав новий товчок революційному настроєві молодіжі, особливо у столицях.

У Києві нашому кружку найшлося пове педагогічне діло. Тут самий уряд, для противудійства польській пропаганді, рішився оснувати по селах школи, а для підготовлєня для них учителів, — Педагогічну Школу в Києві. Та грошей уряд на се діло дав крайне мало (10.000 р. на три губернії). Тоді М. А. Тузов, — розумний чоловік, що оказався в шкільній адміністрації кївського округа, — обернувся до

студентів, що заявили себе в недільних школах, і чоловік шість из них згодились давати уроки (лекції) у „Временной Педагогической Школы“ безплатно. Я був між тими студентами і преподавав російську історію. Рада той Вр. Пед. Школи, — в котрій взяли участь і деякі молоді учителі гімназій, — була в 1-62-63 рр. комітетом, котрий фактично орудував справою оснуваня перших російських народних шкіл у західній Україні. По обставинам справи, було признано кївською шкільною адміністрацією допуст і народної мови при початках науки, — і покладено було зложити Читанку (Lesebuch) так, щоби вона представляла поступєний перехід від народної української мови до (велико) рускої і за тим до церковно-славянської. В користь того принципу висказалась тоді більша частина педагогічних рад гімназій кївського учебного округа, котрим міністерство поручило розглянути проект уставу шкіл Принцип той був майже прийнятий і в міністерстві (Головіні). Та тоді у вищих кругах повстала боротьба між двома партіями: одні хотіли віддати народні школи понам і Синоду, инчі світському міністерству. Характерно, що си справа причепилася до справи про поправу битю (матеріального) духовенства. Запевне, оборонці польської школи виставляли єї як охорону Росії від революційної пропаганди. Кївські поли на-

пали на нашу Педагогічну Школу, як на таку, в котрій преподають „нігілісти“ і „українські сепаратисти“. Попів піддержали „Московскія Відьмости“. Кінчилося тим, що міністерство, щобь одлять уступку общественному мьнью, прогнало із Пед. Школи преподавателів студентів (замінивши їх учителями гімназій — платними) як раз тоді, коли ті студенти, кінчивши курс 1863 р. получили офіціально право бути учителями навіть у гімназіях. Між такими був і я, — у друге без усякого резону відірваний від любимого діла, та ще тоді, коли я мрив, випробувавши ще раз свій курс на практиці, печатати его!

Щоби скінчити огляд часу свого студентства, я повинен сказати ще про дві важкі не для одного мене обставини: про відставку Пирогова у 1861 і про польське повстанє 1863 р.

Деспотичний уряд Росії не міг терпіти чисто конституційного ладу, устроєного Пироговим у київскім учебнім окрузі та університеті і неважаючи на те, що царь двічі одобрив плани учебної управи, предложені ему Пироговим, остатній був відставлений весною 1861. Увесь педагогічний світ Києва і его округа і більше образована частина публіки рішались зайвити знаменитому ученому своє співчутє. У Києві було устроєно ему два банкету, на котрих у-перше в Росії появилися

співчутливі телеграми. На пернім банкеті, данім представителями шкіл, я був одним із депутатів від студентів і сказав промову, в котрій доказував, що реформа Пирогова, заміни дісципліни солдатської — моральною і ограничене самовіля начальників (котрі перше були ученики у класах полінами дров) законність, — внесла більше ладу в школі, ніж було перше Промова моя визвала одні з найшумніщих оплесків і буда дуже розхвалена в описі банкету, виданому професорами університета (під редакцією пр. Шульгина, потім редактора офіціального „Кієвлянина“ і моего політичного противника). Брошура Шульгина бистро розійшлася, в двох видавях, та в газетах промову мою не було дозволено перепечатувати (один Катков напечатав єї в своїй двунедільній газеті „Современная Лѣтопись Русскаго Вѣстника“), — а ректор університету, проф. Бунге (тоді один із найліберальніщих професорів, тепер міністер фінансів) получил увагу від міністерства за те, що дозволив мені виголосити мою промову — в користь законности і педагогічного авторітета!!

Для мене особито виступ мій на банкеті Пирогову мав великі наслідки: він підтовкнув у мнє інстинкти політичні і в купі єтим познакомив мене з кружком ліберальних професорів і дав мені змогу розширити свої нау-

кові занятя, переважно по всеобщій історії, в котрій я займаючися зразу головно Римом, зацікавлювався соціальною боротьбою останніх часів республіки і появою християнства, а затим і релігійною історією старинного світа загалом. У 1+62 р. Шульгин, — професор всеобщої історії, — виходючи в одставку, рекомендував мене раді університету, як будущего кандидата на професора і предложив вислати мене, після скінчення курсу, за границю.

Польський рух мав великий вплив на мое політичне вихованє. Рожденний на лівому березі Дніпра, я не мав наглядного понятя про Поляків, — і спочував їм, як жертвам російского деспотизму, хоть усе таки, як Українець не зовсім забув про те, як і Польща притісняла Україну (Ще дитиною я прочитав Історію Малої Росії Вантыша-Каменского). Приїхавши на правий беріг Дніпра, у Київ, я побачив, що Поляки тут — аристократія, а не народ, і був потрясений тим, що навіть студенти Поляки бють своїх слуг і ходять у коцьоли, де усередно клячуть (ми, студенти „русскі“, або „православні“ усі були горячі демократи, а в релігії — атеїсти). Вкусі с тим мені кидалася в очи нетерпимість Поляків до Росіян і особливо до Малоросіян, або Українців.

Остатні чинили у Києві вже 1859 р. осібий національний кружок, — хоть власне огромна більшість „православних“ студентів ки-

івекого Університету (коло 500 душ из вільнослухачам) були родом Українці. Той кружок дбав про розвиток української мови і літератури і бажав самостійного стану української нації перед польською і великорусскою (російською). Та в подробицях політичні й соціальні змагання Українців були тоді дуже різнообразні і навіть не зовсім ясні. Були, zapewне, серед тодішньої української молодіжї і мрії про установа на Україні чого небудь, в роді старої козацкої республіки і про повстанє мужиків, як описано в поемі Шевченка Гайдамаччини 1768 р. та більшість не була так радикальна, і більше увлекалась літературними і національно-художественними інтересами, а також і педагогічними, бо всі Українці стояли за народну мову в школах. Позаяк російський уряд тоді не перепиняв українским публікаціям і не перешкоджав пробувати вчити по українски у школах і церквах, то особливої ворожні до російского уряду в тодішніх українских кружках не було і навіть кружки ті були менче радикальні політично, аніж „русскі“ кружки без спеціальної української окраски. Начі були відносини до Польщі. Польскі претензії на володінє правобережною Україною страшенно обурювали Українців, котрі, по реакції, готові були, подібно галицким Русинам у 1848 р., зійтися з царским урядом для боротьби с Поляками.

кові занятя, переважно по всеобщій історії, в котрій я займаючися зразу головно Римом, заінтересувався соціальною боротьбою останніх часів республіки і появою християнства, а затим і релігійною історією старинного світа загалом. У 1862 р. Шульгин, — професор всеобщої історії, — виходючи в одставку, рекомендував мене раді університету, як будущего кандидата на професора і предложив вислати мене, після скінчення курсу, за границю.

Польський рух мав великий вплив на мое політичне виховане. Рожденний на лівому березі Дніпра, і не мав наглядного понятя про Поляків, — і спочував ім, як жертвам російского деспотизму, хоть усе таки, як Українець не зовсім забув про те, як і Польща притісняла Україну (Ще дитиною я прочитав Історію Малої Росії Бантиша-Камєнекаго). Приїхавши на правий беріг Дніпра, у Київ, я побачив, що Поляки тут — аристократія, а не народ, і був потрясений тим, що навіть студенти Поляки бють своїх слуг і ходять у косяцолі, де усердно кличуть (ми, студенти „русскі“, або „православні“ усі були горячі демократи, а в релігії — атеїсти). Вкупі є тим меві кидалася в очи нетерпимість Поляків до Росіян і особливо до Малоросієв, або Українців.

Остатні чинили у Києві вже 1859 р. осібний національний кружок, — хоть власне огромна більшість „православних“ студентів ки-

ївского Університету (кодо 500 душ из вільно-слухачамз) були родом Українці. Той кружок дбав про розвиток української мови і літератури і бажав самостійного стану української нації перед польською і великорусскою (російскою). Та в подробицях політичні й соціальні змагання Українців були тоді дуже різнобразні і навіть не зовсім ясні. Були, zapewне, серед тодішньої української молодіжі і мрії про установу на Україні чого небудь, в роді старої козацкої республіки і про повстанє мужиків, як описаної в поемі Шевченка Гайдамаччини 1768 р. та більшість не була так радикальна, і більше увлекалася літературними і національно-художественними інтересами, а також і педагогічними, бо всі Українці стояли за народну мову в школах. Позаяк російський уряд тоді не перешкоджав пробувати вчити по українски у школах і церквах, то особливої ворожні до російского уряду в тодішних українських кружках не було і навіть кружки ті були менше радикальні політично, аніж „русскі“ кружки без спеціальної української окраски. Інци були відносини до Польщі. Польскі претензії на володінє правобережною Україною страшенно обурювали Українців, котрі, по реакції, готові були, подібно галицким Русинам у 1848 р., зійтися з царским урядом для боротьби є Поляками.

Сам українець родом і бачучи в Києві чимало с того, про що в решті Росії понятя не мали, — я у многому розділяв змагання і ідеї українських націоналістів, та у многому вони мені видавались реакційними: я не міг розділяти байдужности їх до російської літератури, котру вважав більше розвитою тепер, ніж українська і більше повною загальноєвропейських інтересів (я далеко більше находив виховавчого політично у „Колоколів“ і „Современників“, ніж у Основі*); не подобалась мені і різкість у відносинах Українців до Поляків, а думка про який небудь союз из царским урядом против Поляків видавалася мені обурюющею і помилливою. Мене, і деяких инчих, так думаючих, українці прозивали космополітами, слово, котре ми брали за похвалу.

Тим часом польське повстанє наближалося до Києва. Поляки, навіть демократи, серіозно доказували, що мають право на західну Україну, бо в ній дворянство, або, як тоді стали говорити „інтелігенція“ — польське. Реакція тим польським змаганням давала силу серед кївської „православної“ молодіжі — Українцям. Кредит „космополітів“ падав по мірі того, як ставало звісним, що відповідні столичні кружки безусловно ставали на боці Поляків. Бачучи помилки „космополітів“ і не розділяючи многого у змаганнях Українців, я ставав холодніший до

„політики“ студентських кружків, перестав ходити на збори і увесь свій політичний жар клав у лекції російської історії в Врем. Пед. Школі. Впрочім педагогічний інтерес зблизив мене з Українцями. Коли я дізнався, що вони задумали видавати популярні книжки, я вступив у їх корпорацію (громаду), котра зараз же вибрала мене в комісію для редакції таких книжок. То було весною 1863 р., як раз у час проби польского повстаня коло Києва.

Та тут вишло щось таке, що можливо тільки в Росії. Реакціонери і державні централісти, котрих органом стали „Московскія Вѣдомости“ Каткова, воюючи с Поляками, напали і на Українців, вбачивши в їх змаганнях, навіть чисто літературних, сепаратизм, — і заявили, що увесь український рух — справа польської інтриги. Уряд розпорядив: заборонити печатати на українській мові книжки духовні (від евангелія), а також популярно наукові і педагогічні. Так спинилась і праця тої громадської комісії в котру я понав.

Тим часом я скінчив курс; поїхав на вакації, — і вернувшись, дізнався, як і розказував вище, що я прогнаний і з Пед. Школи. Треба було шукати нової праці і для духа і для тіла, бо справа про мою поїздку за границю відкладалася на довго: у філологічному факультеті між професорами ліберальна партія (один

із членів котрої, Шульгин, мене рекомендував) ослабла, — а консерватори не були прихильні до мене. Щоби посунути свою справу, я рішив, за порадою Шульгина, представити дисертацію *pro venia legendi* зі своїх праць по римській історії, — про „Імператора Тіберія“. А щоби чим небудь жити і мати змогу виховувати брата і сестру (батько мій перед тим умер) я взяв предложену мені посаду учителя географії у 2-гій київській гімназії.

Дисертацію свою я боронив у початку 1864 р. Вона зробила на публіку і на професорів доволі чудне вражіння. В ній я, зовсім не знаючи новітньої заграничної літератури по справі, на основі одних класиків, набрів на думку, що імперія римска не була зовсім упадком римського світа після республіки, а була свого роду прогресом коли не політично, то соціально і культурно. Туж думку я розвив і в пробній лекції — про стан жінки у перший вік римської імперії, в котрій я виступив протів авторітета Ювенала, як у книзі про Тіберія виступав протів авторітета Тацита. Пізніше, у 1869 р. я розвив ті думки систематичніше у книзі „Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи и Тацита“ (моя магістерска дисертація). На тім як віднеслися до моїх перших учених проб мої недавні товариші і професори, я у-перше за-

нав те, як не привикла публіка у Росії до об'єктивності і до всякого роду складних справ і складних формул. Ліберали (в тім числі й проф. Шульгин) були скандалізовані моїм, так сказати, імперіалізмом, — а також соціалізмом; консерватори — привитали було мене на діпуті за мою критику римської республіки, та обидилясь мою критикою Ювеналового консерватизму в жіночій справі. Подібне случалося зо мною і після того ві всіх дальших стадіях моєї літературної кар'єри, — до чого я не швидко і не лехко привик.

В усякім разі факультет і рада київського університету допустили мене в приват-доценти і навіть поручили мені з 1865 р. читати обовязкові для студентів лекції, т. є. на правах штатного доцента, обіцяючи післати мене на свій (а не міністерський) кошт за границю, після того як я выдержу магістерський екзамен. Та справитись мені с тим екзаменом було не лехко, бо обставини навалили на мене тоді чимало різної праці. Я уже говорив, що мусів виховувати брата і сестру; за остатну я мусів давати уроки у пансіоні, де вона училася. Окрім того, у 1864 р. умерла мати моєї нареченої і я мусів женитися швидче, ніж думав. Я опинився таким чином від разу чоловіком із сімєю в три душі, маючи усього 600 р. у рік від університету. Тільки через якийсь час уні-

верситет прибавив мені до 1 000 р. і потім до 1200 р. та за те прибавилась і моя сім'я. Треба було добувати гроші газетною і журнальною працею. Я став писати кореспонденції, літературні критики, а після того і передові статі в С. Педтерб. Відомости (редактор Корш, опісля усунутий гр. Толстим.) Найчастіше я писав про політичний стан т. зв. Югозападного краю (київск. генер. губернаторство), стараючись розігнати туман, що напустили про него на публіку тенденції аристократично-польські і бюрократично-московські. Від славянського з'їзду в Москві 1867 р. редакція предложила мені писати про славянську справу і „вести полеміку з московськими газетами“. Я написав тоді чимало фельєтонів і передових статей, у котрих старався розглядати російсько-польські і в загалі славянські справи с погляду демократично-федерального. Запевне, я не раз зачінав і українську справу, тим більше, що тоді я більше зблизився з київським українським кружком, — сильно порідившимся в 1863 р. — і ввійшов до української педагогічної справи.

У 1865 р. введено було на лівому березі Дніпра земство, — а в купі з тим стала там на черзі справа про народні школи. Чернігівські земці, між котрими було кілька людей з університетським образованием і з українськими тенденціями, звернули увагу на konieczність уживання україн-

ської мови в місцевих школах. Тим часом і в київському генерал-губернаторстві побачили (навіть сам ген. губернатор Безак) konieczність оживити народні школи, замірші після 1863 р. під вагою запануваного тоді клерикалізму, которого навіть в учебному відомстві представителем був новий попечитель князь Ширинський-Шихматов. Майже одночасно і проф. Шульгин, котрий став в 1864 р. редактором офіційного журналу „Кієвланинъ“ (у 1865 1866 рр. державшийся ідей хоть монархічного, та доволі радикального демократизму) і чернігівці предложили мені писати про шкільну справу на Україні. Я й написав кілька статей про те у С. Пет. Відомостях. — між инчим: „Земство и мѣстный элементъ въ обученіи“ і „О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка.“ В остатній статі (N. 93, Спб. В. 1866) я між инчим розібрав непридатність для всяких, а особливо для українських шкіл „Книги для чтенія въ школахъ кієвскаго учебнаго округа“, виданої ки. Ширинським-Шихматовим, замість тої, котра, як я згадував вище, складалася в 1863 р. учителями Вр. Пед. Школи. Книжка ки. Ш. Шихматова починалася церковно-славянською частиною, потім давала статі на російській офіційній мові, потім — народні пісні й оповідання — великоруські, і ні слова — українського. Я пропонував: починати

українським елементом і підніматися поступово до російського, — і в сім додано було моїми критиками (особливо Моск. Відомостями і самим кн. Ш. Шихматовим) — мій сепаратизм. На біді ж моя стаття була поміщена 6-го апріля 1866 р., а 4-го апріля Каракозов стріляв у пари. Катков найсерйознішим способом побачив зв'яз між моєю статтею і вистрілом Каракозова (див. Н. Моск. Вѣд. бачиться з 17 апр. 1866 р.) Кн. Ш. Шихматов покликав мене для пояснень, — і за тим доніс міністру (новому, гр. Толетому), що „Пр. Доцент Драгоманов належить до партії українофілів“. Міністер приказав було предложити раді кievського університету розсудити, на скільки я можу оставатись преподавателем в університеті, та кн. Ш. Шихматов, не надіючись на певний успіх, предложив від себе „ограничитись поки що доглядом за мною“. Догляд той тривав кілька років і був причиною того, що коли я получив у 1870 р. ступінь магістра і був вибраний радою університету в штатні доценти і висланий за границю від університету, — попечитель (новий) не зважився потвердити мій вибір і, за порозумінням із міністром, відложив потвердження до мого повороту в 1873 р. — через що між инчим я не получав усеї суми грошей, котру звичайно видають у Росії командованим за границю

молодим ученим¹⁾. Тепер я мусу сказати, що доноє кн. Ш. Шихматова рішучо прикував мене до українського напрямку; бо я, по натуральній реакції, занявся пильніше дослідом українських справ, изразу педагогічної, потім і національної в загалі. Впрочім коло того часу повстали й інші нитки, що привязали мене до українського руху:

Займаючися старинною історією, я звернув особливу увагу на реалії і мітологію арійських народів. Від старинних народів я перейшов до нових і тут остановивсь і на народних переказах і словесности Славян і між ними, з певне, Українців У 1867 р. я с кількома приятелями поклав видавати збірники української народної словесности, що набралися у різних осіб із часу запалу до збирання етнографічного матеріалу недавними роками. До речі ж то були би майже єдині українські видання, не забо-

¹⁾ Не безітересно додати й те, що на тасі відносини до мене начальства мали вплив і редакції на мою магістерську дисертацію представлена в Журналь Міністерства Народнаго Просвіщенія профессорам Вильбаховим (потім редактор „Голоса“) і Модестовим (потім ліберальний сотрудник той самосонской газети) и рекомендована за тим Вильбаховим у „Рускомъ Вѣстникѣ“ Каткова. Усеї редакції мої докорили мені між инчим за похвальну заздку про статтю Чернишевского (про причини упадку Риму, рецензія на Гізо Історію Цивілізації въ Европѣ, в російскому перекладі) і навіть якось то витолкували одно місце в мой книзі в смислі похвали царевнства.

ронені тоді російською цензурою. Швидко ми видали дві книжки казок і дві пісень, — а в 1869 р. я вкупі з проф. Антоновичем засів за звід українських політичних пісень з історичним коментарем, — перші два томи котрих видачі були у Києві в 1874 і 1875 рр. під заг. „Історическія пісні малорусскаго народа, съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“, т. I, (Пісні вѣка дружиннаго и княжескаго, X—XV в.; пісні вѣка козацкаго: А) Борьба съ турками и татарами XV—XVI в.) т. II, (Пісні вѣка козацкаго: В) Борьба съ поляками до см. Богдана Хмельницкаго 1657 г.“ — Тепер я продовжаю се виданє сам у Женеві п. з. Політичні пісні укр. народу XVIII—XIX ст.; — і видав поки що у 1883 р. перший випуск: Запорозжі 1709—1740. (В 1881 р. я видав резюме політичних пісень XIX ст. и з. „Нові українські пісні про громадські справи).

Студії багаті і прекрасної української народної словесности, а особливо політичних пісень, що показують поетичну історію українського народу, розказану ним самим, заставили мене грішко полюбити той народ і пережити усми силами душі усі частности української справи у Росії і Австро-Венгрії. Студії ж пісень про боротьбу українців с турками, — рівнаючи їх с такими ж піснями народів балканских, заставили мене вдуматися в т зв. восточну

справу, — а все вкупі приводило мене до думки про конечність широкої постановки федерально-демократичної справи в усій восточній Европі. Мені здавалось, що Українці, а в частности Київляне повинні заграти важну ролю в сім ділі, — та для того, думав я, треба було їм конче як найбільше політичного образования: більше знаомства из західно-европейскою політичною наукою, а також з історією і станом і своєї батьківщини, і западных Славян. На нещастє, власне історіко-філологічний факультет у Києві був особливо невдоволяючий по складу своїх професорів власне по тим катедрам, які були необхідні по моему ідеалу. Я став пропагувати серед знаомих студентів, як свій ідеал, так і конечність пригтовлятися до занятя відповідних катедр. Та пропаганда моя мало приносила оwoчів між инчим через те, що молодіж у Росії остатними роками відшляла від гуманітарних наук до прородничих і коли врешті і стала знов інтересуватися суспільними справами, то виключно економічними, та і тут кидалася на прості формули соціалізму, мало звертаючи уваги на спорні справи їх здійсненя і прикладу в кожій країні.

У 1869 р. в Київ долетіли відгомони пєтербургских студентских ворухень, вивзаних

кружком Нечасва, як опісля оказалось ширшого серед молодіжі вістку, що в західній Європі 2.000.000 інтернаціоналістів готові повстати і піддержати соціальну революцію у Росії. Та для початку тої революції, Нечаівці підбивали студентів домагатися корпоративних прав і закладів: кас зборів, столових. Маючи земляків і приятелів серед студентів, я, хоть і радувався, що пробудився рух серед молодіжі після сну, що заволодів нею після 1863 р., та старався усяко противудіяти студентському політиканству, як зовсім безплодному. Я радив студентам ніяких демонстрацій не робити, ні за які корпоративні петиції не подавати (бо є того не вийшло би нічого, окрім ні на що непотрібних виключок і висилки) а просто устроїти собі кружки і корпоративні і при тому головно для самообразованя і для студій своєї батьківщини (по провінціям); у загалі ж я радив студентам дивитися на себе не як на діячів, а як на приготовлявшися до діяльності, і доти не вважав для студентів корисним братися за яку небудь суспільну працю, окрім проб навчаня робітників у маленьких частных шкілках (по конечности, тайних). Я був дуже довольний, що ківевські студенти, після довгих спорів, рішили ніяких петицій за студентські корпоративні права не

подавати, та є жалем дивився, що заведені і в Кієві тайні студентські корпоративні занялися більше касами, столовою, ніж самообразованем і студіями своєї батьківщини. Та все ж таки є того часу в Кієві повстало кілька кружків і є такими цілями. В один из них покликаво і мене, і я прочитав там реферат про стан жінок в українській народній сім'ї. Після того реферата у мене була інтересна стичка є петербургским делегатом, що підняв у кружку справу про жіноку. Делегат докоряв мені, по що я говорю про Україну, як про щось особне, коли в Росії тепер іде справа „о соединеніи силъ для борьбы съ общимъ врагомъ“, — т. є. урядом. (Про стичку ту, — початок моїх суперечок из великорускими революційними централістами і всеросійськими яacobинцями, — я розказав у книжці Истор. Польша и Великорусская демократія). З инчих рефератів у кружку тямлю — виклад Капіталу Маркса, зроблений недавно кінчившим студентом, опісля моїм близьким другом, Н. Зібером.

Незабаром після того я виїхав за границю, на два роки, та остався три. Проїхав я найперше у Берлін, через Варшаву і Познань. У Варшаві я побачив наглядно „обрусеніє“, а в Познані — „обпрусеніє“. У Берліні я про-

жив вісім місяців у самий розгар війни с Францією. Я відвідував лекції (особливо Моммсена) і бібліотеку, в котрій займався римскою і церковною історією (я тоді обробляв статі, с котрих дві: *Духовное господство і Борьба за духовную власть и свободу селѣсти вѣ XVI—XVII в.* були опісля напечатані у „Знавіи“ і „Отечественныхъ Запискахъ“, — та перша голова моєї праці: „церковь и государство в римской имперіи“ не була пропущена цензурою у „Знавіи“ і пропала у петербуржскихъ цензурно-редакційнихъ архівах). Решту часу я посвячав на знакомство з великим європейскимъ городом і єго житєм, особливо політичним. Особливо часто я бував на зборах робітників, — де мене вражали три речі: щетота костюмів робітників, їх начитаність і те, що про соціальну справу говорять не найбідніші, а найбогатіші (і, zapewне, найобразованіші) робітники. Я сі обставини нагадав особливо тоді, коли, прийїхавши в Цюріх у 1873 р., застав там чимало молодих людей из Росіі, в тім числі і кїевскихъ знайомих, котрі толкували про лагоду до соціальної революції російскихъ мужиків, особливо голодних самарців.

Немногої зносини з вищими класами берлінської людности, не виключаючи студентів і

професорів, не збудили в мині емпатії до Прусаків: окрім грубости манер (я завважав, що в Берліні тільки одні соціал-демократи визначалися чемпістю), мене немилю вражала національна нетерпимість, іменно той Uebermuth, котрий тоді німецка печать бачила в відносинах усіх народів до Німців. Особливо той Uebermuth і Raechhass показувавса до Славян і в частности до Росіян. У Липскому я найшов більше м'якості, та перші слова, які мені сказав один молодий професор, були: „ми з Росіянами будемо приятелями, поки вони не прийдуть відбирати у нас — Вогемію!“¹⁴ Из Липского я поїхав у Баутцен, Прагу (в Празі я був у час переговорів Чехів з Гогенвартом, про унадок котрого я дізнався у Відні), Відень — і став знаходитися с Славянами і, в частности, з нашими суплемінниками — Галичанами. При тому я збирав у різних бібліотеках матеріали для порівнявчого коментаря до Ієгоричних пісень Малорусского народу. Як ті матеріали, так і вражіння мої від славянскихъ земель мені прийшлося зводити у Гейдельберзі та у Флоренції серед занять по старинностям.

У Гейдельберзі (в осені 1871 р.) я написав статю: „Восточная политика Германии и обрусение“, що була напечатана у

н-рах 2—5 „Вѣстника Европы“ 1872 р. Точною виходу мого була думка, що після сполучення Італії, упадку Наполеона, сполучення Германії, слідуєчий історичний момент муєсть бути — упадок Турції та абсолютизму у Росії. Той процес, — котрий можна назвати еманіпацією Славян, — усложняєся тим, що германека раса иде на Восток, де намагає панувати над Славянами. Російський абсолютизм, на котрий многі у славянстві дивляться як на освободителя і конкурента воєвничому германізму, є власне свідомий і несвідомий союзник остатнього, особливо тоді, коли він, бажаючи наслідувати Прусію, пробує „обрусеніє“ західних провінцій Росії, подібно тому, як Прусія германізує свої восточні провінції. Між тим се обрусеніє уже через те неможливе, що воно не може обшпиратися на колонізацію; воно тільки ослабляє місцеві народні елементи і робить їх менче спосібними противудіяти чужому напору из заходу: в Литві, Білорусії і Західній Україні — польському, а в самій Польщі німецькому. Вивід: — замість політики централізації та обрусенія в усій західній половині Росії приличніща політика самоуправи країн і національностей, основана на демократичному принципі. Така політика дасть Росії особливу силу і в західнім

славянстві, і в східній справі. — Сі думки я підкріпляв у моїй статі розбором німецьких брошур і книжок, що радили Германії захопити Бессеїя Вієли, а Австрії — Дунаю і Балкан, — оглядом відносини Поляків і великоруских централістів до відродіння литовських, білоруских і українських, — відносини російських лібералів, славянофілів і уряду до польської справи, — нарешті я зробив проект ліберально-демократичних реформ у Польщі. — В 1875 р. я розвив тіж думки инчими фактами в статі „Евреи и поляки въ югозападномъ краѣ“ (те ж у Вѣст. Евр.), у котрій між инчим показав, що т. зв. „польска інтрига“, т. є. підчинене польським поміщикам і їх агентам, жидам, української людности, є не що инче, як плід російської консервативноі політики за часів Катерини II.

Тісно звязані є теми статями мої твори про Руєннів (Українців) у Галичині. Я написав кілька статей про сю річ іще в Росії, — а потім у Флоренції в 1872 р. написав велику статью, котру редакція В. Евр. розділила на дві (Русскіє въ Галиціи і Литературное движеніє въ Галиціи; В. Е. 1873). Познакомившиєся з Галичанами у Відні і ввійшовши в перенську зо львівекими літераторами моло-

дої, або української партії (у 1873 р. при помочи моїх кїевських приятелїв, обновлено було видане їх журналу „Правда“, і мене запросили писати в неї), я завважав, що як у думках, які мають у Росії про галицьку партію, так і в повятках самих Галичан є чимало непорозумїнь. Так напр. „стару“ партію вважають „руською“ або „московскою“, а „молоду“ — українскою, — по їх літературним і політичним змаганням. Між тим власне обі партії — найперше австрорутенці клерикальної барви і в літературі, і в політиці. За тим стара партія, хоть і говорить про єдинство літературної мови у Росії, справді навіть не знає російської літератури, особливо нової, так що тут ближче до Росії партія українська, котра, знаючи бодай хоть російську літературу про Україну і писана на українській мові, усе ж таки увійшла в деяку моральну етичність з образованими людьми у Росії. Я завважав, окрім того, що Галичане, не вважаючи на своє більше західне положінє, ідейно більше відстали від Європи, ніж Росіяне, і що й тут партія „московська“ більше відстала, ніж українська, — котра перевала деякі ново-європейські змагання (демократизм, антиклерикалізм) из української літератури з Росії. — Виложивши усе те у своїх статях, я зробив план: розши-

рити в Галичині український напрямок через нову російську (великоруску) літературу, котра своїм світським і демократичним характером підорве в Галичині клерикалізм і бюрократизм і наверне молодіж до демосу, а позаяк демос там український, то українська національна свідомість виїде там сама собою. План той я виложив у статях, напечатаних у галицькій часописі „Правда“ (на українській мові) — „Література російська, великоруска, українська і галицька“ (1873) і потім розвивав его в різних статях у газеті „Кїевській Телеграфъ“ (1875) і у львівській московської студентській газеті „Другъ“ (1875—76), котра по малу стала в йому смислі українофільською.

Всі ті статі мої надбали мені дуже багату ворогів у Галичан обох партій, — тай самі російські українофіли не зовсім були доволні моїми ідеалами і планом своєобразного „обрусенія“ Галичань, — та все таки мені повелося переконати їх устроїти російську бібліотеку у Відні (при товаристві „Січ“), іслати чимало російських книжок у Львів (де вони по більшій часті дісталися товариству „Просвіта“). Потім, коли мене віддалили від професорства і коли студенти кїевські предложили мені прощальний банкет, я попросив їх ужити краще гроші на

покупку книжок про Росію (з Україною) для бібліотеки студентського товариства „Союз“ у Чернівцях (на Буковині). Сміливо можу сказати, що ні один московський славянофіл не розширив ув Австрії тільки „московських“ (російських) книжок, як я, „український сепаратист“. Я міг уважати свій план удавшимся, коли в 1876 р. два студентські товариства у Львові, українофільське „Дружній Лихварь“, і московфільське „Академічеській Кружок“, рішили з'єдинитися, і коли московфільський, — власне рутенський, — „Другь“ напечатавши, по мой указці, кілька статей на чистій московській мові (що мусіло було між инчим, показати, що мова галицьких „общеруссів“ зовсім не похожа на нинішню „московську“, російську мову), в той же час признав, що передні писавя галицьких псевдо-общеруссів — погана макаронічна мішанина, і заявив, що основою живої літератури в Галичині може бути тільки — народна мова, т. є. українська. Вкуні с тим „Другь“ показував бажане студіювати народне жите, особливо економічне, котре зовсім занедбували передні галицькі партії, що бачили усею причину бідности народу „в пиянстві і лінивстві“. Из редакторів „Друга“ вишли потім перші галицькі соціалісти, — котрі в усякій раз перші підняли в Га-

личині економічні справи, а також справу про з'єдинене демократії рускої і польської.

Та я забігаю уже вперед. Вертаюсь до 1873 р. В початку того року, ще в Італії я получив із Цюріха літографовану програму „Впереди“, а літом, по дорозі у Росію прожив місяця 1½ у Цюріху, де найшов не мало своїх кієвських знайомих, бувших студентів, більше або менше звязаних з редакцією „Впереди“. Цюріхські Росіане розділялися тоді на бакуністів, або анархістів, що держалися програми Alliance socialiste, і на лаврістів, котрих ідеї були похожі на ідеї інтернаціоналістів фракції Маркса, або німецьких соціал-демократів. Мені здавалося, що обі програми ще передчасні для Росії, у котрій навіть соціалістам найперше треба добиватись політичної волі. Само собою розуміється, що мої ідеї найдено було в Цюріху відсталими і навіть кієвські знакоми запевняли мене, що в Росії, за той час як мене не було (2½ року!) всіляка поветати робітницька партія як європейські. Інші говорили, що все мужництво, від голодних тоді самарців, готово до поветаня. Вирочім один кієвлянин, дуже близький до редакції „Впереди“, раз признався мені в дружній розмові, що таки переконаний, що „перша справа у Росії буде справа — конститүція, а

що те, про що ми тут говоримо в Цюріху, при нас і оставеса". На мій запит, чому він того не каже на зборах у Лаврова і чому во „Впередь“ говориться ніче? — він мені відповів, що коли те сказати, то вся молодіж відпаде від „Впереди“, віхто не захоче ні писати в нім, ні перевозити его, — а з „лібералів“ партії дійства тепер не зложни

Розумієся, що мені усе те не подобалось, рівно як і відносини „Впереди“ до української справи (розібраві мною в Ист. П. и Велкор. демокр.). Тай у загалі я переконався, що всі любезности впередів до мене поясняються надією, що, при моїй, ще тоді не підорваній популярности в Галичині, я можу помогти їм у перевозці їх видань у Росію. Сю перевозку я й постарався їм улепшити, — а в дальші відносини рішив не пускатись, а вести свою працю самостійно.

Я дуже хотів остатись у Відні і почати своє виданє на російській і українській мовах. Та, прийіхавши у Відень, застав молодих Галичан хоть і поступившими після 1871 р., та все таки ще мало європеїдами, і рішив йїхати у Росію, тим більше що треба ж було взятися за виданє Истор. пісень укр. народу і окрім того в загалі оглянутись у Росії. Дорогою я

побачив Галичину і тамонніх українофілів. Я з ними не зійшовся, бо вони тоді були під впливом свяц. Качали, котрий, по реакції протів старих рутенців, так довго служивших партії австро-німецких централістів, пристав до партії магватекско-клерикальних федералістів, як кв. Юр. Чартгорійський. Я находив той союз зовсім чудним для поклонників Шевченка, — і першим моїм ділом після приїзду зі Львова у Київ була редакція декларації (котру підписало 45 кївських Українців) протів брошури Качали „Политика Русинівъ“ і протів обох галицких партій. Декларація наша казала, що основою нашої політики можуть бути тільки: в культурі — раціоналізм, у політиці — федералізм, у соціальних справах — демократізм.

У Кїєві я застав чималий рух Українців. Старші (по більшій частині учителі гімназії) чинили зерно нововідкритого Югозан. Отд. Георг. Общества, — молоді, студенти, збирались у кружки і працювали над словарем, подумували і про популярні книжки. Та не подобалось мені у кївських українофілів чимало чого: Вперше, уступчивість оєфіціальному світу і залицяє до консервативних кругів, — а в молодіжі навіть ворожня до „радикалів“, як тоді звали соціалістів; за тим — велика відсталість від єв-

ропейських ідей наукових і політичних, і претензія рішати усі справи самим національним духом, як у московських славянофілів. На мого диво, студенти українського кружка, навіть більше способні й учені, — не знали чужих мов і через те, вважаючи себе самостійними від „московської“ цивілізації, дійсно не могли стати вище неї, а ставали навіть низче російських радикалів, що те ж неспособні були черпати ідеї прямо з Європи, та все таки читали Міля, Маркса, Лассалля і т. д. хоть у російських перекладах. Усе те мені здавалося тим більше ненормальним, що, по моему, найбільша частина національних відзнак України від Московії посягає тим, що Україна до XVIII ст. була більше звязана із Західною Європою і хоть із задержками (дякуючи Татарам) та все таки йшла у купі з Зах. Європою в суспільному і культурному прогресі. Пробуток у Європі до решти переконав мене, що власне європеїзм, — або космополітизм, котрий не відкидає частних національних варяцій загальних ідей і форм, — і є найкраща основа для українських автономних змагань, — і що тепер усіма наукова, як і політична діяльність мусить бути основана на інтернаціональному фундаменті.

Остатню думку я проводив у своїх уні-

верситетських лекціях, у рефератах і дебатах географічного товариства, у статях і розмовах із молодіжкою, — запевняє, в кожній сфері відповідним способом. У лекціях і рефератах я натискав на порівнявчий метод. У університеті я читав курси древньої історії, котрий почав оглядом історіографії, потім перейшов до первісної культури і далі до Древнього Востока (відставка застала мене на Ассирії). В географічному товаристві я читав реферати про точки стичности між народними піснями українськими і західно-європейськими. (Одна з моїх праць: Отголосокъ рыцарской поэці въ малорусскихъ народныхъ пѣсняхъ напечатана у П. т. Записокъ Югозад. Отд. Р. Геогр. Общ., друга — велика, резюме котрої я представив на кієвському археологічному конгресі 1874 р. — Пѣсни и сказанія о кровосмѣшеніи (Едіи у слав. нар. словесности і казка про розлучених братів і сестер) дося не могли найти собі видавця у Росії). Порівнявчий коментарій я вніс і в Історич. Пѣсни Малор. Народа, перший том котрих я видав, укупі з проф. Антоновичем до Археол. Конгресу 1874 р. В політичну агітацію в Кієві я зразу вмішувався мало, будучи зайнятий ученою працею і справами галицкими. При зустрічах із молодіжкою

„радикального“ і українського напрямку, я звсігда говорив, що не розумію їх розділу, бо, по обставинам України, „тут плохий той українофіл, що не став радикалом, і плохий той радикал, що не став Українцем“.

Мало по малу обставини таки втягли мене в політику, і найнепримітнішого для мене характеру. Я вже сказав, що попечитель відложив potwierdжене мене штатним доцентом до мого повороту из за границі. Я прийїхав до 1 Сент. 1873 р. і застав у Києві самого міністра, гр. Толстого, котрий пробув у кїевкїм окрузі коло двох місяців, ревідуючи єго. Увесь той час попечитель не potwierdжав мене, боючись, коли б я на ветунїй лекції або на приємі не зробив чого небудь немилого гр. Толстому. Нарешті гр. Толстой відїїхав, і я був potwierdжений. Та вкінці пробутку гр. Толстого єго прихильники устроїли єму демонстрацію: обїд є промовами, — котрі були напечатані у „Кїевлянинї“ з додатком похвальних слів від редактора, Шульгина тим чудніцим, що тойже Шульгин кїлька років тому, коли газета єго залежала від генерал-губернатора (ген. Безака), а не від міністерства народної просвіти, часто виступав протїв шкільної політики гр. Толсто-

го*). На сєму дїло не стало: Моск. Вїдомости написали статью по поводу кїевского обїду, в котрій згадували про те, як протїв гр. Толстого буцїм то штучно піднімалася (ворогами Росїї) агїтація у єусїпїности, та як тепер єусїпїність починає цїняти сїєтєму гр. Толстого: докає — обїд, данїй у Києві „матєри городовъ русскихъ, откуда дважды пошло въ Россїю про-свѣщенїе“.

Така ошука, обидна для Києва, мене дуже обурила, — і я написав замїтку, в котрій показував, що Моск. Вїд. невїрно представили смисл кїевских промов гр. Толстому. Так даєремне було би брати одного з бесїдникїв, ректора Бунге за поклонника класїцизму, коли він у свїй час писав статї в користь реально-го образованя. Из усїх бесїдникїв тїлько чинїий совїтник Юзефович (їще в 1847 р. зрадївший Костомарова й инчих) прями вихваляв гр. Толстого за те, що буцїм то той спас школи від упадку, та тойже самїй Юзефович на банкетї

*) Полїтика та, в засадї реакційно-аристократична, в частности визначалася зматанєм задержати зрїст елементарних народних шкїл, так що міністерство народної просвіти вкінці 60-тих років за кїлька лїт наїпр. не зодїло навіть видати тих 170—180,000 р., котрі ген. губ. Безак ассїгував єму на народні школи в югозап. краю по спеціальним засобїм краю. Факт той, опублікований по спеціальним засобїм краю. Факт той, опублікований нарешті у „Кїевлянинї“ піддан було гр. Толстому прївїним увагам у печатї і навіть в офіціальних кругах.

Пирогова боронив школу того часу від докорів в упадку і доказував вищість тої школи над передучу. Моя замітка, поміщена у 12-рі «Вістника Європи», звісно, викликала протів мене гнів реакційних кружків Києва і редактора «Кієвлянина». Прямо напасти на мене особисто зразу опинилися, і через те стали нападати на Кієвске географічне товариство, котрого я був діяльним членом. Се товариство стали називати українофільским кагалом, котрий, під прапором науки, проводить політичний сепаратизм. Нападки (у Кієвлянинѣ, Голосѣ, Русск. Вістникѣ) стали сильніші, коли почались у Росії масові арести соціалістів. Се случилось як раз тоді, коли в Кієві відбувався археологічний конгрес, на котрім український кружок грав видну ролю. Як тільки рознеслася чутка про арести, — зараз же появилась у «Кієвлянинѣ» стаття прийїхавшого на конгрес редактора галицької газети «Слово», органу старої партії (Плюцанского), в котрій я представлений був шкідливим для руско-славянської єдности, польско-революційним агентом. Зараз після того «Кієвлянинѣ» найбезсовітнішим способом перебрехав мої резервати на конгресі, приписуючи мені думку, що між українською і великорускою народною словесністю не може бути нічого

єпільного, бо Українці — арийці, а Великоруси — туранці.*) Кієвскі брїхні на мене переликали перербургську цензуру, так що вона вирізала из Вістника Європи (Сент. — Окт. 1875***) велику статтю мою: «Десять лѣтъ украинской беллетристики», — в котрій я старався показати, що український рух сильний не тоді, коли він гаявсь за поверховним націоналізмом і мріями про державну самостійність, а тоді коли він має в виду загальнолюдскі інтереси демосу. Після того я всїв далеко явніше провести ту ж думку в статях Новокельтское и провансальское движение во Франції (В. Е. 1875, Авг. і Сент.) Друга стаття моя (і моєї жінки) Народный нарѣчія и мѣстный элементъ въ обученіи, поміщена у В. Е. в Авг. книжці 1875 р. всїла просекочити раніше кієвских доносів і стала була викликати толки у педагогічному

*) На скільки се безсовістна брїхня на мене, перш усього як ученого, може бачити усякий, хто прочитає мої прапї: Истор. П. М. П., Къ вопросу о сѣздахъ великорусскаго зноса въ Малороссіи, Малор. Нар. Преданія и рассказы і вичї. Що до теорії про туранізм Великорусів, то тєспїя ся, вущена Польком Духінским, була мною опрощадана навіть у Західній Европі, в статї II momento letterario ruteno in Russia e Gallizia, напечатаній у Rivista Europea 1873 р.

**) Тут очевидно якясь помилка в роцї чи місяцях; може повинно бути: 1874 р. М. П.

Пирогова боронив школу того часу від докорів в упадку і доказував вищість тої школи над передущою. Моя замітка, поміщена у 12 н-рі „Вѣстника Европы“, звісно, викликала протів мене гнів реакційних кружків Києва і редактора „Кієвлянина“. Прямо напасти на мене особисто зразу опималися, і через те стали нападати на Кієвске географічне товариство, котрого я був діяльним членом. Се товариство стали називати українофільским кагалом, котрий, під прапором науки, провводить політичний сепаратизм. Нападки (у Кієвлянинѣ, Голосѣ, Русск. Вѣстникѣ) стали сильніші, коли почались у Росії масові арести соціалістів. Се случилось як раз тоді, коли в Кієві відбувався археологічний конгрес, на котрім український кружок грав видну ролю. Як тільки рознеслася чутка про арести, — зараз же появилася у „Кієвлянинѣ“ стаття прийїхавшого на конгрес редактора галицької газети „Слово“, органу старої партії (Пюцанского), в котрій я представлений був шкідливим для руско-славянської єдності, польско-революційним агентом. Зараз після того „Кієвлянинѣ“ найбезсовістніцим способом перебрехав мої резервати на конгресі, приписуючи мені думку, що між українською і великорускою народною словесністю не може бути нічого

єпільного, бо Українці — арийці, а Великоруси — туранці.*) Кієвські брїхні на мене переликали перѣбургску цензуру, так що вона вирізала из Вѣстника Европы (Сент. — Окт. 1875***) велику статью мою: „Десять лѣтъ украинской беллетристики“, — в котрій я старався показати, що український рух сильний не тоді, коли він ганився за поверховним націоналізмом і мріями про державну самостійність, а тоді коли він має в виду загальнолюдські інтереси демосу. Після того я всів далеко яєніще провести ту ж думку в статях Новокельтское и провансальское движение во Франції (В. Е. 1875, Авг. і Сент.) Друга стаття моя (і моєї живки) Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ обученіи, поміщена у В. Е. в Авг. книжці 1875 р. всїшла проскочити раніше кієвських доносів і стала була викликати толки у педагогічному

*) На скільки се безсовітна брїхня на мене, перш усього як ученого, може бачити усякий, хто прочитає мої праці: Истор. П. М. Н., Къ вопросу о сѣдлахъ великорусскаго эпоса въ Малороссіи, Малор. Нар. Преданія и рассказы і вічі. Що до теорії про туранім Великорусів, то тєсрія ся, пущена Поляком Духієвским, була мною опрોકидана навіть у Західній Европі, в статі II movimento letterario ruteno in Russia e Gallizia, напечатаній у Rivista Europea 1873 р.

**) Тут очевидно якась помилка в році чи місяцях; може повинно бути: 1874 р. М. П.

світі, та після доносів ті толки мусіли замовкнуті.

Помалу мені стали даватися в знаки і адміністративні кігті. Мене покликав попечитель і заявив, що міністер не довольний мною, бо я будім то заявив на вступній лекції, що буду читати історію в соціалістичному напрямку. Оказалося, що д. міністер, або той доносчик, що доніс ему про мою лекцію (кажуть — професор Х.) узяв слово соціологія за соціалізм^{*)}. Після того мені не позволено читати лекції — про первісну культуру. Нарешті в маю 1875 р., вкінці семестра, попечитель звістив мені бажане міністра, щоби я оставив ківський університет. Я запитав про причину. Попечитель сказав мені, що я в заграничних виданях проповідую „отдѣленіе Малороссіи отъ Россіи и присоединеніе ея къ Польшѣ“. Я від душі розсміявся і обіцяв представити попечителю польські рецензії на мої заграничні публікації (Il movimento ruteno і Література російська і пр.) рецензії, в котрих мене прямо називали московским агентом. Подати в відставку і тим признати завини, абсурдні і несправедливі, я

^{*)} У відповідь на донос я післав свою лекцію в Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія, де вона напечатана п. з. „Положеніе и задачи науки древней исторіи“.

не схотів, завважавши, що міністер, як усякий начальник, у Росії, може увільнити мене без просьби, по 3-му пункту, як кажуть у Росії.

Після того я поїхав на вакації в Галичину, Буковину і Венгрію, при чому повіз із собою невеличку суму грошей, зібрану приятелями, на поміч герцеговинцям, що тоді тільки почали своє знамените повстанє. Се, я певний, була перша підмога для герцеговинців, із Росії. В часі поїїздки моєї по Галичині я був на русинськмі мітінзі в Галичі, запевне, тільки як глядач, — та тамошні „москвофіли“ післали у Кіев проф. Гогоцькому телеграму, будім то я проголосив відділенє України від Росії і спілку єї с Польщею. Телеграма єя була передана в міністерство. Між тим міністер гр. Толстой получив від ківського попечителя мою відповідь на пронозііі подати в одставку, доложив про мене цареві, представивши мене, запевне, сепаратистом. Царь розпорядив: на-ново запропонувати мені подати просьбу про відставку із ківського університету і за тим не приймати мене в южні університети (харьківський і одеський), та не закривати мені університети північні, великорускі. В купі с тим царь назначив комісію (із міністра народної просвіти гр. Толстого, міністра внутр. справ Тімашова, шефа жандармів Потапова і тайного совітника

Юзефовича) для розсліду українського руху і прийняти способів протів него. Про назначене такої комісії царь сам звістив у Києві в початку сентября 1875 р.

Хоть приказ царя про мене получено було в Києві ще в початку августа, та рішили не звіщати его мені, поки царь не відійде. Як тільки се сталося, 7 сентября 1875 р., попечитель на-ново запропонував мені подати в відставку. Я на-ново не схотів, — і був увільнений по 3-му пункту, що рівносьильно прогнано від усіх видів державної служби. Від назначеної царем комісії можна було ждати нових репресалій протів української літератури, і через те треба було узятись за способи продовжати єї за границею. Я став приготувлятись до виїзду в Австрію і оставався тільки, щоби скінчити початі праці: 1) Малорусскія народнїя преданія і разказы, — 2) Повісті О. Федьковича (із Буковини) з перднім словом про галицько-руське нисьменство, 3) Про українських козаків, татар та турків. Остатне — популярна брошурка по поводу герцеговинского повстаня, що мала ціль звязати агітацію по восточній справі з національними українскими традиціями. Київскі ж і одесскі українці того часу сильно інтересувалися сербским повстанем, як по своїм славянским сімватіям, так і через те, що ждали, що

се повстане матиме такуж вагу, яку мало грецке повстане у 20-тих роках, а іменно розірве Dreikaiserbund (аналогія з легітимістичним Свицц Союзом) і підніме політичну агітацію на Востокі Европи і в Росії (В цензурній формі я виразив сю думку в замітці у Київск. Телеграфі при першій же звістці про початок герцеговинского повстаня, котру передав мені приятель-українець, що жив тоді у Празі для печатаня повного збору творів Шевченка). Київскі і одесскі українці ще з осени 1875 (довго до Черняева) зложили комітети для відправки у Герцеговину добровольців. В Одесі, впрочім, участвовали і „радикали“ (Желябов), котрі там більше зближались з українцями.

В початку 1876 р. я пішов до кївского генерал-губернатора, кн. Дондукова-Корсакова, просити пашпорту за границу, думаючи, як его не дасть, йїхати без пашпорту. Від кн. Д. Корсакова я дізнався, що пашпорту він мені дати не може, бо в осени 1875 р. він получив від шефа жандармів, по приказу царя із Лівадії, роспорядок узяти мене під самий строгий догляд поліції є тим, що він, Д. Корсаков, має право в усякий час вислати мене в яке вгодно місце в далеких губерніях. Кн. Д. Корсаков, впрочім заявив мені, що він нічого не має протів мене і через те пішле в Петербург дене-

шу, щоб дозволено мені видати паспорт. Через три дні дозвіл був получений, і я виїхав через Галичину і Венгрію у Відень, де став приготуватись до видання української збірки „Громада“ (Die Gemeinde).

Між тим комісія по українській справі зібралася і в маю 1876 р. постановила: заборонити українські видання, спектаклі й концерти, закрити ківський відділ Геогр. Общества (котрий саме перед тим получив дві срібні медалі від головного петерб. Общества і подяку імператора за зроблене одноденної переписи в Києві і в 2½ р. напечатав чотири томи матеріалів) заборонити жити в українських губерніях і в столицях Драгоманову і Чубинському (остатній зробив, по порученю петерб. Геогр. Общества статист.-етнографічну експедицію в юго-західний край, зібрав матеріалів на 7 огромних томів, виданих петерб. Геогр. Общ. і особливо заходився коло оснований геогр. общества у Києві, котрого і був віцепредседателем. Опроче, за вставою кн. Д. Корсакова, Чубинському було дозволено остатись на ½ року в Києві і потім він поступив на службу в Петербурзі). Таким способом я посередом був осуждений на еміграцію. В той же час австрійський уряд став конфіскувати українські брошури соціально-демократичного змісту, — і через те я рішив перенести видане „Громади“ в Женеву, куди й переселився в осени 1876 р.

Тут я видав від тоді 5 томів „Громади“ і кілька популярних брошур на українській мові, не рахуючи беллетристики і монографій різних авторів, а також кількох брошур на російській мові; окрім того дві книжки „Громади“ видано було в 1881 р. мною вкупі з С. Подолівським і галичанцем М. Павликом; та дві монографії по українській народній словесности (Нові укр. пісні про громадські справи і Політичні пісні укр. народу) видані мною особно. Окрім того я написав кілька статей про Україну і сі політично-соціальні справи у *le Travailleur*, у *Revue Socialiste* і брошуру *La littérature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe* (1878), котру потім я переробив по італійському для *Rivista Minima* 1881 р. у значно більшому виді п. з. *La letteratura di una nazione plebea*.

План літературно-політичної роботи я собі поставив такий: 1) перш усього дати, як найбільше матеріалу для студій України і сі народу, его культурних почивків і змагань до волі й рівности, 2) як тим матеріалом, так і викладом західно-європейських ліберальних і соціально-демократичних ідей, помагати організації в українських землях у Росії й Австрії політичних кружків, котрі би взялися за визвіл народу культурний, політичний і соціальний.

Будучи соціалістом по своїм ідеалам*), я переконаний, що здійснене того ідеалу можливе тільки у звійній поступенности і при високому розвитку мас, а через те і досяжимо більше духовою пропагандою, ніж кровавими повстаннями. Так як Україна, — моя батьківщина розділена на дві частини: Австрійську і Російську, і так як у першій існує певна політична воля, котрої в Росії нема, то, по моему, діяльність соціалістів у кожній частині повинна бути різна: в Австрії можна братись за організацію властиво соціалістичної партії з робітників і селян русинів, — в союзі с поляками і жидами, — в Росії ж треба перш усього добитись політичної волі, соціалістичні ж ідеї можуть бути поки що ширені в Росії тільки науково-літературним способом. Добути ж політичну волю в Росії українська нація, на мою думку, може не дорогою сепаратизму, а тільки вкупі з иншими націями і країнами Росії, дорогою федералізму.

*) Додам: соціалістичною західно європейської школи, та не російським нігілістом, — назва, котрою, я, зустрічаючи її в газетах, у привкладі до мене, обижався сильно. Я вложив у IV т. „Громади“, в статі „Шевченко, українці и соціалізм“ свій погляд на антикультурний елемент і націоналістичне самоосліплене у російських революціонерів і народницьких школи Валуїна і Лаврова, що вєхналися Ст. Разінін и Пугачовим, великоруским росколом і т. п.

Відповідно сим переконанням я поклав собі ось який розділ літературної праці.*)

1) Писати по українському вєє, що безпосередньо відноситься до України і розширення в ній соціалістичних ідей.

2) Писати по російському ріжкі речі політично-ліберального і федерального характеру, слідячи за всіма подіями, що волнують публіку в Росії.**)

Перший цілі служить у мене переважно „Громада“, — другій — брошури і статі в російських журналах, — а тепер особливо газета „Вольное Слово“.

Сербо-болгарський рух і потім війна с Турцією давали мені, запевне, наручний повід для

*) Так як в газетах російських, австрійських і пруських по поводу ріжких процесів не раз говорилось про мене, як про шефа або члена ріжких революційних комітетів у Женєві і про моєх агентів, то нелишим вважалося додати, що виїхавши з Росії за глянцю для літературної праці, я поклав собі правилом ні в яких практичних заговорах не участувати і обмежитись одною літературною діяльністю. Для заговорів і практичної агітації я не чую в собі спосібности, а окрім того думаю, що еміграція не дає для того ані наручності, ані — права!

**) Запевне, я при случаю старавсь писати й на инших мовах, коли бачу змогу розширити тим свої ідеї. Так, окрім ріжких брошур і статей, я з радістю сотрудничав у Реклю при зложеню ним очерку Європейської Росії, бо тут я мав нагоду познакомити європейську публіку з Україною і допомогти виложити географію усієї Росії з федерального погляду.

проводу ліберально-федеральних ідей на російській мові. Я поспробував викладати їх у Росії і післав из Женеві, в кінці 1876 р. у петербургську газету „Молва“ статтю „Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ“, у котрій пробував висказати, що тільки свободна Росія може увільнити балканских славян. Та газета була за мою статтю заборонена на 8 місяців*), — і тоді я став проводити свою думку в брошурах, видаваних у Женеві: „Турки внутренніе и вишніе“ (1876**), „Внутреннее рабство и война за освобождение“ (1877), „До чего довоевались?“ (1878). У другій из тих брошур я виложив мінімум політичних реформ у Росії, котрий повторив і в брошурі „До чего довоевались?“ написаній переважно для офіцерів армії.

Мои політичні брошури спершу визивали невдоволене російських соціалістів революціонерів, та брошура „До чего довоевались?“ була нарешті перепечатана петербургскою тайною

*) Очевидно, помилка, замість: на 6. — М. П.

**) В виді листу до видавця „Нового Времени“ А. Суворина, с котрим я колись працював у ліберальних Спеш. Відом. Корна і котрий у 1876 р. запрошував мене вести в „Новомъ Времени“ відділ заграничної політики на дуже вигідних матеріально умовах. Пропозиції тої я не прийняв, — а за тим „Новое Время“ стало зацікавляти мене і напало на мене за статтю в „Молвѣ“.

друкарнею і принята за границею, як прокламація „Исполнительнаго Комитета русской социальна-революціонной партіи“, — а я сам захищений був газетними репортерами в російській нігілісти і терористи, тоді саме, як мій критик „русскій соц. революціонеръ-народникъ“ Як. Стефанович поражав мене в „Общій“, як „конституціоналіста“ і противника рус. соц. революціонерів.

Я дійсно поступенно чим раз більше ставав противником російських революціонерів. Окрім їх великорусского централізму, антикультурних тенденцій, народнических ілюзій, макіавалізму способів (як фальшивих маніфестів Я. Стефановича и инч), атентатів на кражі банків, кас державних і почт из убійством створів) мене розділяло з ними і поставлене політичних убійств, чи як вони казали „террора“, в принципі революційної боротьби, тоді як я дививсь на той терор тільки як на натуральний, хоть і патологічний наслідок террора самого уряду. Протів усього того я повставав у брошурах починаючи з Листка Громади в 1878 р., у котрому я розібрав першу терористичну прокламацію „Смерть за смерть“, — потім у брошурі „Терроризмъ и Свобода“ (1880), Le tyranicide en Russie et l'ac-

tion de l'Europe Occidentale. Опроче остатним часом самі терористи російські і їх адвокати приблизились до мого погляду (промови Желябова і Суханова в їх процесах, книги Стеняка *La Russia Sotterranea*, стаття Крапоткина в *Fortnightly Review* і инч.). По деяким признакам і листам, що я маю від деяких російських революціонерів, по статті одного з них у „Вольномъ Словѣ“ (пр. 52—53: Пропаганда и заговоръ въ арміи) я бачу, що многі з них починають подаватися на мій бік і в справі про федералізм. Опроче, я певний, що мені прийдеся зломити ще не одну спису з російським яacobинством, як і з російським царизмом.

Скажу напереді: мені за все моє життя приходиться полемізувати з многими — з ріжними партіями, одночасно. Не проходить майже тижня, щоби я не зустрічався з виміреною против мене статьею, із табору національного: московського, польського, німецького, — консервативного як і революційного; мені дістається навіть від українофілів (особливо галицьких^{*)}). Ніщо так не противно мені, як полеміка. Після написання кожної полемічної статі я кілька днів чуюся хорим.

^{*)} Вони мене називали передше „обрусителемъ“, а потім навіть агентом російського правительства, котрий піславши за границю, щоби скомпромітувати українську справу соціалізом.

Перед тим якйти в полеміку з яким-небудь кружком і навіть особою, я майже завжди спібував усілякі способи мирної згоди і брався за печатну полеміку тільки тоді, коли бачив, що згода не можлива і особливо, коли натикався на *positive foi*^{*)} і нещирість мого притивника. Веду я полеміку тільки доти, доки се видається мені потрібним для вияснення думки противника і моєї. Після того я умовкаю і терплю без відповіді усе, особливо особисті на мене нападки. А треба сказати, що в своїй доволітній полеміці з ріжними таборами я ні разу не зустрітився з противником у-повні добросовістним, т. є. таким, котрий би виложив вірно мої думки, та потім і опрокидавби їх своїми аргументами. Ні, — мені доля посилала усе таких противників, котрі починали с того, що перекручували самим безцеремонним способом мої думки, а кінчили бріднями на мою особу. Мені се двічі сумно, бо я бажавби сам чому небудь навчатися у моїх противників, та я втішаю себе тим, що, значить, справа, котрій я служу, права, коли против неї не вайшовся за стілько років добросовістний противник.

Женева, 22 Марта 1883.

^{*)} Лиху віру.

Доповнене до Автобіографічної замітки.

Мені не багато осталося додати про те, що робив я після написання повищої замітки, — котру проф. Тун зрештомував у своїй книзі „Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland“ — опроче з деякими помилками.

В маю 1883 р. перестало існувати видане газети „Вольное Слово“, основаної в августі 1881 р. товариством „Земскій Союзъ“ для пропаганди принципів ліберально-політичної реформи і адміністративної децентралізації у Росії. Я діяльно учавствував у сій газеті, помістивши в ній чимало статей, із котрих найбільша: „Историческая Польша и Велико-русская демократія“ вийшла і особною книгою (1882,). В ній я оглянув історично і критично революційні рухи у Росії з 60-х років у звязку с польською і українською справою і в загалі справою політичної волі і децентралізації в Росії і закінчив єї програмою політич-

ної і адміністративної реформи Росії на принципах автономії земських одиниць громад, повітів, губерній або країн. У рамках цієї автономії я клав і розв'язку національних справ у Росії, висказуючись таким способом протів усяких сепаратизмів і навіть націоналізмів на австро-венгерський лад, за таку розв'язку національної справи, яка напр. існує у Швейцарії (де ні вся країна ні навіть кантони зовсім не розділені по расовому принципу) і яка виробляється у Бельгії (між фламандцями і валлонами). Стаття моя печаталася у „В. Словѣ“ в 1881 р., тоді, як у „Земському Союзѣ“ вироблялася своя програма реформи у Росії, — і вийшло, що наші програми зійшлися в основих. У кінці 1882 р. мені було запропоновано спеціальним делегатом З. Союзу узяти на себе редакцію „В. Слова“. Я згодився і старався зробити з газети, першесоюзованою, з цілю даючи змогу різким опозиційним і революційним елементам у Росії висказати вільно свої думки, — прямо орган агітації в користь політичної волі з земською самоуправою; при тому я давав у газеті чимало місця соціальній справі, маючи в виду показати російській публиці, як соціалістичній, так і більше консервативній, усі відтинки в постановці соціальної справи в З. Ев-

роні і Америці, щоби таким способом відвертати її від сумарних присудів усякого роду по тій справі. (Більше про Земський Союз і „В. Слово“ я говорю в статі своїй „Земський лібералізмъ въ Россіи 1858—1883“, що тепер печатається в 1-й книзі газети „Свободная Россія“). Та в маю 1883 „Вольное Слово“ перестало існувати через розпадок „Земського Союзу“ під впливом розчарування тих його членів, котрі рахували на змогу добитися скликання Земського Собору до часу коронації Александра III і нудились довгочасною агітацією в товаристві, від котрої я тільки й ждав користного результату.

В 1883 р. літом мені було доставлено із Росії кілька політико-соціальних програм, зложених у різних українських кружках, що були в зносинах з активними російськими революціонерами. Ті програми визначались від програм тих ostatnich, прийнятих більше або менше якобінським централізмом (Народной Воли 1881 — 1882 рр., „Календарь Народной Воли“ на 1883 р., де різко присуджалося „В. Слово“, виставляємо як орган ворожий російському революційному рухові і навіть Ігнатьевській) і зближались з моїми ідеями в пункті федералізму. В кінці юня прибув у Женеву делегат двох

із тих кружків є цілю варобити вкупі зо мною програму для оснoваня політичного товариства „Вольный Союз“, котре мало б ціль агітувати в тім дусі переважно на Україні, та не спускаючи з очей і всієї Росії. З довгих розмов є тим делегатом, а також і з инчим, що належав до „народовольческої“ організації, та діяв на Юзі, мав українські симпатії і готов був пристати до „В. Союзу“, — я побачив, що межі мною і тими делегатами повної згоди нема: Вони не бажали, по моему, в такій степені, як я, з'осереджени діяльності „В. Союзу“ на Україні, а надто швидко хотіли роскинути єго працю на всю Росію; в тойже час вони вважали непотрібним скомплікованем діла мою увагу до Австрійської Русі, а ще більше до політики західно-славянської; окрім того вони вважали потрібними навіть у ту мінуту солідарні відносини є кружками російських революціонерів (народовольців), котрих я вважав морально уже віджившими, а також небезпечними по їх перештанности з agents provocateurs (незабаром вийшовша подвійна роль Дегасва, агента поліції і „Народной Воли“ одпочасно, вповні потвердила мої побоюваня). Нарешті і мої співрозмовники нудилися довгочасною відготовляючою діяльністю для постановки справи про політич-

ну реформу Росії згідно з нашими ідеями, а хотіли найбільше як найшвидче заманіфестувати себе яким небудь голосним случаем, в роді „народовольческих“ предиринянь, та тільки є федерально-українською окраскою.

По всему тому виробна програма йшла доволі помалу, — та нарешті під конець августа програма була кінчена, суть єї була напечатана і відвезена делегатом у Росію. Та тут поліція уже вислідила головних „вільноспільників“ (між инчим і по звязкам їх з „народовольцями“) — і предпoлагаєме політичне товариство умерло в самім початку. Впрочім наші політичні приятелі побажали, щоби я все таки випустив печатно програму „Вільної Спілки“, — що я і зробив, бо не тратив надії, що ідеї єї найдуть собі, хоть поступенно, співчуте в різних суєсіальних елементах у Росії, особливо на Юзі й Востоді. Я тільки вважав тепер не відповідною цілі форму моєї книжки, — що відповідала уставу політичного товариства, — та переімяти єї було вже пізно. Та як мало я рахував на безпосередне одобрінє моєї книжки, видно є того, що я скінчив єї словами Ренана: *Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est, à*

із тих кружків є цілю виробити вкупі зо мною програму для основаня політичного товариства „Вольный Союз“, котре мало б ціль агітувати в тім дусі переважно на Україні, та не спускаючи з очей і всієї Росії. З довгих розмов є тим делегатом, а також і з явчим, що належав до „народовольческої“ організації, та діяв на Юзі, мав українські симпатії і готов був пристати до „В. Союза“, — я побачив, що межі мною і тими делегатами повної згоди нема: Вони не бажали, по моему, в такій степені, як я, з'осереджени діяльності „В. Союза“ на Україні, а надто швидко хотіли розкинути єго працю на всю Росію; в тойже час вони вважали непотрібним скомплікованем діла мою увагу до Австрійської Русі, а ще більше до політики західно-славянської; окрім того вони вважали потрібними навіть у ту мінуту солідарні відносини є кружками російських революціонерів (народовольців), котрих я вважав морально уже віджившими, а також небезпечними по їх перенутанности з agents provocateurs (незабаром вийшовша подвійна роль Дегаєва, агента поліції і „Народной Воли“ одночасно, вповні потвердила мої побоюваня). Нарешті і мої співрозмовники нудилися довгочасною підготовляючою діяльністю для постановки справи про політич-

ну реформу Росії згідно з нашими ідеями, а хотіли найбільше як найшвидче заманіфестувати себе яким небудь голосним случаем, в роді „народовольческих“ предпринять, та тільки є федерально-українскою окраскою.

По всему тому виробка програми йшла доволі помалу, — та нарешті під кінець августа програма була кінчена, суть єї була напечатана і відвезена делегатом у Росію. Та тут поліція уже вислідила головних „вільноспільників“ (між инчим і по звязкам їх з „народовольцями“) — і предполагаєме політичне товариство умерло в самім початку. Впрочім наші політичні приятелі побажали, щоби я все таки випустив печатно програму „Вільної Спілки“, — що я і зробив, бо не трапив надії, що ідеї єї найдуть собі, хоть поступенно, співчутє в різних суспільних елементах у Росії, особливо на Юзі й Востоці. Я тільки вважав тепер не відповідною цілі форму моєї книжки, — що відповідала уставу політичного товариства, — та перемінати єї було вже пізно. Та як мало я рахував на безпосереднє одобрєнє моєї книжки, видно є того, що я скінчив єї словами Ренана: *Le moyen d'avoir raison dans l'avenir est, à*

certaines heures, de savoir se resigner à être démodé.¹⁾

І дійсно, — після 1883 р. я став démodé навіть у більшій частині своїх передущих приятелів. У т. назв. руских революціонерів я получив репутацію завзятого ворога; в той же час, під впливом урядового натиску і розчаровань, притихла в Росії і ліберальна агітація і в т. зв. лібералів я став уважатись чоловіком наївним і при тому небезпечним, через радикальний і навіть „революційний“ характер мого лібералізму. Реакційний напрямок і огида до мене провикли і в українські кружки. Навіть те, що я маю підставу вважати хоть по часті за результат агітації, в котрій я учавствував, а власне деякий цензурний попуск у Росії українському слову з 1881-1882 р. (тоді гр. Ігнат'єв навіть допустив було в Росію галицько-українофільську газету „Дзвіо“), — поверталося проти неї, бо в українофільських кружках явилась ідея, що тепер не треба роздражнювати уряд проти української літератури у Росії заграничними радикальними і в загалі політичними публікаціями. В кружках тих появилася навіть свідомо реакція усякій політичній постановці української справи і бажане показувати сі тільки як діло культури. Така постановка

¹⁾ Для того, щоби мати слушність у будучині — треба, в певні хвилини, зміти уважатися стати немодним. М. П.

справи була ні раз не гішша того, як перед тим російські революціонери - народники думали зробити соціально революцію без політики і навіть без науки, тим більше що і українофільські „культурники“ хотіли працювати для української культури, бокуючи не тільки від „політики“, але й новоевропейської культури, бо напр. доказували konieczність притягнути на свій бік — духовенство православної церкви!

При такому напрямку в українських кружках, там не подобалися не тільки мої політичні публікації, але й видане мною поеми Шевченка „Марія“. Я напечатав сі в 1882 р. особіною брошуркою в оригіналі та латинськими буквами, переважно для тих Українців у Галичині та по часті і в Росії, що не знають т. назв. кирилової азбуки і полишаються зовсім без українського читаня з боку патріотів Русинів, котрі вважають Русинами тільки православних та увіатів, — а потім видав на ново у велико-рускому перекладі в 1885 р. В пояснюючих увагах до тої поеми, в котрій Шевченко обробив в своєобразній раціоналістичній формі євангельську легенду, — я попробував популярно викласти результати світської історико-літературної критики „Нового Завіту“ і палестинської цивілізації. Поряд с тим антиполітичним консерватизмом піднялися в українофільських кружках тенденції, як не сепаратистичні, — котрі ви-

магали певної сміливости, — то націоналістично-партікулярістичні: антагонізм протів усього великоруського, в тім числі і протів російського радикалізму, — що проривалися в ановимих дописях у галицькі видання фразами, в котрих можна було добачити свого роду „політику“, та австро-подолянську. І ту Ягеллонско-австрійську політику один із найбільших представителів московського славянофільства у Росії, проф. Вл. Ламанський — приписував мені між тим як власне тоді в галицьких виданнях усіх фракцій, в тім числі й українофільських, змоглися нападки на мене і мої ідеї! Остатнє поясняется тим що тоді в галицько-руських кругах рішучо переміг напрямок консервативно-клерикальний (Подробиць і пояснення того див. у моєму листку „Наказу вуй новихъ смугъ. Женева, 1886) На той раз галицькі нападки на мене шили вкупі з заявами, що-ді „Др ов тепер утратив усяке співчутє і в російській Україні“. Ті заяви освоювалися як на чутках про настрої українських кружків у Росії, так і на любезности влилових російських українофільів до галицьких консерваторів і клерикалів, котрі дійшли до того, що один український літератор помітив навіть у Вѣстникѣ Европы панегирик новопоставленому станіславському єпископу Пелешу, ультрамонтанину, котрого перед тим „Дѣло“ оголосило, іменно після єго ультрамонтанскої промови в

соймі, представителем національної політики — всіх Русинів, т. є. не тільки в Австрії, але і в Росії.

Не маючи засобів на періодичне виданє і скучуючи повторівем одного й тогож, я рішився ограничитися категоричним протестом протів фальшованя моїх думок, а для протівдіяня реакції серед українофільів продовжати виданє Політичних пісень укр. народу, а також кінчити новне стереотипне виданє поезій Шевченка, котре задумав один мій приятель, працюючий у друкарні „Громади“ і до котрого я відносився з ідейного боку уже „пунктом пережитим“. Тепер же я переконався, що не тільки для галицьких, але й для російських українофільів, навіть для найчейіших из них, треба ще не мало духової праці, щоби дїгнати навіть Шевченка.

Тим то я післав у теж виданє, де явилася статя д. Ламанського про мій і інших українофільів Ягеллонско-австрійський сепаратизм („Извѣстія Славянскаго Общества“ у Петербурзі) лист, у котрому заявляв, покликуючись і на „Вольный Союзъ“, що мої змаганя в сажаню політичної реформи усеї Росії на основах волі і децентралізації і що ті змаганя є в гармонії з ідеями старих українофільів Кирилло-Методієвского братства (Костомарова, Шевченка і инд.) У 1883 р. я видав II випуск

„Політичних пісень українського народу“ XVIII-XIX ст. (пісні з остатніх часів автономії Германства Малоросійського і Слобідської України в 1709-1765 pp.) і як недостача засобів не дозволила нам випустити видане поезій Шевченка до 25-их роковин его смерті (26 февр. 1866 р.) а між тим консервативно-клерикальні маніфестації галицьких українофілів не спялися, — то я мусів був напечатати у львівській робітничій газеті „Гласа“ (1866 при 3-4) отвертій лист: „25-літні роковини смерті Шевченка а галицькі народовці“, перепечатаний і по польському в газеті „Kurjer Lwowski“, нр. 62. В тому листі я нагадував заяву 45 київських українофілів 1873 р. і вказуючи на обставини, в яких був український народ, заключав про невідповідність якого не будь консерватизму, а особливо клерикалізму, навіть его національним інтересам і про konieczність перш усього повної заціказації української політики. Не забаром після того я оповістив публичну підписку на нове видане „Кобзаря“, підписку, про котру не схотіли допустити звістки в своїх газетах галицькі офіціальні поклонники Шевченка, котрі коло того часу взялися за видане Кобзаря, іще більше очищене від радикалізму, особливо релігійного, ніж допущене цензурою в Росії.

За всі такі заяви і видання я получив формальний виговор від бувших своїх українських

приятелів із Росії, котрі дійшли до того, що прямо назвали навіть мое видане „Політичних пісень укр. Народу“ і повної збірки поезій Шевченка для них шкідливими. Через такі відносини Українців до моїх видань, я доси не міг видати ні III вип. Політ. пісень укр. народу (що повинен був обіймати і найцікавіщі пісні про ковець Запорожя в 1775 р.) ні поезій „українського батька“, Шевченка. Більше для апелляції до послідуемого часу, ніж для переконання моїх сучасних земляків і приятелів, я написав невеличку статью (24 сторони) „На кауніть новыхъ смуть“, у котрій виложив свій погляд на стан політично-соціальних завдань у Росії і почастно на Україні з Галичиною при теперішньому стані Европи, — а сам поклав з'осередити свою особисту працю в час наступившого реакційного антракту в Росії і в Галичині, на скінченю деяких археологічних праць, що входили в мій замісел зложити очерк історії цивілізації на Україні. На мою превелику втіху невеличкий кружок українців, що не одобрив реакційного настрою своїх товаришів, предложив мені коло того часу зложити історію української літератури в тому дусі, в якому написана мною статья про Шевченка в IV т. „Громади“.

Пропозиція та впрочім мала на думці тільки найновіщу літературу на українській мові в XIX

ст., та я запропонував розширити працю і зложити Історію укр. літератури в 3-х відділах:

1) Доля української мови у зв'язку з історією національної самосвідомості і суспільної діяльності з IX по XIX ст.

2) Усна (народна) словесність на Україні.

3) Письменство на українській народній мові з XVI по XIX в.

Із цих відділів другий вимагав упередньої спеціальної розробки, можна сказати зовсім наново, бо досі навіть найученіші українські дослідчі народної словесности (напр. Костомаров) зовсім не прикладали до неї порівняючого методу і дивились на витвори її, як на вповні самобитний продукт місцевого національного ґрунту. Через те я мусів узятися за ряд монографічних праць переважно про казки, новели, апологи, легенди в історичні перекази українські, в порівнянню з фольклором різних народів. Деякі з тих монографій я всів напечатати в різних видавнях, та бажаючи найти їм більше публіки в Росії, я мусів ховати своє авторство під ріжними псевдонімами. Шукатим для себе публіки в Росії я вважав потрібним як через те що тільки тут я міг викликати увагу до деталей свого матеріалу, а за тим і бажане збирати его і розробляти далі, а також через те, що я вважав конечним через приклад комполітичного порівняючого методу хоть до

одної частини культурного українського матеріалу противудіяти ограниченено-націоналістичною настрою українсьоїльских кружків, що розвився у них в зв'язку з загальною в Росії „самобитнческою“ реакцією. Деякі з тих своїх фольклорістичних заміток, поміщених у парижській *Méusine*, я вважав можливим підписати своїм іменем і наренті став тут печатати (з 9 яру 1888) примітки до переводу болгарських релігійних легенд, зробленого мою дочкою, Лідією, котра тепер (9-го января) повінчалася з тамошнім молодим ученим Іваном Шімановим. До праці над болгарськими релігійними легендами я взявся через те, що вони разом з українськими і через те богумильська Болгарія представляє міст для переходу множества легенд із Востока в Европу, особливо в славянську, — так що дослід болгарських легенд робить конечну впередню працю для розуміння фольк-лору і на Україні.

Поки я працював коло фольк-лору, деякі особи і кружки в Галичині і в Росії приблизились до політичних ідей, котрі я викладав кілька років назад, — і стали пропонувати мені сотрудництво в їх видавнях. Так у галицькій збірці „Ватра“ (1887) я напечатав замітку „Изъ історіи вириши на Украинѣ“ с показом на вплив западных протестантских ідей на релігійну поезію укр. народу. В 1888 р. в

галицькій збірці „Товариш“, видавній університетською молодіжю, я напечатав кілька заміток про неуттво і сервілізм у галицькій пресі під загальним заголовком Сміх і горе, а також критичну статтю на одну етнографічну брошуру про Великорусів і Білорусів, у котрій автор-українофіл сумарним способом показує Великорусів народом диким і не-християнским, у порівнянню з гуманно-християнскою расою Українців. Редакція „Товариша“ назвала мою статтю „Науковий метод в етнографії“. Я вважаю сю назву трохи претензійною, хоть я й поклав у статі тій деякі загальні питання, напр про різницю між національними особливостями рисів дійсно расових, більше або менше сталих, від історичних, переміняючихся є часом. Окрім наукових цілей, стаття моя мала ціль політичну: противудійство тенденційно-пессімістичному показу Великорусів і піднові теорії Духінського, котру офіціальні галицькі українофіли стали з якогось часу ширити в своїй популярній літературі, думаючи тим служити інтересам української національності. Мені було приємно побачити, що й один із українофільських журналів у Галичині, „Зоря“ відозвався прихильно про мою статтю.

Літом 1888 р., доволі нежданно для себе я отримав від одного з українофілів, с котрими я найбільше розходився в понятях, пропозицію

„стати на переді“ обновиюваного ним видання львівської „Правди“, і перш усього написати для неї програмову статтю. Я відповів заявою про читала нашу незгоду і пропозицією написати свою програму є тим, щоби редакція помістила свої уваги на неї. Та він настоював на своїй просьбі, кажучи, що він знав, до кого обертаєся, і коли тепер просить мене за програму для „Правди“, так значить відрікаєся від педущих помилок. Через якийсь час і один галицький народовець, котрий мусів був узяти на себе найблизше орудуване „Правдою“, обернувся до мене є подібною ж проською. Я післав єму програму, — та просяючи зібрати комітет, розглянути єї в нім і в случаю незгоди з моїми ідеями, відкласти печатанє моєї статі або зазначити незгоду. На се я отримав звістку, що сам редактор і єго товариші вповні годяться з моєю статтею і вже напечатали єї, з включенєм двох тільки фраз, підписавши „Видавництво „Правди“. Та отримавши 1 вр. „Правди“ я побачив після моєї програми — річи діаметрально противні їй. На моє домаганє, редакція оговорила деякі вповіючі противуріччя, пояснивши їх повваністю, — та в дальших врах напечатала теж, і при тому навіть у статях редакційних, річи негідні є програмою, — так що я від дальшої участі в тому виданю відхилився... Та за те „Зоря“ о-

добрила мою програму, а популярна газета „Батьківщина“, — котру львівські народовці вважали можливим передати під редакцію мому другу Павлику, напечатала виклад тої програми.

Між тим кружок емігрантів російських, о собі, що належали до різних фракцій „русских социальных революционерів“ запропонували видавати „ліберальну“ газету с принципами, близькими тим, які я проводив у моїх публікаціях і покликали в сотрудники й мене. Я запропонував для газети имя „Свободная Россия“, котре пропонував іще видавцю „Вольного Слова“, — і дав для першого вступу дві статі: „Земський лібералізм вь Россіи 1856—1883“ і „Самодержавіе, мѣстное самоуправленіе и независимый судь“. Газета мусить появилися сими днями.

В той же час кружок польських демократів у Галичині обернувся до мене з пропозицією бути посередником для виробу згоди з Українцями. Я відповів згодами, що в Россі згода Поляків і Українців не доведе ні до чого без общеросійської загальної програми... Та ся справа іще не вяснилася, а через те поки що мусить бути тайною для публіки.

Для бібліографічної повноти я повинен згадати, що 25 лив. 1889 р. поміщена в римській „Revue Internationale“ моя статя „La

question de la liberté religieuse en Russie“, писана по поводу полеміки д. Победоносцева з „Alliance Évangélique“, а також переговорів російського уряду з Ватіканом. У статі тій я доказую, що думки д. Победоносцева зовсім не розділяються образованою громадою у Россі, не виключаючи й таких славянофілів, як Аксаков, — що в Россі найбільше терплять за релігію не „иностранныя исповѣданія“, а російські сектанти, — що обовязкова колонізація католицізму в Россі введена була рішучо нісля придуки західних губерній до Російської Імпері, а що найбільшою терпимістю і волею вжитку живих мов у релігійному житю ті країни користувались у XVI в. коли чинили Литовсько-руське княжество і коли там розширялися реформаційні ідеї, — що релігійний мир і нормальний ужиток живих народних мов у тих країнах можуть настати тільки з постановою в Россі загальної релігійної волі і парохіальної автономії.

1889

Феврала 10,
Женева.

М. Драгоманов.

*Михайло Драгоманов — український і російський
писатель.*)*

Родився в 1841 р. у Гадячі, Полтавської губернії, в російській Україні, в дрібнопоміщницькій сім'ї, малоросійського козацького роду. Єго дядьки і єго батько займалися писательством один із єго дядьків участував у політичному товаристві „Соединенныхъ Славянъ“, що підготувало виступ (pronunciamento) Декабристів у 1825. — У 1859 р. М. Драгоманов вступив на університет у Києві, де скінчив курси в 1863. То була епоха живого інтересу університетської молодіжі в Росії для політичних справ, що комплікувалися в Києві (де половина студентів була Поляки, а друга половина — Українці) справами національними. Драгоманов

*) Ми мусимо звинитися перед читачами за появаня — немилучі, коли печатаються власне матеріали. Заголовки наведених далі М. П.-чем праць єго переводжу з'їдичинами, які вийшли у французькій перекладі від М. П.-чем. Се часом потрібно для взяття того, що М. П.-ч хотів сказати оригінальними заголовками своїх праць. В Росії і заголовки ті мусіли иноді виходити темними. — М. П.

брав живу участь в усіх біжучих справах, особливо в справах народної освіти, котру піднято в країні за освоенням у Києві (1859) недільних шкіл (перші в Росії, за виключкою провінцій Балтійських) (закриті указом уряду в 1862 р.) і Педагогічної Школи (1862 — те ж першої в Росії). У 1861 імя Драгоманова стало у перше звісне широкій публіці промовою, котру він виголосив на банкеті, даному учительським тілом Києва в честь хірурга Пирогова, що був усилюваний подати в одставку з місця куратора ківського шкільного округу. У тій промові Др. величав Пирогова за те, що той оснував шкільну дисципліну на моральному авторитеті і строгій законності в поведінці учителів і директорів. Цензура заборонила репродукцію тої промови в журналах. У 1863, пробувши якийсь час учителем гімназії в Києві, Драгоманов почав чхати курс старинної історії у Ківській університеті як приват-доцент. У 1870 університетський сенат вибрав его штатним доцентом, та міністер потвердив его аж у 1873. У 1875 міністер, гр. Дм. Толстой, сієгему котрого Др-ов критикував у російських і галицьких часописах, запропонував Др-ву подати в одставку з ківського університету, обвинувачуючи его в теґденціях сепаратистичних і прихильних союзу України — с Польщею. Як ся завина була противна усему, що висказу-

вав Др-ов за всю свою літературну кареру, то Др-ов не прийняв пропозиції і домагався анкети. Гр. Толстой предложив справу імператору, котрий велів обновити Др-ву пропозицію демісії з ківського університету і в той же час замкнути Др-ву вступ в інші южні університети (українекі) Росії — а то харьківський і одесский. Др-ов стояв на своєму, домагаючись анкети і був відставлений „без просьби“, що в Росії значить заборону всякої публичної служби. У 1876 Др-ов затребував паспорта заграничного для продовжки своїх студій по порівнявчій популярній літературі. Кілька місяців перед тим спеціальна комісія, іменована імператором у той же час, як він рішив демісію Др-ва, для придуманя способів против українського руху, запропонувала: заборонити українські публікації, задавати ків. Геогр. товариство і заборонити Др-ву жити в українських провінціях. Від тоді Др-ов оселився у Женеві для продовжки перерваних публікацій і для основи української часописі, котру він видає радикальною фонетичною правописю (хоть і кирильською) п. з. Громада (die Gemeinde).

Головніці і більші писаня Др-ва на різних мовах ось-які:

А) По всеобщій Історії: 1) Императоръ Тиберій (Кіев. 1864. 109) 2) Женщина въ первомъ столѣтїи Римской имперїи 3) Первые

греческіе историки (очевидно: Логографы. М. П.) 4) Вопросъ объ историческомъ значеніи Римской имперіи и Тацитъ (Кіев, 1869. 415) 5) Пала-тинскій холмъ по повѣйшимъ раскопкамъ; 6) Церковь и государство въ первыхъ столѣт. христіанства 7) Борьба за духовную власть и свободу совѣсти въ XVI—XVII вв.

В) По педагогичнимъ справамъ 1) О педагогическомъ значеніи украинскаго языка; 2) Земство и мѣстный элементъ въ обученіи; 3) Діалекты и мѣстный элементъ въ школахъ (очевидно: Нар. нарѣчія) 4) Народні Школы на Україні (по украинскому. Женева 1877. (152).

С) Твори популярні (по украинскому): 1) Про украинскихъ козаків, татар та турок (по случаю сербо-болгарскаго повстанія; Кіев. 1876). 2) Про те, якъ наша земля стала не наша? (Женева, 1877) 3) Marija Maty Isyowa; поема Шевченка з увагами Др-ва (тажже, латинскою азбукою ¹⁾ для галицкої публіки; проба вульгаризації рационалистичнихъ доктринъ про початокъ христіанства).

Д) По етнографіі і літературі: 1) Малороссія въ ея літературѣ 2) Истор. Пѣсни і т. д. (Кіев) 3) Малор. рассказы и преданія (К. 1876, 434) 4) Отголоски рыц. поэз.

¹⁾ Др-онъ бажав увести латинску азбуку в усі славянскі мови. — Увага самого М. П-ча. — М. П.

въ мѣр. нар. пѣсняхъ 5) Сафды велк. былинъ въ Малороссіи, 6) Нові українскі пісні про громадські справи. 1764—1880. (по укр. Ж. 1881. 136) 7) Політичні пісні укр. народу XVIII-XIX в. (1-ий випускъ уже появилася в Ж. 1882: Запорожці в 1709-1739) 8) Il movimento letterario ruteno in Russia e Galizia. Firenze 1873. 9) La letteratura di una nazione plebea; в Rivista Minima. Milano 1882. 10) La litterature ukrainienne proscrite par le gouvernement russe, G. 1878 11) Новели Ос Федьковича (укр. поета з Буковини) з передмовою Др-ва про гал. р. письменство (К. 1876) 12) Ново-кельт. і ново-провансальское лит. движеніе 13) Литовскій літературний рух (де напечатано? М. П.) 14) Письмо Вѣлиного къ Гоголю съ предисл. М. Др-ва (Ж. 1880) 15) Vergleichende Studien über die Volksdichtung in der Ukraine (en préparation. — Се виданє не вигоріло, — здаєся, для него й писана отся біографійка М. П-чем. — М. П.)

Е) По політичнимъ справамъ 1) Восточная политика Германіи и обрусеніе (4 статі в р. журналі В. Европы. Пет. 1872) 2) Русини в Галичині; їх рух національний і літературний з 1846 (тажже. 1873) 4) Політичні і літературні партії в Галичині 5) Рядъ статей про славянску політику Росії відносно до внутрішньої кризи: а) Чистое дѣло требуетъ чи-

стихъ средствъ (у журналі „Молва“ в Спб. 1876; за сю статью журнал був придавлений) в) Турки внут. и виѣш. (Ж. 1876) е) Внутр. рабство и война за освобожденіе (тамже. 1877) д) До чего довоевались (тамже 1878) с покликом до арміи; перенечатано в підпольній друкарні в Петербурзі. Сей ряд переведений по сербському і в части по польському. Пануюча ідея в сій серіі — та, що Росія перше чим прийматися за увільнене заграничних славян повинна бути перше сама реорганізована на основах політичної волі і федералізму. 6) Ряд публікацій про революційний рух у Росці: а) Дѣтубійство совершаемое русскимъ правительствомъ; женщины моск. соц. процесса (Ж. 1877) в) Справа Засулч-Трепов (тамже 1878) с) Листок „Громади“ 1878. Огляд соціалістичного і політичного елементу в рос. револ. руху. д) Соловья басями не кормятъ. Письмо къ ген. Лорнеу-Меликову е) Терроризмъ и свобода f) Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. В усіх цих публікаціях Др-ов стараєся доказати потребу для Росці політичної волі, котрої принципи він боронить проти абсолютістів і проти соціалістів доктринерів, що (в 1870-1878) вважали не потрібними для Росці „буржуазні вільности“; що до політичних убивств, що зазначили в Росці (1878) перехід революціонерів від пропаганди

виключно соціалістичної до політичної агітації, Др-ов уважає їх неминучими, дякуючи урядовій системі, та протестує проти кладеня їх у принципи і кличе освіченіє каяси зробити конець сим двом терорізмам, що тепер борються с собою. 7) В иншому ряді паралельних публікацій: а) Der kleinrussische Internationalismus (Jahrbuch für Sozialwissenschaft etc. II) б) Les nations de l'Europe Orientale et le socialisme internationale (Revue Socialiste. 1880, с) Области Вост. Европы и пропаганда социализма на плебейскихъ языкахъ (по рос. д) Ист. Польша і т. д. (Ж. 1881. 514) Драгоманов побороє якобинский централізм у напрямках революціонерів російских, як і польских; в остатній публікації він дає історію відносія між революційними рухами сих державних славянских націй і виводить konieczність реорганізації усього опозиційного руху, — політичного, як і соціалістичного, — в Вост. Европі на основах федералістичних з признанем усіх тих національностей — привилеюваних, як і плебейских (естонскої, латишскої, литовскої, білорускої, українскої і т. д.) Як зразок Драгоманов опублікував у Женеві популярну брошуру по білорускому: „Про багатство да бедность“ В той же час, на рік до жидівских погромів на Україні Драгоманов с кількома приятелями українскими й жидівскими в Росці й Галичині опубліку-

дав відозву про потребу пропаганди в народних мовах зглядно в користь ідеї союзу робітничих елементів християнських і жидівських, щоби ослабити неминучий вибух ненависти протів жидівських вискувачів у бассейнах Дніпра і Дунаю

Між ячим у „Громаді“ українській (з 1877) і рос. журналі „Вольное Слово“, що теж виходить у Женеві в 1881 Драгоманов... (тут рукопись уривається).

*Із чеських голосів с поводу смерти
М. П. Драгоманова*).*

NAŠE DOBA.

Revue pro vědu, umění a život sociální.
Roč. II. Červenec (july) Seš. 10. (str. 955-958)
Praha, 1895. Redaktor: Prof. Dr. T. Masaryk.

† Драгоманов. Даючи оглуг читателям нашим короткий начерк життя цильного славянського літературного робітника, що вмер 21 юня, робимо се з двоякого поводу. Небіжчикова діяльність освічує многі славянські відносини, а нам цікава власне й малоруска літературна

*) Як бачите с того, що напечатано вище, і с того, що иде далі, в сій книзі не все напечатано на своїм місці. Се сталося тим, що голоси про М. П-ча, особливо с поводу смерти его, доходили до нас помалу і ми, не хотівши затержувати печатани книги, мусіли печатати їх так, у хронологічному порядку. Само собою розумієся, що найтяжче бузуросійским Українцям переслати свої голоси. При тому ви завждиште десьди, навіть у руских відзивах по поводу смерти М. П-ча, повторіте думок про него. Се вийшло від того, що автори піаніших голосів і надписів звичайно виваляли те, що було у нас напечатано вперед. Та повторіні сі не тільки не вадять, а власне доказують, що оцінка М. П-ча у передущіх відзивах вийшла по думці загалу поступових Русинів-Українців. — М. П.

діяльність Драгоманова; ми можемо по ній судити про наші чехословацькі відносини.

Михайло Петрович Драгоманов один з мужів, що, немогучи працювати у своїй батьківщині, працювали в користь свого народу і люду як емігранти, умер у Совії. М. Драгоманов родився у полтавській губернії р. 1841. Скінчивши кієвський університет і обійхавши західну Европу, став професором історії в тім же університеті. Та через політичну денунціацію мусів покинути університет і поїхати за границю, відки вже ніколи не вернувся до батьківщини.

Як один із найголовніщих представителів т. зв. українофільського руху, Драгоманов учавствував у всіх працях кієвських українофільів, коло основана малоруских недільних шкіл, коло видавництва популярних книжок, коло праці „югозахідного Відділу Географічного Товариства“. Увійшовши в зносини з галицькими Русинами, знакомив російську суспільність зо справами галицькими і показав у настоючому світі т. з. „русифілів“ галицьких (Старорусинів).

Ввійхавши за границю, видавав Драгоманов у Женеві малоруску часопис „Громада“ у котрій помістив ряд визначних статей літературних і політичних. Коло „Громади“ скупилась уся радикальна малоруска інтелігенція і Женева стала мало не головним літературним осередком Малорусів. Р. 1889 покликано Драгоманова в університет у Совію, на катедру всесвітної історії. Працюючи науково, не переставав Драгоманов публікувати публіцистичні статі про справи малорускі і особливо галицькі. То він дав почин до публіцистичної

боротьби протів напрямкови Барвінських і Вахвинців, що видають русинський люд на жертве шляхті за ціну деяких народностних уступок. Из Болгарії писав Драгоманов у „Народ“, „Буковину“, „Зорю“ і заразом у кілька часописей російських (під псевдонімами). Попри те видавав збірку перенески Герцена, Огарева, Бакуніна і инч Тяжка недуга, що навистла его від кількох років, не викинула ему пера з рук. Працював до остатної хвилини.

Драгоманов був щирим малоруским націоналом, хоть і рішучим противником політичного сепаратизму Малої Русі від Росії. Сепаратизм уважав за зовсім неперотрібний, бо був переконаний, що можна устроїти Росію на основі федеративній с повною самовправою найдрібніщих адміністративних одиниць. У такій державі могли би бути вписенні права не тільки такого великого племя, як Малоруси, але і найдрібніщих племен. План федеративної реорганізації Росії подав Драгоманов оброблений до найменчих подробиць, у праці „Вільна Спілка“, написав її по російськи. До справи федералізації Росії вертався дуже часто в своїх статях малоруских і російських, при чому покладав великі надії на розвиток земств. Аж остатними роками стали появлятись у него певні ознаки скептіцизму про змогу федералізації Росії, особливо, коли за царювана Александра III. земства були все більше й більше обмежувані.

Погляди Драгоманова на самостійність малорускої літератури мінялися доволі, тим більше, чим більше він пізнавав хід відродіння галицьких Русинів. У своїх російських статях пер-

шої пори своєї діяльності він стояв за ввід малорущини у народні школи тільки з поглядів практично-педагогічних, бо малорускі діти не знають російської мови. В своїх статях у „Правді“ львівській р. 1874 він старався доказати, що мусить бути одна література російська для інтелігенції як великорускої, так і малорускої, а для народу мають бути дві літератури, великоруска і малоруска. Але ж незабаром письменська практика довела Драгоманова до пізнання, як непрактичний, штучний і неможливий був той розділ. Сам Драгоманов почав писати наукові твори по малоруски для інтелігенції, а всесторонній розвиток малорускої літератури в Галичині переконав его, що і в Росії, як би нарешті і там настали вільніші обставини, розвиток малорускої літератури поступав би в тімже напрямку, і малоруска мова зо шкід народних розширилась би і на гімназії тай університети, як у Галичині.

Стоючи на ґрунті малорускім, Драгоманов був далекий від усякого шовінізму. Натура Драгоманова наскрізь гуманна, ведена тільки принципами народностними і соціальною правдою, веліла ему виступати против малоруских шовіністів і воювати против їх вузкого націоналізму. Просвєненю малорускої справи він посвятив чимало статей малоруских і російських, особливо у львівській часописі „Народ“, котрого був головою підорою. Дві праці его „Чудацькі Думки“ і „Листи на Наддніпрянську Україну“ містять его погляди в тій справі зо становишка історичного і літературного.

Драгоманов був русофілом у найкращому розуміню сего слова. Написав множество статей у справі відносин Малої Русі до Росії і перемагаючи централістичні змагання Росиян, уважав на все, що є добре в суєспільности і літературі російській. Особливо за російську літературу мусів чимало полемізувати зі своїми шовіністичними земляками.

До Поляків зраджував якесь недовіре і навіть нехїть, може не завше оправдану. Та треба признати, що і тут старався бути обєктивним і добросовістним.

Знамениту характеристику поведінки публіцистики (демократичної і соціалістичної) російської і польської в справі малоруської подав у праці, по російськи написаній і виданій у Женеві, „Историч. Польша и велик. демократія“. Внутрішнім відносинам Росії посвятив ряд брошур російських, виданих у Женеві від 1876—1882. Був редактором ліберальної часописі російської „В. Слово“, у котрім воював против терористів російських, вважаючи тероризм такимже лихом як і деспотизм царської власті.

Для суєспільности російської має Драгоманов велике значєня як пропагатор федералістичних ідей. Погляди его, подані в численних статях, що появились у „Вѣстникъ Европы“, „Р. Мысли“, „Р. Богатствъ“ і инчих найшли чимало прихильників серед інтелігенції російської і в кругах поступових особа Драгоманова тішитсь заслуженою пошаною, навіть у людей, що не ділять его ідеалістичних поглядів про будучність Росії.

Драгоманов мав чималі вплив на Галичину, познакомивши молодіж русинську з новими напрямками в західній Європі та поступовими ідеями російської літератури. Під тим-о впливом его поетала радикальна русинська партія з програмою аграрно-соціалістичною, стояча на ґрунті малоруским, але не маюча шовінізму, і не без дійсних симпатій до Росії, розумієса, не офіційної.

Драгоманов велико заслужився як дослід-дач творів народної словесности, головню малорускої. Ще в Росії видав Драгоманов у-куні с проф. Волод. Антоновичем два томи порівнявчим методом зложенних історичних пісень малоруского народу і окрім того чималу збірку малоруских народних оповідань. Вийхавши за границю, раз-у-раз постунав у праці в тім напрямку, видавши в Женеві три томи історичних малоруских пісень. Ті пісні заосмотрені історичними коментарями, так що їх власне можна вважати історією Малої Русі, написаною на основі критично розібраних пісень. Переселившись у Болгарію Драгоманов опублікував кілька порівнявчих студій про вривана малоруского народу в болгарській зборці мініет просвіти. В працях тих Драгоманов (знаменити знавць історії релігій) сідив елементи різних християнских сект (мавіхейства, богумельства і т. п.) в переказах народу. Деякі с тих праць оповістила в перекладі парижска „Mélusine“. Яко фольклоріст займає Драгоманов одво з найвишнє значніших місць у ряді європейских учених і міжнародна фольклорістична рада вибрала его почетним членом. Драгоманов держитьса міграційної теорії Т. Бенвея і его фольклор стичні

праці визначаються великою критичністю і незвичайною срудлісію.

Особливої уваги варті малорускі популярні брошури Драгоманова. Вони писані так гарно, що і найпростіший чоловік їх порозуміє, хоть часто в них говориться про дуже сложні справи з обсягу соціології, історії релігій і етики. Ще за свого побуту в Києві, коли ще в Росії вільно було видавати популярні наукові книжки малорускою мовою, видав Драгоманов брошуру „Про Козаків, Татар і Турків“, а остатнім часом свого життя видав цілий ряд брошур для народу („Віра і громадскі справи“, „Вікіль“, „Про братство христителів на Україні“, „600 років швейцарскої спілки“, „Про заздрих богів“, „Рай і посту“) Найліпша і найбільша з них є „Рай і посту“. Найліпша і найбільша з них є „Рай і посту“, проба популярного начерку історії цивілізації. Ті брошури варті, щоби їх перекласти, особливо для почути людскости, що в них видно, і для гарного способу викладу.

Перед кількома місяцями відбулося в Галичині свято 30-літньої літературної діяльності Драгоманова, на котре з усієї Малої Русі і від многих західно-європейских учених післано було чимало адресів, листів, телеграм і дарунків, як доказ признаня его діяльності наукової і політичної.

Драгоманов у Софії викладав у Вищій школі історію, і то в мові російській

Časopis zábavný a poučný. R. XXIV. 1895.
Č. 2. 10 Října (октябрь) Red. J. V. Sládek.

(Переклад).

Михайло Петрович Драгоманов. Коротка життєсна студія. Подає Др. Ем. Фаїт.

Росія втратила знов одного зі своїх найкращих синів і мислителів. Из Софії доходить вістка, що там умер професор Драгоманов. По его вартости ми зачисляємо его до реформаторів найновішої пори, до мужів глибокого переконання і при тому благородної неподатности і сталости. Ся права прикмета виростає, с ходом природних подій, у трагічного героя. Кажете, що наша пора грубого матеріалізму ніяк не сприяє таким поєвям моральної глибоки? А про те єі находимо.

Найбільша європейска держава могла бути збудована тільки незвичайно здобутною силою, яку показали Великорусї, вводячи в свою залежність усі єусідні племена свої й чужі. В відміну від звичайних завоювачів Росіяне, подібно старим Римлянам, дякуючи завязтости свого народного духа, ніяк не вдовольнили тим, що тільки збрєю добували країни єусідних слабших племен, але зуміли вибити на них своє особливе пятно, зросійщити їх. Отой повільний поступ шлов найчастіше інстинктивно закладанєм хліборобских колоній у занятих військами сторогах, тай живими торговими зносинами. О так гинуть помаду і в наші дні ті дрібні народики у-ралочудскї, котрих оселї розкинуті на далекій півночі європейської Росії та в країнах восточних.

Такаж поява повторяєся і з усіма одробицями народностними у північній Азії. Тяжче становище Росіяи у країнах західних і південних, де забрано в їх державу народи просвіщеніші і свідоміші. вже чуда або єіни зі своєю самовправою та інстїтуціями завдають державникам петербурским і московским чимало грижі. Стає неспуосійних Поляків, міркуємо, надто звисний, щоби ми мали про него ближче розписуватися. Кримські татарє надають очевидячки, бо раз-у-раз їх іще чимало переселиєся в Туреччину, як робили вже їх предки після придуки до московского царства. Та ні бессарабські Румини, ні найблизчі свояки Великорусів, Малоруси, ніяк на охочі зречися своїх народних індивідуальности. Уряд, для противудійства їх рухови, вислав до тих окраїн особи комісії, щоби пильно розглянули місцеві обєтавини, та доси їх обрусительні змагання мало вдаються. Ба й Німці зайшли до югозападних країн стають елементом небезпечним. Відпір грізних козаків зломлений зовсім, а їх остатки переселені в далекі нові країни. Та з гробів упавших героїв повстають мужі овіяні свіжим духом образованя наших днів і будять споминки блискучої минувшини, щоби зрушити ґрунт для будущих народних жив. Таким сміливим боївником був наш Драгоманов.

Серед расного дощу та негоди 8. юня 1895 у Средї зібралися купи студіючої молодії, щоби на своїх плечах віднести любимого учителя Михайла Петровича. Для Вищої болгарської школи, в столицнім головнім городі недавно основаної, то була одва з чільних підпір, бо хоть віком немолодий, він своїм одушевлянем

для науки був свіжим молодиком. Тим то безсупротивний був его улюбл, який він мав на молодших своїх колегів і на студентів що спонукував до витревалой праці, аби болгарска наука всесторонно розвивалася. Имя Драгоманово було звісно в кругах учених не тільки в Болгарії та Росії але і в західній Европі. Побіч того він був і політично діяльний. Майже незгодяний є ряд его праць, що видаєні по часті як осібі книжки і брошури, по часті розкинуті в різних часописах російських, малоруських, французьких, німецьких, англійських, італійських і болгарських. Уже по сему можна зміркувати, як важна буде завдача для того, хто возьмєся всесторонно оцінити его літературну діяльність, бо важко повинаходити усі ті жерела, що в них складав небіжчик досліди своїх студій і критики. Дятого він вибирав сучасні теми і тим зумів придбати собі численних читателів. Визначним способом учасував у малоруськім руху в Росії й Галичині та в боротьбі за волю для російского народу. В історії російської літератури, а то найперше в етнографії, буде Драгоманов завше займати місце дуже почесне, яке ему ще за життя заевнив знаменитий дослідяч у російській словесности Пинін. Один із найкращих творів увомогий на весь світ звісній „Всеобщій Географії“ Реклю котрий твір увесь посвячений Росії й Малоросії, оброблений при чільній участи нашого вченого, як можна є каждой сторони пізнати. Се посвідчас сам щирій і совістній Реклю

Як настане час, що стоміліонна славянска держава, північний велит, добуде собі народну самоуправу і волю, є чего могли би користа-

ти і похожі дрібні політичні формації, як Румунія, Греція, Сербія і Болгарія — тоді певне споминуть потомки Драгоманова. Тоді буде добрий момент, страждальцю і вигнанцеві поставити достойний памятник, по мірі его великих заслуг. Звісно, теер можна имя его в Росії вимовляти тільки „є певним ограниченєм“ перед правлячими кругами. Само собою розумієся, що муж так визначний у політиці й науці, мав чимало тайних ворогів і рішучих особистих суперників і супротивників. Тут маємо діло з оособою незвичайних спосібностями і високих заслуг, що цінені й противниками. Се можемо бачити і з некрологів, що в різних європейських часописах подані читателям на звітку про его передчасну смерть.

Житє й діяльність Драгоманова, про котрі суд можна науково виречи аж після кількатиох детальних праць, особливо аж буде опублікована его незвичайно важна переписка є численними людьми, що займають важні публичні становища, нерозривно звязані з найновішою історією малорускою і доторкаються не тільки Росії, але й Австрії.

З усієї численної сімї славянської тільки Росіянам повелося осунувати могутчу державу. Чорногора, Сербія і Болгарія є країни, ш більше або менше залежні від своїх єусідів і в межинароднім бюджеті не багато заважають. Чому була Польща тричі розділювана, чому Чехи не змогли оборонити своєї самостійности? Годовною причиною їх малої політичної спосібности була недостатка розуміння про міцніщу центральну управу. Малоруси в довговіковій своїй боротьбі за релігійну волю і назалежність

народну с Турками й Поляками, сим остатнім варешті піддалися. Утиски, що мусіли виносити від католицького духовенства і биганатої, спаношеної польської шляхти, присилували Малорусів глядіти охорони у московського уряду і добровільно ему піддалися. Та незабаром вони гірко опукалися в своїх надіях, Росія справді зовсім не думала признавати їх права і сповняти їх привилегій. Увесь народ малоруський тепер розірваний, найбільша частина его живе у Росії, коло 18 мільонів, друга частина в Австро-Угорщині, багато поверх 3 міль. Австрійські Малоруси або Русини знову роздроблені на три нерівні частини. Зерно їх сидять у східній Галичині, та скрім того їх оселі находимо в північах, Буковині і в північно-східнім кіпчику королівства угорського, іменно в комітаті Марамороським. На Угорщині число їх дуже надає, хоть їх поселки колизь тяглись аж на південь Банату. Не тільки перед Мадярами вони тут устуняють, але й перед самими підданими Словаками. Коли в нашому століті стали досліджувати справи народні, то, звісно, і дуже богата постична література малорука сталася предметом серйозних наукових студій. Та уряд російський підозріно слідив за тою працею, бо все подібний рух будив острах, аби народні сепаратистичні змагана не були науково підбивані і годовані.

Драгоманов родився у Полтавській губернії р 1841 в городі Гадячі, і в его сімю і в город уже був проник той дух чистої народної поезії і любов до відиханого малоруського народу. Та се чувство не вепіло було доти втілитися в певні ясні вирази. Аж яко студент у

київськім університеті молодий, одушевлений Драгоманов почав обертати свою увагу на душевний розвиток свого народу. Дуже ревню він участнував у закладанню недільних шкіл і заступався за принцип, аби предмети викладалися малоруській молодіжці в єї рідній мові і аж помалу аби учителі звиначили в своїх викладах письменної мови великоруської. Р. 1870 Драгоманов яко професор географії в гімназії у Києві і доцент історії в університеті піддався экзамену на магістра, іменований був штатним доцентом і був післанний для дальшого наукового образования за границю. Тоді він познакомився з ріжними малорусько-галицькими партіями, на котрі пізніше мав так сильний вплив. Помалу его зовсім опанувала думка заступитися бодай за найменчі права свого народу, а іменно вибороти повну волю для мови малоруської, що не мала тай доси не має у Росії „горожанського“ права. Подібні відносини рознілися і во Франції, де літературна мова північних країн зовсім придавила провансальщину, хоть та далеко ранче дозріла до самостійної літератури. В часописях російських і галицьких він старався повчити читателів про стан малоруської літератури, та борзо найшлися многи підозрівачі, що стали на него перед урядом клеветати за великий успіх, що вевів собі незабаром виробити серед народу. Як тільки вернувся зі своєї укової подорожж, уряд таки іменував его професором усеобщої історії. Незабаром після того робили ему великі неприємности і коли він не хотів віникним способом „добровільно“ подати просьбу, аби его відставлено, було просто его имя зо списку професорів виключено. Та

Драгоманов зовсім не думав искласти оружє. Він подав ся в чужину, або почати бій за волю слова, а в боротьбі, що знищила єго тіло, дух єго таки ніяк не угнувся. В сїм стані він процарював другу половину свого життя, дїючи при тому шість років у Вищій Школі болгарській у Средині.

Як мати на думці той період єго життя, що зве ся „переворотним“, то можна сказати по совісти, що ані по своєму характеру, ані по науковому образованию він не був ніяким революціонером. Бувши всесторонньо образованим, він признавався у філософських поглядах до новочасних принципів, що найбільше боронять дослідчі англійські у своїй науці про розвиток (еволуціонізм). У першому ряді він обертав увагу на душевне і мразьне облагородженє народу. Віщий єго дух дивився на всякий насильний переворот яко на лихо, що певне лишає по собі дуже сумні наслідки. Та при тому він мусів отверто признати, що внутрішні справи в царстві російськїм вимагають чималого направи, бо якби дотеперішні відносини тої великої держави оставали незмінені, то суперечили би нормальному розвитку усеї решти Європи, особливо народів славянських. Особисто він був рішучим противником усякого терорізму, та добре знаючи самоволю адміністрації у Росії, він мусів признати, що вона викликує мимохіть неминуче змаганє, аби добути автономію, і як би нічиє способи оказалися недостаточними, то що в крайнім случаю таки вхоплятьє аж за пагубне беззастє. Ще в р. 1876, ставши у перше до оновіції, він був рішучим поборником думки, що для найбільшої держави

славянської найперше треба волі політичної і що найприродніша розвязка всіх народноєстных справ у Росії може вгстати тільки оновією федерації. Більші народи групи мали, на єго думку, здружитися в автономні тіла і підлягти центральної властї, де би такі групи пропорціональним способом були заступлені. Нечерк єго „вільна спілка“ буде на віки одною з найкращих думок про конетітуційний устрій Росії. Звісно, такий союз на основі народних груп не має аналогії ані в Європі,^{*)} ані в Америці, тим менше в других частинах світа. Даремне ж ми дивимось за доказом похожего державного устрою і в історії. А все таки ми радо признаємо, що многи дослідчі доходять до того, що тільки справедлива федерація народів європейських може спинити ті бескочечні суперечки, що грозять національно-економічно знищити добробит нашої частини світа. Доси сїм розгаром суспільности європейської знаменито зуміла користуватися північна Америка.

Остатнім часом Драгоманов побіч інших своїх праць літературних зробив чималів успіх видавєм листів Тургенєва і Вакуїна. Оба сї виданя були опубліковані і в німецькїх перекладі в „Bibliothek der russischen Denkwürdigkeiten“ (тт. IV. і VI.), котру редагує берлінський профєсор Т. Шіман. Листи Тургенєва були видані і по російськи, і тільки смерть перешкодила стати ся тому ж і з листами найслав-

^{*)} М. П.-ч домагався федерації на основі територіальній, котра була би й національною на стілько, на скілько би сходилося с першою. Тут єго відрєк була виразно Швейцарія.
М. П.

нищого російського революціонера Бакуніна*). Невадгородна шкода для науки, що Драгоманов не міг скінчити своїх праць є поля етнографії, для котрих з муравіною пильністю збирав матеріал довгі роки і котрі тільки в невидній частині міг опублікувати у збірці болгарського міністерства просвіти. Можна було ждати, що сими працями він був би придбав собі ще далеко славніше ім'я, ніж знаменитим своїм виданем малоруських оповідань і пісень, що були опубліковані з помічю проф. Антоновича. За сей свій обємистий твір він був відзначений імператорскою академією у Петербурзі Уваровскою премією.

Яко собесідник був Драгоманов привітний і милий. Хоть чув смертельну свою недугу в грудях, а про те оживлявся як молодець, коли розмова стала вортатися наукових справ, умілости, історії і т. п. Очи єго палали огнем не виразним, груди хвилювалися, уся істота єго оживлялася, він молодів — та болі єго раптом хапали, віддих єму спирало, він мусів перестати, мусів признати, що є невеличком недуги, що вже не може визволитися зі своєї неволі... Гірше було єго жите та ще тяжча була єго смерть! Саме тоді, як він міг користуватися гостинністю народу болгарського, добув собі безграничну любов своїх учеників і пошану товаришів і всіх горожан, міг спокійно працювати для науки і зовсім не мусів боятися неприємностей за свої переконання, як на гірше

Опнім, воно сталося, бо М. П.-ч оставив для того усе готове і власне тепер те виданє кінчиться в Женеві. Ним виданє й зроблено з рукописи єго російського оригіналу.

М. П.

винуждалим чолі єго появилися супокій — доля велить — ані кроку далі. Він напивав сили свої більше, ніж воля могли винести. Кілька годин перед смертю він ще викладав зібраним слухачам.

Що спонукало єго незвичайно спосібного вченого, мшатись і в політику, боронити права свого народу, а не виключно посвятитися своєму покликаню, науці? То було горяче серце, тверда мов скала сила переконання, що виховує суспільність і веде єї до постуцу. То та свята цюломінь небесного світла, без котрого народи немов без вітрил і без керми блукають і пропадають у темряві. Як небудь ми судили би про принципи і діяльність небіжчика і критично дивилися на твори єго — все таки мусимо признати, що перед часом постигнутий долею незвичайно спосібний розум і серце благородне (Див. Б. Мінцес Болгарски Прѣгледъ, юнь 1895).

Чи бій єго протів насила був марним і безграничне жертволюбіє в народних справах безрезультатним? Тільки будучина дасть нам на те настоящу відповідь.

Окрім сих голосів, Чехи оповістили про М. П.-ча прихильні єрати: у Cas-i (organ realitiev), „Radikalnich Listach“ і др. — М. П.

Кілька слів одного софійського студента про професора М. Драгоманова.

Раз рано, в октабрі 1892 року коло 10 години увійшов у аудиторію, з великою нетерплячкою очікуваний нами професор старої історії М. Драгоманов. Я мав честь бачити его тоді у-перше. З довгою бородою, болізним лицем, він був одягнений у зимове пальто, поклонився нам незвичайно чемно і сів. До-разу помітна була чимала непропорціональність між его зверхнім видом і внутрішніми прикметами характеру. Безощадна хороба зробила з доволі крінкого козись і подекуди фізично розвинутого чоловіка на пів поморщену фізіономію до того, що зразу можна було думати, що перед тобою гордий чоловік, а не привітний, малий Драгоманов. Так, хороба страшенно мучила Драгоманова: він, идучи на лекцію, брав не собою завше лікарство і в ряди-годи пив его. Дивлючись на него, много раз хотілося заплакати, бачучи, як ота сильна енергія боролася з лютою немією.

Того ранку д. Драгоманов читав історію восточних народів, імено єгипетску. Из-разу, яам, новопоступившим студентам, важко було

слухати Драгоманова: то ми не ще не освоїлися з російскою мовою, на котрій він читав, і знову нам важко було орієнтуватися в масі наукових дослідів по росконкам, що він нам давав. Та, чим далі, тим більше й більше Драгоманов ставав інтересним, тим більше й більше ставав чарівним для своїх слухачів, дякуючи своєю рідкому краснорічю і знаню.

Він дуже любив показувати різницю межі традиційними хибними доктринами і фактичною науковою правдою. Розгляне, бувало і один і другий бік, і тільки з усміхом на лиці вкаже вам різницю, не роблячи при тому ніяких виводів від себе. Любима его частина історії була боротьба народів за їх політичні права, на студії котрих він посвятив більшу частину свого життя. Про се він говорив з особливим патосом і, пригадую собі, як чуло скінчив він історію розвитку англійського парламентарізму словами: „Господа! Китайці і славянські народи многочисленны, но будущее принадлежит англичанам, потому что оно зависит отъ характера народа!“ і при тому очи его наповнилися сльозами. Так Драгоманов говорив від серця!

Він володів у високій степені красноріччям, умів як артист передавати свої думки, та він не надуживав тої прикмети. Особливість его, як оратора, була в тім, що при дивній пам'яті і страшенній бистроті думки, він міг цілі години говорити, не останавливаючися для того, щоби подумати. Один товариш часто говорив: „Драгоманов, немов машина, котру треба тільки настроїти“. Він останавлився тільки, щоби випити лікарства і за тим опять лизис із его

уєт тіж могуті думки, роки, цифри, имена і т. п. ніби він вивчив їх, як „Отче наш“.

Він дуже любив іронію і вона сильно ожи- вляла его лекції і являлась у него яко логічний послідок оповіданя.

В своїх лекціях він був у-повні обекти- вний. Слово: „свідовательно“ у него не істну- вало. Він оставляв своїм слухачам робити ви- води. Тай чи могло бути инакше для Драгома- нова? Инакше роблять тільки слабі, котрі бо- яться, що з доводів їх не може вийти потрі- бного їм виводу і через те стараються сило- міццю накинути его своїм слухачам. У своїх до- слідках він давав тільки факти і оставляв своїм слухачам робити самим виводи.

Драгоманов любив своїх слухачів і всяко старавався бути їм користним. Его домашня бі- бліотека була завжди на услуги его учеників. Преродо він предлагав їм усе, що мав і хоть хорий, він усе віддавав себе в неспорядок то- му з учеників, що бажав проясненя якої небудь непонятної справи. Він дуже любив бачити у себе дома всякого із своїх слухачів. Тяжко, як мило приняв він мене раз перед новим роком і запрошуючи, сказав отсі жаргонливі слова: „Прому, прошу — та тільки звиніть, дома у нас зробили неспорядок, бо бажать робити порядок.“

Дуже часто він обертався до своїх слу- хачів-болгар, підбиваючи їх займатися студія- ми своєї батьківщини, що досе ще так мало розсіджена; як же завважував у кого-небудь на- вить невеличку схильність до якої небудь на- укової праці, то з усього серця старавався помо- гти ему, аби тільки той продовжав. Через те він і користувався загальною любовію і для всіх

студентів був царем у Вищій Школі. Усі з благоговінєм очікували его приходу на лекцію, снімали помощи ему сісти, коли він приходив, знимали з него пальто. В нашім курсі один із товаришів, що визначався зручністю, узяв на себе обовязок услугувати д. Драгоманову і вся- кий з великим удоволенем старавався чим небудь услугувати ему. Ледви чи який генерал кори- стувався такою увагою своїх солдатів, якою користувався Драгоманов від своїх слухачів. Ні шаблі, ні строгого слова, а про те і без них у Драгоманова було найвідданіше військо.

Любили Драгоманова его слухачі, бачили в нім не тільки теоретика дослідача, але й дій- сного непосредного знавця розвитку европей- ского парламентарізму.

Він покинув своїх учеників тоді, коли він особливо був їм потрібен, і вони оплакали его усім сердцем. Той, хто був свідком жалібної процесії, може сказати, як велика була загаль- на туга, огорнувшя студентів. Исчез тілес- ний Драгоманов, исчезла та велична душевна машина, але дух Драгоманова, любов его слу- хачів до него і память про него остануться на веігди.

Г. Цѣнов.

*Решта голосів из України по поводу
смерти М. П. Драгоманова і вінці на
его могилу.*

Від Українців післано 16 вінців на могилу М. Петровича, а то: 3 срібні і 13 металевих. Усі вінці дуже гарні, великі, з широкими багряними або білими шовковими лентами і з золотими, або чорними надписами на них.

Порядок тих вінців і надписі на них ось які:

1) Михайлу Драгоманову, найдостойнішому громадянину. Від гурту почитателів из Полтавщини (Срібний).

2) Михайлу Петровичу Драгоманову, невтомному противникові централізму державного і борцеві за самоуправу громадську та областну. — Из Полтавщини.

3) Михайлу Драгоманову — Отъ русскихъ революціонеровъ изъ Черниговской губерніи. (Срібний).

4) Михайлу Драгоманову, знаменитому ученому, невтомному робітникові для добра

України і скитальцеві за для неї. Від прихильників из Чернігівської губернії.

5) Михайлу Драгоманову. Слава Твоя не вмере, не поляже! — Изъ Бессарабської губернії.

6) Михайлу Драгоманову.

Без золота, без каменю,

Без хитрої мови, —

А голосний та правдивий,

Як Господа слово.

Від гурту почитателів из Харківської губернії.

7) Високоморальній людині, прекрасному педагогу і вихователю молодіжі — Від давнього прихильника из Харківщини.

8) Михайлу Петровичу Драгоманову, поборнику етики на політичному полі. — Від товариша из Харківської губернії.

9) Михайлу Драгоманову, апостола правди і науки. — Из Херсонської губернії

10) Михайлу Драгоманову, славному провіднику русино-українського народу, борцеві-емігранту. — Від старого товариша і однодумця з Полтавщини (Срібний).

11) Поборникові прав недержавних національностей і мов і борцеві против усякого винародовлюваня, Михайлу Петровичу Драгоманову. — Від гурту почитателів из Чернігівщини.

12) Михайлу Драгоманову, самому талановитому, самому користному і благороднішо-

му діячеві України. — Від радикалів із Київщини.

13) Михайлу Драгоманову, могутьому, стойкому борцю за политическую свободу: національню, областную, демократическую. — Отъ русскихъ единомышленниковъ.

14) Славному проводирю прогресса на Україні, Михайлу Драгоманову. — Від університетської молоді города N.

15) Михайлу Драгоманову, дорогому батькові-вчителю. — Від української молоді города N.

16) Михайлу Драгоманову, знаменитому борцеві за поступ, волю і освіту русино-українського народу. — Від українських артистів. (Сей вінець особливо гарний і великий).

Окрім того з України прислано ще 5 надмогильних слів. Вони сьє такі:

Від українських радикалів, що приєлали 12-тий вінець:

З поводу смерти М. П. Драгоманова.

Перед свіжою ще могилою великого борця за людський поступ, волю і освіту, не можна, як слід, оцінити всю незмірність нашої страти. Поки що „нам тільки плакати, плакати“... Вся людність європейська, коли не всесвітня, стратила в ньому одного із луччих своїх синів, поруч з іменами котрих і його імя

зостанеться записаним в історії. Він, як сказав про себе Гейне, міг би сказати: „як я умру, то положіть на мою домовину меч, бо я був хоробрим воїном у війні за добро людскости“. Але людскість стратила в нім одного із краших, а що сказати про Україну, про ту „Україну убогу“, котру Драгоманов так любив, за котру „душу погубив“? Україно, де твої вірні сини, де борці за твою волю і освіту, де твої „апостоли правди і науки“?! Нема їх! Поруч з іменем великого поета стоїть одиноко тільки імя великого вигнанця, — Шевченко і Драгоманов тільки й можуть зостатися на віки в пам'яті народній... В яку сторону життя Українського народу ми не глянемо, скрізь зустрінемося з Драгомановим. Він найлучче зрозумів велику правду: „наука сьє сила“, і от наукою то він і хотів просвітити своїх земляків, показати їм дорогу, котрою вони можуть дійти до вільного, несекованого життя, справді достойного чоловіка. „Громада в сіряках“ була дорогою його серцю, та громада, серед котрої так багато нещастя, темноти і рабства, і він оддав їй своє життя. Тяжко і сумно іде життя на Україні: народ позбавлений самих елементарних прав, пригнічений морально і духовно, покійрно несе свої кайдани і не бачить жадного просвітку

поперед себе. Та і хто показав би йому той просвіток, хто повів би його новою дорогою волі і щастя? Аджеж у Росії давно „на всіх язиках все мовчить“, все несе кайдани, не тільки Україна, а і вся велетенська імперія. Серед такої повної темоти сив тільки, як праведний світоч, Драгоманов; він показував нову дорогу тим, на нещастя, дуже і дуже нечисленним інтелігентним заступникам свого народу, котрі не відцурались від нього ради „багатства великого, ради лакомства нещасного“. Вільний голос Драгоманова, не спинений, не покалічений російською цензурою, будив Українців, надавав їм внасти в індиферентизм і зложити руки; він нагадував їм, що соромно забувати свій народ і дбати тільки про себе, хоч би й як давили російські обставини. І от тепер той голос на віки перервався... Драгоманов був великий вчений; якож була його наука? Була вона може чимсь кабінетним, відірваним від життя? Ні, все написане так і лише життям! Ніколи „наука для науки“ не була його метою і він був ідеальним ученим, бо з'єднання науки і життя і єсть ідеал. Але Драгоманов в собі з'єднав великого ученого з політичним діячем, і це з'єднання — дуже рідке в історії робить імя його ще більше дорогим всім, хто любить

свій народ. Наука і життя, учений і політичний діяч — зливались в ньому з одну нероздільну, гармонічну цілість. Під вилівом теперешньої російської реакції серед всіх інтелігентних Росіїн бере перевагу якесь ідолопоклонство перед фактом, якесь вузкоглядство, що з за дерев не бачить ліса, з за наслідків — не бачить причин, думає, що можна боротися з наслідками, не борючись з причинами. Д-ов завше ясно знав, з чим іменно треба боротися, він мав ясно намічені цілі, до котрих і простував все своє життя. Коли таким був Д., як вчений і політичний діяч, то не вище він стоїть і з морального погляду. Він по правді може бути названий „мучеником ідеї“. Відірваний від рідного краю, в атмосфері ворогування, не маючи тої втіхи, що його ідеали криїнуть і розвиваються в Україні, він все таки не кидав свого місця в передних рядах борців з деспотизмом. Він і вмер, як хоробрий борець, не винускаючи з рук своєї зброї. Погасала наша провідна зірка, погасе той світоч, до котрого всі ми звертались з надією і повагою, в котрому знаходили роз'яснення наших трівог і запитань. Умер великий заступник українського народу, що борює всіма силами своєї душі за його щастя і волю і виводив нашу інтелігенцію з тьми вузкого націоналізму на дорогу світлого поступу

поруч з другими народами. Але в душах він не повинен і не може вмерти. Смерть його накладає на нас тим більший обов'язок боротися за вічні його ідеали, за волю нашого народу. «В сім'ї вольній, новій» поруч з іменем Шевченка поминається і імя Д-ва не тільки «не злим, тихим словом», але з великою пошаною і великим жалем, що не дожив він до того, щоб бачити свою Україну вільною від кайданів.

Не знати, від кого (М. П.)

Природа мати! когд-б таквх людей
Ты иногда не посылала міру,
Заглохла-б нива жизни...

Я думаю, що всякий, хто прочитає слова російського поета, дотичні Михайла Петровича, почує, що не випадково, не під впливом виключного настрою однесені вони до талановитого небіжчика. Не час ще тепер робити повну оцінку заслуг М. П-ча перед рідним народом, а через те неможливо це і з близька сказати, скільки-б загубила нива українського життя, коли-б природа не дала їй такого робітника. Скільки неоцінних ребет розуму і серця приніс він в дар сій роботі і як убого ся нива одплатила йому за неї! Не легкого зиску, не щедрої нагороди можна було і дождати, — кому невідомо, яка доля велього скільки небудь поступового на Русі? Новіков і Румянцев, Рязев і Миколай Тургенев, Белінський і Герцен

Шевченко і Костомаров, Добролюбов і Чернишевський — всіх гнобили, засиляли, виганяли, кидали в тюрму і в'язни. М. П-вич за любови обрав собі сю тернисту путь, коли можна казати про добру волю там, де вчинки диктують ся шлахетним розумом і честю. До сих тернин свідомого трудівництва, рідний край зумів додати свої, може бути, ще більш колючі тернини. Але ніщо не могло примусити М. П-ча хоч на іоту звернути з того шляху, який показували йому його переконання і сумління. Важка хвороба синила його на сьому шляху, він цогиб в чужій стороні, ледве чуючи серцем перший промінь прийдешнього просвітку для своїх ідеалів; але ті, що доживуть до їх свята, мусять згадати, який то важкий перший крок і нудний перший шлях. Вони згадають, що коли в важку добу від 70-х до 90-х років поступова думка не заглохла на Україні, коли молодь могла і дома знайти вжиток своїй згазі чесної громадської діяльності, то всьому винен М. П. Драгоманов.

«Він був наш меч і племін». (Гейне).

Переломився той меч, погас племін. Але не може, по закону природи, не може, згинути та енергія що наповняла діяльність славетного небіжчика: вона натхне нас, що його пережили і коли до сих пор нас так мало, то перемагає-ж не кількість, а правда.

Отъ группы русскихъ единомышленниковъ Драгоманова, що прислала 13-тый вінець:

По поводу смерти Драгоманова.

„Еще толпа, еще могила“.

Невыразимой скорбью ежало наши сердца извѣстіе о смерти М. П. Драгоманова. Въ немъ умеръ для насъ не только крупный ученый, не только убѣжденный революционеръ, могучій и стойкій борецъ за великіе принципы свободы, равенства и братства, истинный демократъ, „душу свою полагавшій“ на служеніе угнетенному брату, — съ нимъ угадала нравственная наша опора, служившая намъ утѣшеніемъ, поддержкой въ борьбѣ съ тяжелой окружавшей насъ дѣйствительностью. Нигдѣ въ такой степени, какъ въ дѣлѣ революціонномъ, не необходима личная нравственная чистота. Какъ бы ни были велики, какъ бы ни были истинны пропагандируемая идея, нравственная безукоризненность провозвѣстника этихъ идей неизбежно, режовымъ образомъ, отражается на распространяемости ихъ, отталкивая обращающихся, ослабляя энергію у друзей, давая лишнее оружіе врагамъ. Драгомановъ въ высокой степени сомѣждалъ въ себѣ достоинства литературно-общественнаго дѣятеля съ достоинствами личными: это была истинно „кристальная душа“; вотъ почему былъ такъ громаденъ его авторитетъ, такъ велико его оба-

яніе среди всѣхъ, лично или литературно знавшихъ его, дѣлвшихъ съ нимъ его симпатіи, его стремленія, его идеалы, или даже принципиально расходившихся съ нимъ; вотъ почему нравственной поддержкой, опорой для единомышленниковъ служила его свѣтлая личность.

И этой личности, этого могучаго борца, этой кристальной души — не стало! Не стало тогда, когда она оказывалась особенно нужной, когда особенно рвется и ширится у насъ тяжелая реакція, мрачнымъ и душнымъ облакомъ окутывая общественную жизнь, сковывая всѣ гуманная, свободолобивыя теченія, лишая послѣдней энергіи немногочисленныхъ искреннихъ и стойкихъ борцовъ за грубо попираемая правду, человѣчность, свободу; когда растутъ и множатся потерявшіе стыдъ и совѣсть, забывшіе о своемъ человѣческомъ достоинствѣ, сатрапы и клеветы неограниченнаго деснота, безчеловѣчно, съ тупой злобой, угнетая все, что мыслить, уничтожая, или поработая все, что оставалось свободно.

И въ такой моментъ замолкло его горячее, честное, могучее слово!

„Нѣтъ великаго Патрокла, живъ презрительный Терситъ!“

Но, пораженные горемъ, надъ его еще свѣжей могилкой, не опустимъ безсильно руки. Не безплодными сѣтованіями, не словомъ лишь сожалѣнія почтчимъ его память, но стойкимъ и чес-

тнимъ служеніємъ тѣмъ идеаламъ, котрымъ служивъ и онъ, но безпощадной, страстной боротьбою съ тѣми врагами, съ котрыми боролся и онъ. Сомкнемся надъ его печальною могилою, подхватимъ выпавшее изъ его омертвѣлыхъ рукъ знамя, — и, съ имевшемъ Драгоманова на устахъ, съ его идеалами въ сердцѣ, — двинемся въ бой. И когда содрогнется и рухнетъ деспотизмъ, когда свалится многовѣковья оковы со всѣхъ народовъ громадной имперіи, и на мѣсто жельзомъ и кровью скованнаго, рабствомъ и горемъ измощденнаго государства, разовьется свободная и автономная федерація, съ залогомъ счастливаго человѣчнаго соціального развитія, — тогда только увѣнчається торжествомъ задача всей жизни Драгоманова.

Від української молодіжї города №*, що прислала 15-тий вінець:

Дорогій пам'яті М. П. Драгоманова.

В чужій землі, в обіймахъ злої долі,
Розлучений із краємъ дорогимъ, —
Ти сумно згас, великий сину волі,
Мов промінь той на сонці золотімъ...
Замовкнеув ти... Твоє правдиве слово
Покинуло намучені уста;
Не залува на цїлий край громово
Твоя нам річ і мудра і проста...

У серці жаль, сльоза тремтить на віі,
І душу нам вража безмірний біль,
І з серденька зливають радї мріі,
Немов ради покритих сумом хвиль...
І слів нема, щоб вилить щирю тугу,
Що смерть твоя в серцяхъ у нас зняла...
Не швидко нам знайти вже душу другу,
Якою веім твою душа була...

Ти цїлий вік боровсь за ідеали, —
Твій прапор був — свобода і любов —
Тебе вогнемъ некли людські печали
І в праці тій пролита людська кров...
Ти вірив в те, що тьмі засвітють зорі,
Що збудеться прийдешній час турбот —
А все життя пройшло тобі у горі
І боротьбі за нищий свій народ.

І ти погас!.. погас, на смутокъ краю,
У самий пал довічної борні...
Ти не дїждавсь того святого раю,
Що ждав його в свої цохмурі дні...
Ти тїломъ згас, — але-ж не вгаснеш з роду
Своїмъ ім'ямъ для тих твоїхъ синів,
Що вірують в святе добро й свободу
І борються за світло прийдешніхъ днів,
Прощай-же ти, коханий батьку — друже!
Осяяні твоїмъ яснимъ ім'ямъ,
Ми понесемъ усе життя не дуже
В борню за те, за що боровсь ти сам!..

Від української молодіжї університета N,
що прислала 14-тий вінець:

*Найробрне слово з далекої України М. П.
Драгоманову.*

Сумно на душі і важко... Мов зоря сві-
тозорая, скотинившє з блакитнього неба, по-
гасла десь у безкрайому просторі, — так, до-
рогий наш батьку, згасло навкї твоє життя
правдиве і чесне. Біля вогню на всесвітньому
вістварі свободи і правди, погас ще один з
його невтомних жерців, ще один з найчільні-
щих його оборонців. Туга неомірна, наче хмара
зловітна, обгорнула нашу убогу Матір, що

Обідрана, сиротою

По над Дніпром плаче..

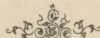
І Матір наша пролила свої сльози горючі..
Тї сльози росєю сріблястою глибоко запали в
серце її щирих синів і прихильців... Перед їх-
німи очима, великим, навчаючим зразком про-
ходить твоє життя, повне щирости, повне чес-
ности і думливости. Мов орел піднебесний, ви-
соко лігав ти своїми величними думками на
високостях мисли; мов дотепний керманець,
твердо направляв ти нас Твоім мудрим словом
у життєвїм морі хвилястїм і залїг в могилу,
як гордий борець, з мечем свого глибоко-сер-
дечного слова і з непохитним прапором, де
невмирущою твоєю рукою написано твій за-

повіт до нас, перенятий бажанням всесвітнього
добра і любови. Але тепер Тебе нема! Лебе-
диною піснєю пролилось оставше Твоє слово
над зневоденєм нашим красєм, високим гуком
одїзалось воно в наших прихильних до Тебе
серцях, і нарешті згасло твоє життя, як гасне
на далекому заході промїнь довічного сонця..

Але Ти, орле, не вмєр і ніколи не вмєрєш,
дорогий наш батьку для нас, занудьгованих
твоїх синів. Назавжди образ Твій буде освя-
щати кожну нашу мрію, кожний наш замїр;
засєжди все те, що є кращого в Твоєму життї,
світїтимє нам провідною зорею в усьому нашо-
му трудному шляху. Озбрївшись силою до-
рогих і для Тебе ідеалів, перейнавшїсь на-
кликаними пориваннями до свободи, правди і любви
— ми смїливо понесемо в своє молоде життя
той заповіданий Тобою прапор, що Ти з чес-
тю носив ціле своє життя і, не випускаючи
якого, залїг на полі боротьби з ворогами світла
ї правди... Ми не можемо промовити Тобї „про-
щай“: ми чуємо, що ти єєш межи нами; нам
здається, що не спинилось Твоє страдницьке
життя і що серце Твоє щирє і доси одверте
для всїх нас своєю любовью і прямотою... Сла-
ва-ж тобі, Батьку, повіт! Слава від усїх тих
синів, що прагнуть, подїбно Тобї, здобути
щастєя людського... Слава тобі, що цілий вік
стоєв Ти непохитно у своїх найкращих дум-
ках і пориваннях.. Ти не вмєр для нас... Ти

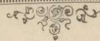
житимеш завжди, поки існують на світі ті ідеали, за які Ти боровся, поки існує все-світ, на якому лунали Твої вільнолюбиві слова, поки існує той зневолений край, та дорога Матір, сльози якої були для Тебе такі важкі, а усміх якої був для Тебе дорожче весняного сонечка...

Слава-ж Тобі, наш любий, наш дорогий проводирю, во віки і віки!.

СПИС ПРАЦЬ

М. П. ДРАГОМАНОВА

Отсей спис праць М. Драгоманова не повний і не скрізь точний. Я досі не міг добути багато писань М. П-ча, опублікованих у Росії й де видно — на чужих мовах. Тут я здавався на покази самого М. П-ча, що робив се часто по пам'яті і через те вноді помилявся в часі й заголовках, а по більшій частині тільки загально вказував на свої писани в різних виданнях, при чому мабуть про деяку свою працю і сам забув. Деяко с того я направив, наділавши між інперами М. П-ча, самі ті видани. Богато праць М. П-ча, напечатаних у Росії й інших славянських виданнях, не можна було мені тут подати, бо ще не вільно розкривати тих псевдонімів М. П-ча, з огляду на редакції. С псевдонімних праць М. П-ча у російських журналах, тут напечатано тільки те, що подав сам М. П-ч, у своїх рукописних списках.

Окроче хибі сего спису зазначені мною, майже скрізь, у самих текстах. Можу заповнити тільки, що все, про що тут напечатано без оговорки, належить М. П-чу. Спис анонімних і псевдонімних праць М. П-ча у „Друзь“, „В. Слово“, „Народі“ і деяких дрібніших женевських, подаю по найбільшій частині, як вочиний свідок. Нарешті мушу завважати що статі М. П-ча легко пізнати по змісту і манері писати. Подав же я тут і найдрібніші, звісні мені, писани М. П-ча, з огляду на те,

IV

що всі вони оригінальні і потрібні для зложення образу єго діяльності і єго світогляду — те ж оригінального і на диво одноціального. Тільки про одну анонімну практичну відозву з 80 х рр я не можу оповістити.

Прому всіх, хто би знав іще про які праці М. П-ча, пропущені мною — прислати мені ті доповненя і поправки, тай самі праці М. П-ча, друковані в часописах російських і инчих, європейських. Особливо прому тих, хто має листи М. П-ча, позволити мені покористуватися ними для єго життєпису, до котрої я готовлюся.

Львів, 4 октлбра 1895.

Михайло Павлик.

Адрес мій для заграниці: Oesterreich, Galizien, Lemberg, Supiński-Gasse 16. M. Pawlik.

Списе праць М. П. Драгоманова.

1861.

Полемика з Добролюбовим ізаа Пирогова („Русская Рѣчь“, 1860 чи 1861. Про неї див. у IV т. творів Добролюбова і поєсненє Дра-ва у IV т. „Громади“ 1879, ст. 379—381.

Промова на Пироговському банкеті 1861 написана в описі єго, вид. проф. Шульгини і в „Современной лѣтописи Русскаго Вѣстника“ Каткова.

Промова над труном Шевченка у Києві 1861 р. (Про неї Австр. р. спомини I, 22-23. Стата була да-на Кулішєви).

1864 — 1869.

Вписєна переказом з останєго твору Н. Костомарова: „Последніє годы Рѣчи посолитовѣ“ (Правда, 1869, 25-30. Без підпису. Приписує д. Ів. Франко: Правда, 1884, 289).

Далі подаю, по списку М. П-ча, іст. праці, про котрі не можу сказати точно, в котрі роки появилєся. Основна ідея перших історичних праць М. П-ча: потреба реставрації старої історії незалежно від поглядів, а по часті й материялу клєсичних писатєлів.

Государственныя реформы Діоклеціана и Константина Великаго (київск. Унив. Извѣстія між 1864 і 1870).

Замѣтки о Галиціи и Угорской Руси (Сиб. Вѣд. 1863, при 293, 297, 305)

Земство и местный элементъ въ обученіи (Сиб. Вѣд. 1866, пр ?)

Императоръ Тиберій (Университетскія Извѣстія, Київ 1864, і окремо. Диссертація на право читати лекції в унив.)

Логографы (київск. Унив. Вѣстник, між 1864 і 1870).

Народныя школы въ югозападномъ краѣ. (Сиб. Вѣд. між 1865 і 1874.

Новый взглядъ на великорусскій богатирскій эпосъ. Влад. Стасова. Правда, 1839, при 25-31) Пѣцше: Украинск.

Ф. Педагогическомъ значеніи малорускаго языка (Сиб. Вѣд. 1866, 493).

Статі в Сиб. Вѣд. подано по рукописному списку йих М. П-чем, при чому він заважає, що не подав і половини статей, бо не мав від рукою газети. М. П-ч каже тільки загально, що в Сиб. В. він писав „багато передових статей, дописів, зельстоцій і рецензій по адміністративним, національним, шкільним і науковим справам України і західної Славянщини“, а також „статі і полемику з „Голосомъ“, „Моск. Вѣд.“, „Вѣсткю“, в справі польскій і зах. руских соціальних і національних справ“.

О положеніи женщинъ въ украинской народной семье (Вѣдчт 1866 р. Чи печатаній?)

Положеніе женщинъ въ первый вѣкъ римской имперіи. Унив. Вѣстник, Київ, між 1864 і 1870.

Русскій театр въ Галиціи. Письма съ галицкой границы. (Сиб. Вѣд. 1867. Не знаю, чи оба заголовки йдуть до одного. М. П.)

Славянскій съѣздъ въ Москвѣ 1867 г. и искаженіе славянскаго дѣла шовинизмомъ нашихъ газетъ. (Сиб. Вѣд. 1867, при 285, 287, 325.

Славянское литературное обозрѣніе (Галичане, Чехи, Славянцы, Сербы) Сиб. Вѣд. 1868, при 102, 105, 117, 145, 153.

1870.

Вопросъ объ историческомъ значеніи римской имперіи в Тацитѣ. — Магістерска диссертация 1869 р. Науч. 1870 у Київ.

Духовное господство. („Знаніе“ після 1870 р. Перша голова: „Церковъ и государство въ римской имперіи“ не пропущена цензурою і погибла в пет. цензурно-ред. архивах).

Малоросія въ ея словесности. Вѣст. Европы, 1870, Июль).

1871.

Изъ Германіи (Письма въ редакцію Сиб. Вѣдомостей) 1871, при 178, 179 Пѣцше: М. Дейде М. П-ч значить той самий заг. 1871-72 і додає: о вѣнскомъ печатні и славянствѣ въ федеральное министерство Гогенварта.

1872.

Восточная политика Германіи и обрусеніе (Вѣстникъ Европы, 1872, Февраль, Мартъ, Апрель, Май) Пѣцше: М. Тольк. Амазія д. Сромачица у „Правдѣ“ 1872, чч. III—VIII. п. з. Украинское общество в авіаку з сѣднью політійкою Пруссіи і обрусеніямъ західного краю.

Письма русина-федералиста о галицкихъ и австрославянскихъ дѣлахъ вообще. Сиб. Вѣд. 1872—73 гг.

1873.

Дмитро Ивановичъ Каченовскій (некролог „Правда“ 1873, 3. Пѣцше: Д.

Il movimento letterario ruteno in Russia e Galizia (1798—1872) Rivista Europea, 1873, 1—2 і особно (8° ст. 1—44). Firenze 1873. Пѣцше: Ukraine. Revue de V. Навроцкого у „Правдѣ“ 1873, ч. 7, 10, 14, 15.

La littérature ruthène („La République Française“, 1873, 523, 16 Avril). Ваніться, его статі.

Литературное движеніе въ Галиціи (Вѣстникъ Европы, 1873, Августъ, Сентябрь чи Септябрь, Октябрь).

Литература росейска, великоруска, украинска і галицка („Правда“, 1873, чч. 4—6), 16—21. Далі: 1874, чч. 1—9. Статя вийшла і особно брошурою у Львові.

Положеніе и задачи науки древней исторіи (Лекція при началѣ курса всеобщей исторіи въ Кіевскомъ университетѣ въ 1873—1874 году) (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1873, часть CLXXV, отд. 2), 8°, ст. 154—181.

Русскіе въ Галиціи („Вѣстникъ Европы“, 1873, Январі, Февраль).

Рѣчь М. П. Драгоманова (Зап. Юго. Отд. Г. Обл. I, 1873, ст. 68—77. Про М. Максимовича).

VIII

Святковане роковин Шевченка в „русько-мощество“ (в Цюриху). Російські студенти. (Правда 1873, 13). Підпис М.

1874.

Археологічний з'їзд у Києві („Правда“ 1874, 19 Підпис: Українець).

Борьба за духовную власть и свободу общества в XVI—XVII столѣтіях (Отечественная Записка 1874, т. ССХVIII, отд. I, ст. 445—494; т. ССХIX, отд. I, ст. 75—134) За повним підписом.

Историческія пісні малорусскаго народа. Съ объясненіями Ва. Антоновича и М. Драгоманова. Т. I. Киев. 1874, 8°, ст. I—XXIV+1—336. Т. II. 1875. Рецензія: Епистола critica. VI. Por. Z. Consiglieri Pedroso. Porto, 1881, 8°, ст. 1—5.

В статях вольдорних, початих Іст. піснями, М. П.-ч держаться широкого порівнявчого методу а цілю відбитися до жерел певної Історії і прослідити сі дороги в національній відміні.

М. Максимовичъ, его дит. и общественное значеніе (В. Европа 1874, місяць?) Подав Ом. Огоновский в Іст. л. р.

Народныя нарѣчія и мѣстный элементъ въ образованіи (Вѣстникъ Европы, 1874, Августъ).

Наши славянскіе благотворительныя учрежденія. Представители славянскихъ благотворительныхъ комитетовъ во время археологическ. съѣзда въ Киевѣ. Спб. Вѣд. 1874 г. Ревюе у Правді 1874, 15 п. а. Російска критика російскаго добродичкована славянам і Членів слав. благот. комитетів і Гадичане в часі арх. з. у К.

Отголосокъ рыцарской поэзіи въ русскихъ народныхъ пѣсняхъ. (Записки Югозап. Отд. II. Р. Геогр. Общества. Т. II. Киевъ, 1874).

Очерки новейшей литературы малорусскаго нарѣчія М. То-чона (Вѣстникъ Европы, 1874, Сентябрь, ст. 73—114). Було напечатано з поміткою „Продолженіе будетъ“, та після того, як була надрукована і подана до цензури друга частина статі, цензор не тільки переперекнув усю другу частину, але й велів вирізати частину першу, котра так і не побачила світa.

IX

Др. Иван Франко. — Чи се не та сама статя, котру далі подає М. П.-ч п. а. Десятъ дѣтъ украинской бездѣтретности, при чому додає, що ідеї сі проведені після того на ничому матеріалі, в статі его: Новокельское и пров. движеніе во Франціи?

Палатинскій хомякъ въ Римѣ по раскопкамъ (1847—1872) (Поэв. К. О. Полевичу) (Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія, 1874, Часть СЛXVIX, отд. 2), 8°, ст. 221—259, з рисунками.

Т. Г. Шевченко. (Певка, 1874, 8; так твердить сам М. П.-ч. у рукописних списках своїх творів. — а ж бачив між паперами его, 1895 р., статю під повним заг. у 37 ир. П. с того ж року. Не бачивши 8 ир. П., не могу сказати, хто а нає номінає. Стата у 37 ир. без підпису.

1875.

Андріяніада. Текст до комічної опери під сям заг., про кievські відомини, по рос. Коло половини 70-х рр. Пенсачатий.

Вибіаграеицескія назвістія и замѣтки о литературѣ и наукѣ у чеховъ, поляковъ, сербовъ, хорватовъ и болгаръ (К. Тел. 1875).

Вибіаграфію с К. Тел. подаю по списку М. П.-ча. Видушки Кіевлянина* и польскіихъ газетъ о малорусскомъ сепаратизмѣ (Перепечатка въ К. Тел. 1875) Київ 1875.

Гадичкиа отношенія Киевск. отд. Славянскаго благотворит. комитета (К. Тел. 1875, 62). Ватаг у Правді 1875, 13.

Десятъ дѣтъ украинской литературы (Вѣстникъ Европы, 1875, Сентябрь, Октябрь) Стата виріана цензурою.

Европ. и поляки въ югозападномъ краѣ (Вѣстникъ Европы, 1875, Июль).

З поводу банкета министра гр. Толстого, в Киевѣ (В. Европа, 1875, 12)

З поводу герцогининскаго повстанія (Кіевск. Тел. 1875).

Исторія Возсоединенія Руси Кузіна. Увага в Кіевск. Тел. 1875.

Къ вопросу о сѣдѣхъ великорусскаго богатирскаго зноса въ Малороссіи

(Письмо кь О. Маллеру). Древняя и Новая Россія", 1875, X, 9, ст. 91—96.)

Малорусское литературное движение в 1874 г. (К. Тел. 1875, нр. 2)

Надежды и разочаранія вь западномъ славянствѣ (по поводу жалобъ газеты „Застава“ на русскую политику). К. Тел. 1875, 69.

Народныя нарѣчія и ѣстный элементъ вь обученіи (статья Др-ва іего жинки Людміи Михайловни). В. Евр. 1875, Августъ.)

Неисправимые (украинскіе хлопоманы) К. Тел. 1875, 90.

Новозельское и провансальское движеніе во Франціи (В. Европы. 1875, Августъ, Сентябрь).

Про добу кельтійскихъ мов дав. в его Чудацкихъ Думахъ, 1892.

Новый университетъ на нашей границѣ (вѣ Буковинѣ) и нестойкое поведеніе австро-русскихъ депутатовъ. (К. Тел. 1875, нр. 2)

Письмо вь редакцію „Друга“ (Другъ письмо для белетристики и науки, надвѣяемое обществомъ Академической Кружокъ“, за годъ 1875. Львів, вел. 8°, ст. 265—270. Підпис: Українець. Листъ перекладений із рос. на рутенске.)

Польскій вопросъ вь Познани и у насъ (Кіевскій Телеграфъ 1875, 18, 19, 72.)

Польскому большинству галицкаго сойма (К. Тел. 1875, 52).

Поминки Шевченка вь Вѣнѣ и Львовѣ (К. Тел. 1875, нр. 2)

Проекторъ М. Драгомановъ. Правда, 1875, 23. Про Обставини відставки — очевидно, дані від самого М. П-ча.

Русскія студентскія общества вь Вѣнѣ (Недѣля, 1875, 12).

Славянское и русское значеніе Шевченка (К. Тел. 1875, 65)

Узость стремленій польскихъ подпунктовъ вь Галициѣ (К. Тел. 1875, 74)

Церковь и государство вь началѣ среднихъ вѣковъ („Знаніе“, 1875).

1876.

Антрактъ вь исторіи Українофильства (1863—1872) „Правда“ 1876 чч. 12—16. Помітка. 1873 р.

Ліпень. Редакція „Правда“ держала статью в портфелі чотиря рока!

Второе письмо вь редакцію „Друга“. Украинщина или Рутенщина? (Другъ, Письмо литературнѣ. Рочникъ. III. 1876, 4°, Ч. 5, ст. 77—80. Підпис: Українець (М. Драгомановъ).)

Третье письмо Украинца вь редакцію „Друга“ тамже, ч. 13, ст. 201—203, ч. 14—15, ст. 222—228.

Галицкое - русское писменство. Михайла Драгоманова. Львів, 1876. 3 друк. ім. Шевченка. Бел. 8°, ст. 1—38. Сеє перепечатка переднього слова до Повістей Федьковича, з переінами й додатками автора.

Назъ русской общественной жизни. (Вступ до „Огравленнаго дьякона“ Г. Иванова) Другъ, 1876, чч. 14 и 15, ст. 116.

Изученіе народной словесности вь Великой и Малой Руси (Карпаты 1876, 18, 19, 21).

Къ вопросу объ „секудлярнѣ“ литературы и о стодичной печати и провинціи. („Молва“, 1876, 36, 2 карткі печати) на новимъ підписом.

Lex Jusserovicia и галицкіи адвокаты си. (Другъ, 1876, ст. 253—255). Безъ підпису.

Малорусскія народныя преданія и рассказы. Сводъ М. Драгоманова. Кіевъ, 1876, 8°, ст. 1—XV+1—434.

Повісті Осипа Федьковича. 3 переднімъ словомъ про галицкое - русское писменство Мих. Драгоманова. Ціна 1 руб. сер. Кіевъ. Типогр. М. П. Франца, 1876, 8°, ст. 1—LXV+1—95. Цензура помітка: К 30-го адріяні 1875 г.

По вопросу о малорусской литературѣ (Панславизмъ, Панрусизмъ и Панмалорусизмъ) Вѣна 1876.

Про богатство та бѣдность. Розмова перва. Ціна 1/2 крайварів. 1876. Бел. 32°, ст. 1—30. Печ. у Женевѣ. Праца С. Подольського, Др-овъ тільки виправив єї для печати и видав.

Про украинскыхъ Козаків, Татар та Турків. Зложивъ М. Драгомановъ. Кіевъ Типокарня В. И. Даниленко Рокъ Божого 1876. 16°, ст. 1—69. В паперяхъ небжжача є переробка сеї брошури и з. Про волянихъ козаків украинскыхъ та вельоде турецьку. Первий текстъ подлинной воєси, тільки встановило чимало. Се зроблено М. П-чемъ заразъ після позви брошури в К.

Редакция „Слова“ — скончив (Другъ, 1876, ст. 244. Без підпису. Др-ов написав був: Р. Слова і скончив).

Russische Nivellirungspolitik („Neue freie Presse“, 1876, 19 Juli Nr. 4273 Про указ 1876 р. Без підпису. Ветун і друга стаття тут же не др-ва).

Турки внутрішніє и вивішніє. Письмо въ издавлю „Новаго Времени“ М. Драгоманова. Женева, 1876, 8^я, ст. 1—30. Переклад сербский.

Чистое дѣло требуетъ чистыхъ средствъ. (Молва. Газета политическая, общественная и литературная“. Годъ I, 1876, № 41, 10 Октября. Статя написана як переклада, за починя підписом і займає цілий лист (увесь пр. у 2^я листа). Переклад болгарский, сербский.

1877.

Дѣтубійство современное русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московскихъ социалістовъ. Изданіе редакціи Украинскаго сборника „Громада“ (Община) Ж. 1877, 8^я, ст. 1—16.

Вольности Війська Запорозькогого. Статя в „Громаді“, друкована, та не пущена у світ. Її є 2 листи веч. (ст. 30—56) Мала ити у П. т. „Громади“.

Внутреннее работно и война за освобождение. М. Драгоманова. Genève—Bale—Lyon. H. Georg, Libraire-Ed. 1877. Мала 8^я, ст. 1—34. Переклади: польский у крак. Szasie і особно брошурою, сербский, нім. и нити у „Die Wage“, Wochenschrift von Dr. Guido Weiss, Berlin, 1877, 40.

За заграничнихъ журналівъ про послѣдній видання українскій (Другъ, 1877, ч. 5, ст. 78—79. Без підпису. Очевидно, редакція вставила кілька слів похваля виданим др-ва.

Les paysans russo-ukrainiens sous les libéraux hongrois (Le Travailleur“, Женева, 1877, 1, 4).

Матеріали для малоруской исторіи въ италянскихъ архивахъ. (Другъ, 1877, ч. 1, ст. 14—16). Підпис: М.

Народні школи на Україні серед життєва і письменства в Россіі. 3 видання „Громада“ Prix: 3 francs. Genève-Bale-Lyon. H. Georg, Libraire-Ed. 1877, 8, ст. 1—152.

Обиднаймося (Листъ въ редакцію „Правди“) Другъ, 1877, ч. 1, ст. 12—14; ч. 2, ст. 23—31. Підпис: Українець.

Передньє слово (то Івни. „Славянскій Громади“) статя про Сербія з. Де Сербія живуть тепер і де жиє і Болгарскіху. Обов печатати, та не пущені у світ 8^я, ст. 1—16 дрібною писма. Слав. „Громада“ не вигоріла. В загалі, не все оповіщено на сорочках „Громади“, що вийде, вийшло.

По мьлка хорватского профессора, не поправлена русскимъ (Другъ, 1877, ч. 3 і 4, ст. 40).

Пронашчи час. Українці під московськимъ царствомъ (1654—1876). Ся статя була почалась друкувати у П. т. „Громади“ (було надруковано 3^я листа) та М. П-ч чомусь остановив сі.

Про те, як наша земля стала не наша. Женева, 1877.

Про хаборобетство. Розмова третя. Як де земля поділена і як би треба їїи держати. Липський. 1877, М. 8^я, ст. 1 і 176. Се праця С. Подолинскогого, др-ов тілько виправив сі для печаті і видав. Печатана в Женеві. „Липський“ покладено для відходу отой австр. поліції.

Ученая экспедиція въ юго западній край. Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русский край, снаряженной Имп. Р. Геор. Обществомъ. Югозап. Отдѣлъ. Матеріали и изслѣдованія, собранныя Д. Чи. П. Чубицкимъ, въ семи томахъ. (В Европѣ, 1877, мартъ, ст. 85—109) Підпис. М. Т-овъ.

1878.

До чего довоезависе? М. Драгоманова Ж. 1878, 32^я, ст. 1—26. Помітка: 7 сент. 1878. Перепечатана в тайній петерб. друкарні н. а. Результати посѣдней вояни, тогож року.

Громада. Українська збірка, вперядкована Михайломъ Драгомановимъ. Передньє Слово. (М. Драгоманова) Женева. Печатана „Громади“, 1878, 8^я, ст. 1-101.

В і томі — програма: показ старихъ змагань українців до волі політичної, соціальної і духовної. Відношення між соціалістичнимъ і соціальнимъ рухомъ на Україні. Коначні цілі обох, але вартісті і перехіднихъ, мововиннихъ (шарлативнихъ) змін у теперішньому стані. Потреба осілої спеціальної праці українських соціалістів серед народу (а не самого лише „ходженія в народі“). Український соціалізм не партія, а громада, — то б то що українські соціалісти, мінші спеціально наукою, мусти помагати народові в усіхъ его потребахъ і в тойже час нести его до соціалістичного Ідеалу.

Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. № 2. Вісник про Україну 1876—1877. Женева. Печать. „Громади“ 1878. 8^е, стр. 1—583. Заголовки: Од впорядка чика. Вісті з України. Життя по селам. І. Здрісто. Багатрі і біди. 1. Подя землі. 2. У наймах 3. Мошенства панів та підпанків. II. Начальство. І. Крестьянское начальство. 2. Царское начальство. 3. Зевство. III. Темота. Народні школи. Україна і центри (зміст). Євстафія І. Бібліографія) I—III. Одновіді Впорядка чика.

В статі „Україна і центри“ показано, як по всім краям Росії падає позитивний дух в міру того як росла централізація і як тепер неможлив поступ Росії без пробудження духа країної автономії.

La littérature oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Rapport présenté au Congrès littéraire de Paris (1878) par Michel Dragomanov. Genève, 1878. 8^е, стр. 1—42. Пом. 1^еer juin 1878. Переклади: український (у „Правді“ 1878, 18-23) і озброєно брошурою в „Добрій Бібліотеці“ Ів. Франка; сербський, італійський, пенсавський. Перероблена і доповнена в La let. di una paz. lreba, див. р. 1880.

Листок Громади. № 1 (Більше по вишлю) Женева 1878, впорядчик М. Драгоманов, 8^е, 1—24. Містить: Статю М. Др-ча „Коли битись, то не миритись“; Новини“.

1879.

Громада. Українська збірка, впорядкована Михайлом Драгомановим. № 4 Женева. Печать. „Роботника“ і „Громади“ 1879. 8^е, стр. 1—3-2. Додаток од впорядка (До Бірк. мошенства*): Хати російської і української печаті про мужицьке життя. Уваги впорядка чика (до статі С. — а про Шевч.) Шевченко, українці і соціалізм. М. Драгоманов. Грунт, книжка та „присятевстві“ М. Драгоманова. Спомини помершого товариша, Зубку-Кодреану. М. Д. Відькині земський рух в Черніговщині. М. Д. Героїська самооборона соціалістів в Київі М. Д. Книгарські звістки: Федералізм і соціалізм в Окітанії. Польський демократ про українство і соціалізм. Українське письменство в „Історія славянських літератур“ Пилипа і Спасовича М. Д. Отновіді і замітки: Українська „Громада“ і

„націоналізація соціалізма“ по У т. „Вперед“.

Що про львівських народців і соціалізм в Галичині (з поводу брехні „Руського Сіона“ і „Газети школярів“). З університетського життя в Київі, (Помилка брошури „Марговеке движение студентов киевского университета въ 1878 р.“ Брехня генерала Антоновича). Ми і „Набат“ (Чому і як ми говоримо про „Набат“). Д. Молчанов-Друтв в редакції „органа руських революціонерів“ Прямі набатської ісеітінції. Добролюбів і Шергог. Отатина рада „Набату“ М. Драгоманова. На увагу товаришам і землякам української і польської мови. Впорядка чика „Громади“.

В статі „Шевченко, українці і соціалізм“ окрім пробі історичного — а не догматичного — погляду на Шевченка, показано ріжницю Шевченкового українсьобіства від сучасного європейського соціалізму і в той же час ріжницю сего соціалізму від „народництва“ московського (Вакуїніум, Лавріану і т. п.) і українського. Подібно європейським соціал-демократам автор вказує на корінь соціалізму в городських класах, але не дивиться а погордою на селян і показує можливість і коному потребу притатити їх до городського і фабричного соціального руху.

За что старика обидѣли и кто его обижает? (Размышления по дѣлу Тренова) (Изъ „Общины“, XX-го. 3 и 4), 8^е, стр. 1—8. Женева, 1879. Impr. de „Rabotnik“.

Ми і „Набат“ (в „Громаді“ т. IV.) 8^е, стр. 373—381. Ж. 1879. Найбільше про Молчанова).

Українська „Громада“ вь рецензії в Стефановича. („Община. Соціально-революційне обговоріє“ 1878, Ноябрь і Декабрь, 8 и 9. Статя помічена: 2) Февралі 1879). Тут же й рецензія Стефановича).

1880.

A Opinion publique des peuples civilisées! (Другий листок у 8^е, стр. 1—4 по поводу перших агентів на царя Александра II, підписаний 13 ма емігрантами між ними й Др-вом, та написаний ним) Женева, Impr. Pfeiffer 1879 або 1880.

Было бы болото, а черти будут! (Изъ „Общего Дѣла“, № 35) Женева, 1880. 8^е, стр. 1—16.

Внимание социалистов изъ Россіи. Женева, 1880. Листок у 8°, ст. 1—4

Галицько-русское общественное движение (петерб. Дѣло 1880).

Der kleinrussische Internationalismus (Jahrbuch für Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik. Von Bernstein, Zürich, 1880).

I contadini russo-ukraniani sotto i liberali ungheresi (Rivista Internazionale del Socialismo Milano 1880, 1).

La letteratura di una nazione plebea (Rivista Internazionale del Socialismo, Milano, 1880, 4) Се е перепробка з Lit. okuz. дия 1878.

La Russie d'Europe (Nouvelle Géographie Universelle. La terre et les hommes. Par Elisée Reclus Paris, Hachette, 1880. Vol. 8°, ст. 277—918). Дру у належить майже вся статистична, етнографічна і політична частина. Призвано Режю дия, також ст. 919.

Les nations de l'Europe Orientale et le socialisme internationale (Revue Socialiste, 1880).

От группы социалстов-евреев. Женева 1880. Листок у в. 8°, ст. 1—8. Тут зовсім Дру-ска тільки рекомендація проекту „Вольной Еврейской Типографии“, ст. 6—7.

Письмо В. Г. Вѣлижского къ Н. В. Гоголю. Съ предисловіемъ М. Драгоманова. Изданіе редакціи украинскаго сборника „Громада“. Женева типографія „Роботника“ и „Громады“. 1880, 8°, ст. 1—XX+1—10.

Політичні думки в нових українських піснях (у „Славянськѣмъ Альманыху“ в Відні, 1880. Стати сконєскована).

Русскимъ писателямъ въ день открытія памятника А. С. Пушкину 26 мая 1880 г. Листок у 8°, по другимъ боці которо переклад того самого по фр. Женева.

Соловья баснями не кормить. Письмо къ генералу Лорису-Меликову М. Драгоманова. 8°, ст. 1—8. Помітка: Женева, 4 марта, 1880 г.

Терроризмъ и свобода и уральи и коро-ва. Огвѣтъ на огвѣтъ „Голоса“ М. Драгоманова, 8°, ст. 1—16. Помітка: Жев. 3 июня 1880 г.

1881.

Громада. Українська часопись, впорядкована М. Драгомановимъ, М. Павликомъ і С. Подоїнськимъ. Рік

У. Число 1. Женева 1881: Програма (найбільше Подого), Вістєки з України: І. Україна Росейська; Мужичькі бунти і письменні бунтарі в 1880 р.; Публичні збори Русенин у Львові; Робітничий рух за границею; нові соціалістичні часописи і з'їзди в Гаврї і їх уваги; справи вбори у французьких робітників.

Число 2. Наука з попередніх оповідань (Аниа й Паракса Павлик); Польокам громадинцам в Россїї.

(Вільно тої Громади не вишло).

Естєвєнними областї и пропаганда соціалїзма на плебейскихъ языкахъ Восточной Европы. (Вільна Спїлка — Вольный Союзъ, Вєвєстроковїй додаток до „Громады“. N. 1, 1881, 8°, ст. 1—8. В. Ся. вишов усього тільки сей один пр.).

Le tyranicide en Russie et l'action de l'Europe Occidentale. Par M. Dragomanov. Genève, 1881, Impr. de „Rabotnik“ et „Hromada“. 8°, ст. 1—16. Докладно обговорєно А. Де Губернатиом у стати и а. Basegna delle letterature straniere, в Rivista Europea 1881, а також у і прї а 1882 газети Der Baltische Fédéralist. Женева.

Лист до літературного конгрєса у Відні 1881 р., противъ заборони укр. літератури по указу 1876 р. виданий по фр., підписаний М. Драгомановимъ і М. Павликомъ писаний Дру-имъ. У „Вольномъ Слово“ 1881, пр. 9, за 22 сєнт. (4 окт.) поміщено переклад рос.

Літературно-політичєскїя партїї въ Галиції (Петерб. Дѣло“, 1881, ноябрь).

Миколо Іванович Костомаров. Очеркъ житєвнєний. (Спїт. Ізвєстроана літературно-політично-наукова часопис. Львів, 1881, 4° ч. 1. ст. 15—17, ч. 2, ст. 29—31. Підпис: М. Д.)

Нові українські пієни про громадські справи (1764—1880). М. Драгоманова. Женева. Початля „Роботника“ і „Громады“. 1881 8°, ст. 1—132. Рєвєнїя Леже в „Revue Critique d'histoire et de littérature, 1881, 47.

Открытое письмо М. П. Драгоманова въ редакцію „Московскихъ Вѣдомостей“ (В. Слово, 1881, 9. Без заголовка (заголовка дані пієлз того, сеїбно.)

Письмо въ редакцію „Вольнаго Слова“ польскою типографією і отвітъ на него г. Драгоманова (В. Слово, 1881, 18) Без заголовка.

Про багатство да бѣдность. Переклад з українського. Жаньєва. Друкарня „Роботника“ і „Громади“, 1881, 16¹, ст. 1—32 На окладці в саїді „Од видавцов книжки“, м. і такє: „Толькі тагда багатство і бѣдность шчасне і замѣниціа ровностию між людьми, каки бѣднїе люди вьсуду напаяуді аткузи. Ідѣе цїе шьршица иьрровности. А дѣя то треба, шгоб наука пра багатство да бѣдность праивѣдываѣа разом на вьсех мѡвах бѣдних людьѣе.“ (Слово Дра-ва).

Херсонская Земская Управа и Галицкій Земскій Комитетъ (Увага, В. Слово, 1881, 20; підпис: М. Д.

Что такое украинское филство? („Русское Богатство“, 1881, Ноябрь, ст. 93—126) Підпис: М. Петрич.

1882.

„Валтійскій федералістъ“ Полит. безц дн-бер. мѣс. вид.“ (В Слово, 1882, 44)

„Батьківщина“ объ арестахъ въ Галиціи (В. Слово, 1882, 28) Підпис: М. Д.

Безцеремонность г. Каткова и его лже-свидѣтелей (В. Слово, 1882, 42).

Библиографія. Гете и Шекспиръ въ переводѣ на украинскій языкъ. (В. Слово, 1882, 31) Без підпису.

Война съ памятью о Шевченкѣ. (В. Слово, 1882, 46) Переклад укр. „Світлі“, 1882, Львів, 20, 21.

Всеобщій переолохъ въ Галиціи. (В. Слово, 1882, 26).

Г. Галаганъ — дядюху. (В. Слово, 1882, 24. Підпис: М. Д.)

Германство на Востоку и Московщина на Западѣ. (В. Слово, 1882, 30, 31).

Громада. Українська збірка, вьрѣдкована М. Драгомановим. № 5 Женева. Печатьна „Громади“, 1882, 8¹, ст. 1—271: Од вьрѣдчика; Заїстки з України: Од вьрѣдчика. Житѣа по селах: І. Здирство (Добавка до П г. Гр.) П. Темнота: А) Навчители: 1) Школи, 2) Церква, 3) Судн. В) Тезни людє: Ш. Усьєе лихо вьсуді. IV. Марнї надїї: А) Вьсєаки В) Мрїї. V. Пробн новєтаньїа і товариських по-

рѣдкїв; Козакїи спомннї і громадскї потреби в Кубаньчїннї; Украинскїи громадскї перед польскимъ социализмомъ і польскимъ патриотизмомъ; Украинскїи сельные в несопокіи роки (1880—1882); Спомнн помершого товарища, Володимира Павровького.

Дїонисій Ш Санкт-Петербургскій и Платонъ П Московскій (царь Алексѣ III и Иванъ С. Аксаков) Сравнительно-историческая игра приволья. (В. Слово 1882, 27 і особно Жєн. 1882, 16¹, ст. 1—47.

Еврейскій вопросъ на Украинѣ. (В. Слово, 1882, 41, 45).

Изь вопросовъ текущей жизни. I. Круговой побѣгъ украинцевъ отъ вьры отцевъ. II. Еврейскій вопросъ въ славянскомъ кружкѣ въ Лондонѣ. III. По поводу изгнания П. Л. Лаврова изъ Франціи. (В. Слово, 1882, 28).

Изь централизованной страны (Франціи) В. Слово, 1882, 38. Підпис: М. Д.

Историческая Польша и великорусскія демократїи (Вольное Слово, ежемѣсячное изданіе Женева 1881, при 3—21, і особно Женева, 1882 маленька 8¹, ст. 1—511+1+1—VIII (оглавленїа). Виданє переизданно і допощено автором.

Какъ позволительно обращаться съ собою Русини (В. Слово, 1882, 47) Без підпису.

Къ біографїи А. И. Желябова. (В. Слово, 1882, 39 40) і особно Ж. 1882, тамже, ст. 1 48.

Литературно-политическіе замѣтки. I. Новыя русскїи статьи по польскому вопросу. (В. Слово 1882, 21 122) II. Абсолютизмъ и капитализмъ. (у Россїи) тамже, ир. 24) III. Языкы, колѣнскє оладнєє Святѣишииъ Синодомъ (тамже 26). IV. Швейцарскій день въ Австрїи и Россїи (тамже, 32).

Литературно-политическіе отрывки Le Revolté. Общєидельныхъ конспираторовъ и революціонеровъ. (В. Слово, 1882, 49) II. Вѣднєнскїе самодержцї; III. Эническїи характеръ крестьянскихъ мечтанїй. IV. Козакскїи традиции на Украинѣ

У. Страх украинського сепаратизма. там же, 50).

Литературно-общественное движение въ Галиціи (Петерб., Дьво*, 1882, окт.) Підпис: Турець.

М. А. Бакунінъ оправдъ и нравственности въ революціи (В. Слово, 1882, 26) Підпис: М. Д.

Marija Maty Lisowska. Wirszy Tarasa Szweczenka z uwahami M. Drahomanowa. Zewna, 1882. 16*, ст. I—VII+1—66 (Уваги 41—66).

„Народная Воля“ о централизаціи революціонной борьбы въ Россіи (В. Слово, 1882, 37, 38) і особно Ж. 1882, мала 8*, ст. 1—32. Нравственности и мужество въ обываніяхъ въ циніонствъ (Вольное Слово, 1882, 22).

Ничто о чистотъ средствъ. По поводу новаго завяленія Исполнительнаго Комитета. (Вольное Слово, 1882, 21).

Обязательность энергии (В. Слово, 1882, 34), Передова, без заголовка.

Отвѣтъ г. Драгоманова на письмо г. Лимаповскаго въ „Общій Дѣль“ (В. Слово, 1882, 23).

Новости изъ Австрійской Украины (В. Слово, 1882, 32).

Новый урокъ судьбы галицкимъ украиноязкамъ (В. Слово 1882, 47).

Польская цензура и московское безстыдство (В. Слово, 1882, 41). Без підпису.

Проектъ солидарной демонстраціи Русинивъ и Поляковъ (В. Слово, 1882, 33) Підпис: М. Д.

Процессъ, постигшиій во всѣхъ отношеніяхъ (В. Слово, 1882, 43). Пре моск. процесъ у Львові.

Пьянство, искусство и свобода. (В. Слово, 1882, 33). Підпис: М. Д. Пер. укр. „Світъ“ 1882, Львів, 18 і 19.

Русскій кулакъ и болгарская свобода (В. Слово 1882, 42).

Среди галицкой сумятицы I. „Сзав“ и „Діло“. II. Кого слушать. III. Саетеринъ сенсео. IV. Прямая и косвенная ложь (про р. соц. проп. в Гал.) В. Слово, 1882, 30, підпис: М. Д.

Студенческой манифестъ (В. Слово, 1882, 33. Увага написана Др-вим. Без підпису.

Учащаяся молодежь и политическая агитація (В. Слово, 1882, 50). Передова, без заголовка. I брошуркою, з повним заг.

Учащаяся молодежь и политическая агитація (Отдѣльный оттискъ изъ „Вольна. Слова“ №. 50). Женева, Impr. de La Parole Libre, 8*, ст. 1—8, 1882.

Эмигранты и революціонныя дѣйствія въ Россіи (Вольное Слово, 1882, 23, Підпис: М. Д.

1883.

Динамитно-анархическая эпидемія и самоубиженіе. I, II. Передові В. Слова, 1883, 58, 59.

Изъ бумагъ редакціи „Колокола“ (В. Слово, 1883, 54—56, 59—62. Листи Бакуніна, Громеки і т. и до Герцена з увагами Др-ва).

Календаръ „Народной Воли“ на 1883 годъ (Рецензія. В. Слово, 1883, 61—62) Без підпису.

Конституція и народъ. Передова В. Слова 1883, 53. Без підпису.

Мирный и умѣренный элементъ въ русскомъ социализмѣ — революціонномъ движеніи. Передова В. Слова 1883, 61—62. Без підпису.

Московскіе славянофилы и самодержавіе. Передова В. Слова, 1883, 60. Без підпису.

Отъ новаго редактора. В. Слово, 1883, 52. (Др-ов став ред В. Слова з 1883 і видав при 52—62 газети, котра нумерувалася без переміни з 1881 р., так що сі випило всего на всего 62 при).

Политичні пісні українського народу XVIII—XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Частина перша. Родзи першій. (Конецъ козацтва) Женева, 1883, 8*, ст. I—LX+1—137.

Толдыте и отверзается I, II. Передові В. Слова 1883, 56, 57. Без підпису.

Университетская автономія и циніонической произволъ. Передова В. Слова 1883 55. Без підпису.

1884.

Вольный Союзъ — Вильна Спілка. Опытъ украинской политико-соціальной программы. Сводъ и объясненія М. Драгоманова. Изданіе русское. Женева,

типографія „Громада“, 1884, 8°, ст. 1—111. Ніжче нічого видане не вийшло.

Письмо въ Павлѣтїяхъ Славъ Благотворительнаго Общества коло 1884.

1885.

До суду земляків (Листок у вел 8°, ст. 1—4, виданий у Женеві по поводу листа Тургенєва до Дрва, напечатаного в „Зорі“ 185, 21. Листок напечатаний в самій квітні 1885, або в самій початку 1886)

Листъ П. С. Тургенєва про галицькорускї справи, (Зоря 1885, 21).

Марія. Поема Т. Гр. Шевченка. Съ переднїмъ словомъ и замѣчанїями М. Драгоманова. Переводъ съ украинскаго. Женева. Типографія „Громада“ 1885. Мала 8°, ст. I VIII+1—47 (На обложкѣ рїч про популяризацію релїг. критики для народу).

Письмо П. П. Костомарова къ издателью „Колокола“. Съ предисловіемъ М. Драгоманова. Изданіе „Громады“, Женева, 1885, 8°, ст. I-X+1-14.

Політичні пісні українського народу XVIII-XIX ст. З увагами М. Драгоманова. Четверта частина. Розділ другий. Женева, 1885, 8° I-XII+1-226.

1886.

25-letni rokownicy smerty Szewczenka a halucki nadowci (Prasa“, 1886, 3—4 і особня відбитка контою автора, 8° ст. 1—4. Докладніше про справу див. статю П. К. Тарасъ Шевченко а Русъ галицька (Nauk. dod. do wpr. Przeglądu Tygodniowego, kwiecień).

Галицько-руське общество енное движение (Пет. Дзю, 1886).

Z powodu „Mariji“, poematu Szewczenki. (List do Redakcji) („Przegląd Społeczny“, Львів, 1887, 8°, ст. 144—150. Помітка: Ю Ірса 1886)

Наканунъ новыхъ смуть. Женева, 1886, 8°, ст. 1—54. Резюме і критика В. W. Z. у Przeglądzie Społecznym 1887, II, ст. 150—155.

1887.

Ізъ исторїи вѣрши на Украинѣ. Критичный вырвокъ М. Драгоманова. (Ватра. Літературный зборникъ. Выдавъ Василь Лукчикъ. Коштовъ „Р. Касина

въ Стрыю“ — а заходомъ издавца. Въ Стрыю, 1887. Вел. 8°, ст. 122—129.

Kosaken (Ersch-Gruber, A. Encykl. d. W. u. K. Zweite Section, XXXIX, 4, ст. 126—137 1887.

Про віча. Злодійки вкупі Д. В. і П. К. Виданъ Г. Р. Молодикъ, Коштовъ 5 кр. а. в. Львів, 1857. З друкарні Тов. ім. Шевченка, 16°, ст. 1—64. Др-ву належать тільки ст. 4—9, 22—27 і план. Ренту писавъ М. Павликъ. Брошура сконфіскована. Вона була видана контою гурту молодіжї гал. р.

W Redakcji „Przeglądu Społecznego“ (Prz. Sp. Львів, 1887, Maj). Про першій укр. соц. брошури.

1888.

Légendes pieuses des Bulgares, traduites par Mlle Lydia Dragomanova et annotées par M. Dragomanov („Mélusine“, 1888, XX, 9—10, 12). Переврано печатати.

Науковий метод в етнографїї (Ревенція „Етнографія Славянщини. Написавъ О. Стодолскій. — Товариш. Письмо літературно науков. ч. I. Львів, 1888, 8°, ст. 15—30. Статя була написана для „Kwartalnika historycznego“. Заголовокъ вїй дава редакція „Товариш“.

Програма „Правди“ 1888, вип. I. Львів, Вел. 8°, ст. 1—13. Статю відісали: Видавництво „Правди“. Не Др-ка тільки друга увага на ст. 4 про руєкихъ номіи і суїрїи.

Смїх і горе! (Товариш, 1888 I, Ст. 66—72).

1889.

Австро-руські спомини (1867—1877) М. Драгоманова (Літ. наук. бібліот. Ки 2 Ч. I, 1889, 16°, ст. 1—47, ч. II, 1889 ст. 49—150; ч. III і IV 1890, ст. 151—330; ч. V, 1891, ст. 331—456).

Въ справѣ відноєнїя Украинцїв до російскої літератури (Зоря, 1889, від 8. Підпис: Чудакъ. Высочайшая резолюція о проєктахъ о земскихъ начальникахъ гр. Дм. Толстого („Свободная Россія“, 1889, Апрель, Нро. 2).

Земскій либерализмъ въ Россїи (1858—1883) („Свободная Россія“, 1889, Февраль, Нро. I. Женева)

И. С. Тургенєвъ і політическая агитація въ Россїи въ 1862 году (Письма И. С. Тургенєва къ А. Н. Герцену съ замѣчанїями М. Драгоманова („Свободная Россія“, 1889, Май, Нро. 3).

Къ вопросу о національностяхъ въ Россіи По поводу замѣтки „Kurjer Lwowski“) („Свободная Россія“ 1889, Апрель, № 2). Статейка безъ підпису.

La question de la liberté religieuse en Russie (Revue Internationale, Рим, 1889, 25 янв.)

Либерализмъ и земство въ Россіи. I. Земскій либерализмъ въ Россіи (1858—1888). 2. Самоуправленіе, мѣстное самоуправленіе и независимый судъ. М. Драгомановъ. (Отдѣльный оттискъ изъ 1-го №о „Свободной Россіи“). Genève, H. Georg, Libraire-Éditeur, 1889. 8°, стр. 1—64. Польскій переклад першої статіи вийшов заходомъ і накладомъ Ів. Франка відбиткомъ із Kurjer Lwowski 1889 и т. Z dziejów liberalizmu w Rosji. Др-ов помістивъ тут „Dodatek do przekładu polskiego“, (стр. 81—8) Переклад сербскій, болгарскій („Земскі либерализмъ въ Россіи (Съ предисловіемъ на автора къъъ болгарскій прѣводъ) (Въ „Мысль“, рік? кн 3—5).

Самодержавіе, мѣстное самоуправленіе и независимый судъ („Свободная Россія“, 1889, Февраль, №о. 1).

Славянскі сказанія за пожертвуваніе себѣ ственно дѣте. Отъ. Мик Драгомановъ. (Принятано изъ кн. I отъ „Сборникъ за народни умоворенія, наука и книжнина“ издаванъ отъ Министерството на Народното Просвѣщеніе) Софія, Държавна Печатница 1889 4°, стр. 1—32.

Ще на тему: „Хто виненъ“ (Зоря, 1889, 4, стр. 65—68. Підпис: Чудак.

1890.

Австро-рускі Спомины. Див. 1889.

В справѣ взаємини між Русинами и Польками (Лист до бракъ „Ак. Громадъ“, написаний по поводу свѣтовиданія 29-тихъ роковинъ Шевченка у Кракові. „Народъ“, 1890, шр. 1).

Жива Старина. Період. над. і т. д. Вып. I. Спб. 1890. I. XII, 130 34, 42, 24. (Рецензія) 4°, стр. 1—8. Із болг. Сб. якъ више, Софія.

Листочки до вѣнка на могилу Шевченка. В XXX роковини его смерти. Львів 1890, накладъ Ів. Франка. Др-ва тутъ отіе статейки (стр. 3—23): I. До історіі аресту Шевченка в 1859 р. II. Французскій переклад „Катерини“. III. Носей Шевченка в народнихъ устгах.

На увагу українолюбцимъ у Россіи. (По поводу выступія „Правди“ противъ Великорусіи) („Народъ“, 1890, 10)

Наука теологічна в західній Европі (Лит. наукъ бібліотека, кн. 5. Накл. Ів. Франка). Львів, 1890, 16, стр. 1—38.

Неопагічна політика (противъ „новой ери“). „Народъ“ 1890 шр. 24 і 1891 шр. 1, 2, 3).

Одновѣдь рецензентови „Дѣла“ на III и IV випуски мѣхъ „Австро-рускіхъ споминівъ“ (Дієтъ въ редакцію „Дѣла“). „Дѣло“ 1890, чч. 144, 146, 150. „Дѣло“ не напечатало і половини сеі відповіді. Рента у мене

Славянскі сказанія за рожденіею и Константина Великий. Отъ М. Драгоманова (Отдѣльнъ отвѣтъ изъ кн. II отъ Сборникъ за народни умоворенія, наука и книжнина, издаванъ отъ Министерството на Народното Просвѣщеніе). Софія, Държавна Печатница 1890. 4°, стр. 1—53 + 1—41. Помітка: 6 Апрель 1890 Софія.

1891.

Бібліографія. (Handbuch der Staatswissenschaften von Conrad; Howell The conflicts of capital and labour. „Народъ“ 1891, 9) Adams — La Confédération Suisse. Rambert — Les Alpes Suisses. (Народ, 1891, 10—12) Макс. Коваленско: Tableau des origines et de l'évolution de la propriété. Modern customs and ancient laws of Russia („Народ“, 1891, 13 і 14; Г. Нарі — Manuel d'ancien français (Нар. 1891, 15 і 16.

Для починаючихъ фольклористів на Україні. („Народъ“ 1891, 15 і 16)

Замѣтка для культурної публіки „Правди“ („Народъ“ 1891, 15 і 16).

Жива Старина. Період. наданіе отдѣленія этнографіи имп. Русскаго Геогр. общества подъ ред. предѣвателя въ отд. згн. В. П. Ламанскаго. Вып. II. и III. (Рецензія) Помітка. Софія 5 Декември, 1891. Бол. Сб.

Інтереси польского панства и Правдискі вѣстникъ (статя з підписомъ „Редація“) „Народъ“ 1891, 8)

Костомаровъ і ситуація на Україні („Народъ“ 1891, 15 і 16.

Les origines bouddhistes du Dit de l'Empereur Constant (В I Congrès international des folkloristes) у Лондоні 1891.

Малі замітки й запити про сучасні справи („Народ“ 1891, при 2, 8) з підписом „Редакція“.

Над чорним морем. Повість Ів. Левіцького. (Критика) „Народ“ 1891, 22.

Народна Рада в Турції й справа союзу наших партій (стаття подана як редакційна). „Народ“ 1891, 17 і 18.

На увагу українодолюбим у Росії (стаття в справі радикалів, з підписом: Редакція й головні сотрудники Народа). „Народ“ 1891, 8.

Перші рутенства (без підпису „Народ“ 1891, пр. 2).

Почесний вихід з вузької церковности („Народ“ 1891, 19).

Про комерс з Бояном у Відні (Підпис: Українець) „Народ“ 1891, 17 і 18, (про гал. р. музику і противенство нар. моні).

Russian police, home et foreign („Free Russia“, 1891, 1—3).

Славянські варіанти на една евангелска легенда. Отъ Мих. Драгомановъ. 4^е, ст. 1—13. Соція, з болг. Сборника, як вище.

Славянські прѣбравки на Единовата история. Отъ М. Драгомановъ. 4. 1—115. Помітка: г. Соція, Ноемврий 1891 г. Із болг. Сборника як вище.

Сліні проводирі (про „Зоря“ 1891 р.) „Народ“, 1891, 20 і 21.

The Russian diplomatic note to Bulgaria („Free Russia“, 1891, 4).

Штуудари в Росії й крокодиальські сльози в Галичині (статейка без підпису) „Народ“, 10 і 12.

Увагідо Квєстіонару для П. зйїзду руско-українських радикалів („Народ“ 1891, 19)

Українська штуудари й мудрагея і нашої хати („Народ“ 1891, 2).

Українцєви, що боронив угоду (статейка як редакційна) „Народ“ 1891, 15 і 16.

Університетське свято в Лозанні (стаття без підпису) „Народ“ 1891, 13 і 14.

Чудацькі думки (Листи на увагу мудрим зводим через редакцію „Народа“) „Народ“ 1891, при 7—14, 17 і 18, 20—24.

1892.

Австро рускі спомини (1875 рік і мій обїїад австрійської Руєї) „Народ“ 1892, 2, 4, 5—12, 15—18. Дав. 1889.

Віра в громадскі справи. Написав М. Драгоманов. Ціна 2 кр. (Бібліотека „Хлібороба“ ч. 3) Коломия 1892. Мала 8, ст. 1—14. Редакція „Хлібороба“ пропустила, в самім початку стат., слова про те, що єй редакція безвірні. Стаття була перше нап. у „Хліборобі“.

Іван Вікляк, Доктор евангелський. Написав М. Драгоманов. Видала Редакція Народа контом автора. Львів, 1892, 16^е, ст. 1—16. Помітка: (23 Марця, 1892). Бронюра сповіскована.

Мѣтєконскому дописувателю Иравди (Народ, 1892, 1).

Исправда — не просвіта (про книжочку В. Чайченка „Гр. Кєйтка“, видану „Прєсвітю“) Народ 1892, 19—21, 24.

Новоєрєкї овочї з усеукраїнського чоґлиду. „Народ“ 1892, 13 і 14.

Письма К. Дм. Кавєдина и Ив. С. Тургєнева къ А. Ив. Герцену. Съ объяснитєльными примѣчаніями М. Драгоманова. Жєнева. Украинская Типография. 1892, 8^е, ст. 1—XII+1—227.

„Исправда“ за місяць червень 1892 „Народ“ 1892, 15 і 16.

Исправация М. І. Костомарова в „Исправді“ (Народ 1892, 13 і 14).

Руска читанка для высшихъ клєсє школьє середнихъ. Ол. Барвінського. Критика „Народ“ 1892, 13 і 14.

Studi sul socialismo contemporaneo. Il socialismo cattolico, di Fr. Nitti. „Народ“ 1892, 15—18.

„Словєсност“ замієць політики (про програму „Нар. Ради“) Народ, 1892, 13 і 14.

Шістьєст років Швейцарської Спїлки (1291—1891). Написав Михайло Драгоманов. Видала редакція „Народа“. Львів, 1892, 16^е, ст. 1—33.

Чудацькі думки про українську національну справу. Нависав Михайло Драгоманов. Друге видане. Накладом Івана Франка. Львів, 1892. Мала 8, ст 1—294 тексту і 297—303 „Показачка змісту“, зробленого Ів. Франком.

1893.

Беллетристика „Зорі“ (Народ*, 1893, 21).
Два голоси в „Правді“ і гріх „Прогресу“ перед Українцями, без підпису Народ, 1893, 19 і 20.
Де точно там являється (Народ 1893, 8, 9) про відносини Українців до цензури.

Для відомости д. Вартовому (без підпису. Народ, 1893, 18).

Довгі уха новіцієри. Замітка для російських Українців. („Народ“, 1893, 18).

Думка про руский університет у Львові („Народ“ 1893, 6). Статя без підпису.

Відова до руских етнографів (Хлібороб, 1893, 19).

В Росії і у нас („Хлібороб“, 1893, 19) Без підпису.

В справі розвитку української літератури (Відповіді д. Вартовому. „Буквина“, 1893, 20—22, 24—25).

В справі церковній у Галичині. I. („Народ“ 1893, 1).

Євангелська віра в старій Англії. Нависав М. Драгоманов. Женева, Українська Друкарня 1893. 8°, ст. 1—16.

Галицько-руське літературно-общественное движение К. Арабаджина (Реценсія) Народ 1893, 9 і 10.

Забільжжя врху Славянскитъ религиозно-етически легенди. П. Дуалстического миротворение. Отъ М. Драгомановъ. (Отдѣленъ отпечаткъ отъ „Сборникъ за Нар. Умотворения“, книга X.) София, Държавна печатница 1893. 4°, ст. 1—66. Додано 9 карти.

Заниси Товариства ім. Шевченка. Т. I. („Народ“ 1893, 14, 17, 18). Т. II. („Народ“, 1893, 19 і 20).

З поводу реценсій на статью д. Арабаджина (Народ, 1893, 23—24, ст. 324—5).

З поводу сномів д. Невестюка (підпис: „Українець“. Народ, 1893, 18).

Интерес газетно-русской литературы, за подписом: М. Гордиченко. („Народ“ 1893, 10, 12 і 13, 14, 16). До сего й статейка „Прогреси до д. Кошовского (Народ, 1893, 17).

Листи на Наддніпрянську Україну (Народ, 1893, 15—22, 1894, 1, 2).

Найгірший ворог наш (необразованність. Народ 1893, 17).

Наша полеміка. (без підпису. Народ, 1893, 18).

Наука від практики західних соціалістів (Народ, 1893, 15).

Нова українська програма („Profession de foi молодых Украинців. Статейка без підпису. Народ, 1893, 10).

Нові брехні в „Правді“ (без підпису. Народ 1893, 18).

Параллели по обох боках Збруча (Народ, 1893, 19 і 20, 23 і 24).

Політика і економічні справи (без підпису. Народ, 1893, 21).

Початок „Українсько-руської Академії Наук“ (Народ, 1893, 11. Статейка без підпису).

Про Братство Християнців або Баптистів на Україні. Нависав Михайло Драгоманов, бувший учитель у Вишньому Учлищі в Києві. Коломия, 1893. Заходом М. Павлика. Мала 8°, ст. 1—21. Статя була перше печ. у „Хліб“ 1892, 21—22, 23—24 і 1893, 1.

Розумний примір. („Народ“ 1893, 5. Про вживанє фр. соціалістами мужицких мов. Статейка з підписом Ред.)

Слівце з поводу „Profession de foi молодых Украинців“ („Народ“ 1893, 23 і 24)

Слівце про цівізм у літературі (Народ, 1893, 17).

Совістність „Правди“ („Народ“, 1893, 17).

Соняний Промінь. Повість Василя Чайченка (Реценсія) „Народ“ 1893, 7, 8.

Соціаліний рух і селіне („Народ“ 1893, 18).

Світлиця, що вважа себе Бліном. („Народ“ 1893, 12 і 13. З поводу некролога Карпенського-Возка).

Твори Василя Чайченка. Критичний огляд („Народ“, 1893, 23, 23 і 24)

Українінство перед Польщею та Росією („Народ“ 1893, 3, 4).

Шевченко в чужій хаті его імені „Кобзарь Т. Шевченка“, вид. Тов. ім. Шевченка „Народ“ 1893, 10, 11, 15)
Французські селяне і соціалізм (Народ, 1893, 22).

Церковне панство а світські чоловіколюбці (Хайбороб, 1893, 4).

1894.

Валаканина Барвінського (Народ, 1894, 20).
Біблія або Старий Заповіт (Передмова до перекладу статі М. Верна) Народ, 1894, 11 і 12.

Відьми з народної літератури українсько-руської XIX віку. Для вишних клас середніх шкіл уложив Ол. Барвінський (Редюван) Народ 1894 ч.

Вплив неополітична політика! („Народ“ 1894, 5) Тут же і его точка для поширення Русини і увага про зйїзд 19 марта т. р.

В справі згоди між рускими партіями (Народ, 1894, 7 і 8).

Два учителі (К. І. Полєвич і О. Ів. Стронін).
Спомины (Народ, 1894, 11—15).

Детени проф. О. М. Огоновського (Народ, 1894, 11 і 12).

З поводу статі Л. Франка: „Шевченко героем польської революційної легенди“ (Житє і Слово, 1894, II, 159—160).

Konstantin Kawelins und Iwan Turgenjews social-politischer Briefwechsel mit Alexander Herzen. Mit Beilagen und Erläuterungen von Prof. Michail Dragomanow. Autorisirte Uebersetzung aus dem Russischen von Dr. B. Minzes. Stuttgart, 1894. Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung Nachfolger (Bibliothek Russischer Denkwürdigkeiten, herausg. von Theodor Schiemann. Vierter Band) V. 8°, ст. 1—XVI+1—232.

Лист до ш. редакції „Зорі“ (в справі Чубинського. „Зоря“ 1894, 9, ст. 216).

Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова. Видане редакції „Народа“. Коломна 1893, ст. 1—199 (Тут є й переклад із „Буковини“). Остр. помітка: Сєвія, 26 Дец. 1893.

Л. Н. Толстой. Царствє Божіє внутрі насє (Ревенія) Народ, 1893, 17, 18 (особно книжечкою Коломна, 1894, 8°, ст. 1—27. Видан. М. Павлик. Помітка: Vaucresson (коли Парижа) 18 авг. 1894.

Матеріали для історії вірши українських. Зібрав і впорядкував М. Драгоманов. („Житє і Слово“. Вістник літератури, історії і фольклору. Редактор: Іван Франко. Львів, 1894. Вол. 8°, I, ст. 36—48, 436—453; I. Вірши про речі церковні, II, 61—68, 205—216. II. Шєні про громадські справи.

Наукові методи пр. Сумцова (Житє і Слово, 1894, I, 152—153).

Наші некучі справи (Новорічна розмова а земляками) „Народ“ 1894, 4.

Непорозуміння між проф. О. М. Огоновским і его наукою (Житє і Слово, 1894, I, 478—481).

Нова аграшка а именован Шєвченка (Проект „Общества ім. поэта Шєвченка“ у Россіі) „Народ“ 1894, 5.

Оповідання про вадздрь богів. Написав М. Драгоманов. Передрук із „Хайбороба“, Коломна, 1894. Заходом М. Павлика, 16°, ст. 1—54. Помітка: I иив. 1894.

Петербурскі українськочубці („Народ“ 1894, 6).

Підновлена рутенщина (Бєсьда Мончадовского за 1893) (Народ, 1894, 3).

Політика принципіальна і політична (Народ, 1894, 11).

Протівіновієвська сатира і сектанти на Україні (Житє і Слово, 1894, II, ст. 153—155).

Prof. Dragomanow i „nihilizm“ rosyjski (Kurjer Lwowski, 1894, 11 ст. 2-9) Лист Др-на є поводу книжки Зєленського „Geneza і rozwoj nihilizmu w Rosji“.

Рай і Постул (Народ, 1894, 6—12 і особною книжкою, вид. ред. „Народа“, Коломна 1894, 16°, ст. 1—160. Тут є додаток: „Хронологічна таблиця, або часовий покаж важнищих пригод у постулу аодства“.

Розбір Думи про бурю на Чорнім Морі (Сумцова — Житє і Слово, 1894, I, 302—303).

Росія перед переминою уряду (Ревенія книжки A. Westländera Russland vor einem Regime-Wechsel) Народ, 1894, 22.

Словце філософу „Бєсьды“ (Народ, 1894, 13 і 14).

Старі потреби перед новим царем (Народ, 1894, 20) і особно п. а.

Старі потреби перед новим царем. Написав М. Драгоманов, Видане редакції „Народа“. Львів, 1894, 16°, ст. 1—8.

Старіхартії вільності. (Історичні начерки. „Житє і Слово“ 1894, I ст. 102—115, 238—258 (I. Ветуніи замітки); II 107—125, 252, 264, 451—473 (II. Середньовіччя англійські хартії). То само по болгар. и в. Старитъ хартї за свободата (Българскїи Првзледъ, Рѣчникъ I 1893, Дек. 56—71; 1894. Фебр. 59—73, Апрель (69—80), Юний, Августъ 229—232, Дек. 42—52 (рѣчникъ II). Колецъ статї не був написаний анї для Ж. і Са. анї для В. Пр.

Стеіаізація невогди („Народ“ 1894, 6)

Ще раз „Весвда“ О. А. Мончаловского. (Н. 1894, 7 і 8).

1895.

Дрібнічі писани М. П. Драгоманова (найдеі між его наперами: I. Наукова вартість. „Історїя Лит. рускої“ пров. Ом. Огоновского II. Словарь рос. укр. М. Уманца і А. Спїлкі (1893). III. Дієник Шевченка — не в оригіналі. IV. Французсько-російське женїханє. „Народ“, 1895, 17.

Відповідь Михайла Петровича Драгоманова (там, хто згадав его в час спомину его 30-літньої літ. діяльн. „Народ“, 1895, 3—4).

Відповідь М. П. Драгоманова на привітї європейських учених (Народ, 1895, 10).

В справі Угорської Русї (Народ, 1895, 11 і особно п. а в справі Угорської Русї. По смертній голос М. Драгоманова. Видав М. Павлик. Львів, 1895, 16*, ст. 1—13.

На зметів М. П. Драгоманова до Л. М. Драгоманової про Австро-Угорську Русь („Народ“ 1895, 15—16).

Матеріали і замітки до історїї житя і слова на Україні. (Житє і Слово, 1895, I). 1. Лист М. Ів. Костомарова до М. П. Драгоманова (336—339) 2. Дві шукки М. Ів. Костомарова (339—341). 3. Лист Українцї до Герцена (341—343). 4. Освітї на Україні в XVIII ст. (343) 5. До історїї української хлопоманї (344—348). 6. Дві студентські листьки а Кііва 1863 р. (348—350). 7. Народній театр на Україні (350). 8. Непевний варіант думи (350—351).

Michail Bakunin's social-politische Briefwechsel mit Alexander Iw. Herzen und Ogarjow. Mit einer biographischen Einleitung, Beilagen und

Erläuterungen von Prof. Michail Dragomanov. Autorisirte Uebersetzung aus dem Russischen von Prof. Dr. B. Minzès. Stuttgart, 1895. Тамже. Вел. 8*, ст. I—CVIII—1—420.

М. П. Драгоманов і українська молодіж (Лист кружка молодих українців до М. Драгоманова і одповідь на него. „Народ“, 1895, 15—16).

Нові варіанти кобзарських співів. Передав з замітками М. Драгоманов (Посвята Л. П. К.) П. Зашкї Порыра Мартиновича Ж. і Са. 1895, II. ст. 14—34.)

Нові слова в „Правді“. („Народ“, 1895, 11). Погляд М. П. Драгоманова на українську історію (Гро статї по поводу переписки до Куліша є Крайневским і Павлюком. „Народ“, 1895, 17).

Пора божача в тім є „Народъ“ (рецензія брош. „Порабощення Народъ“) Народ, 1895, 5.

Про волю вірш. Нанієв М. Драгоманов. Переклада а великорускої рукописї Н. С. Ж. Видав М. Павлик. Ц 15 кр. Львів, 1895. Друкарня ім. Шевченка. 8*, ст. 1—45.

„Старі хартії вільності“. Нанієв М. Драгоманов. Ціна 30 кр. Львів. Накладом Редакції „Житя і Слово“ 1895. 3 друк. Інститута Староісторїєського. Вел. 8*, ст. 1—91 Сю політичну працю М. П. на повинен мати в руках узякї Русї, що хоче політикувати.

Увага: У „Товариші“ напечатаний тільки І уступ статї „Смїх і горе“. — II і III у мене в рукописі, бо „Товариша“ більше не вийшло.

Загальні покази М. П. на про его праці.

Athenaeum (Лондон) Рецензія на праці по етнографії України.

Багато заміток, перекладів і рецензій в Melusine, Tradition, Archivio по lo studio delle tradizioni popolari.

Літературное движение в Литве. Rivista Europea 1873—76. Рецензія на праці по етнографії України.

Париж. Фольклорний конгрес 1892: резерат про українські справи.

The last menestrel of Ukraine. (Лонд. Athenaeum, про О. Вересаєв).

Фольклор. Чахлаєв монографій по фольклору в ріжних слав. виданих під ріжними псевдонімами.

Чикаго. Фольклорний конгрес у 1893: резерат про українські справи (?)

Виданя М. П-ча.

Лихі збуде. Повість. З виданья „Громада“
Женева, 1877. 8°, ст 1—85. Се е П т. „Громада“.

Шан народодлюбць. Повість. Виданья
„Громада“. Ж. 1879. 8°. ст. 1—48. (Перепечатка із
„Правди“).

Поезії Т. Гр. Шевченка, заборонені в Рос-
сії. Женева Українська Друкарня 1890 Мала 8°, ст.
1—248. (Передє сайце М. Драга).

Хиба ревуть воли як ясла повні? Ро-
ман з народнього життья П. Марного та І. Білика. Же-
лева, 1880. 8°, ст. 1—418.

Деякі поправки й додатки.

ст. 44 р. 13—14 знизу

напечатано:

повинно бути:

Із Хартківської гу-
берні

Від старших Укра-
їнців унів города
N. N.

ст. 44 р. 11—12 знизу, пропустити:

Від старших українців.

ст 46 р. 5 знизу

напечатано:

повинно бути:

перед тим

на переді Альбома

До юбилейних дарунків і адресів.

По плану юбілея, вишло неясно котрий дарунок до котрого адресу. Через те означуємо се тут.

Привіт ст.

- 52—53. Від укр. худогів
53—54. Від ст. Укр. унів. гор. N. N.
55—57. N. N.-ці
57—58. Із кievської губ.
58—59. Під мол. унів. г. N. N.
59—61. Із Хере губ.
62—63. Від ст. Укр. ун. г. N. N.
63—64. Із Бессараб. губ.
64—66. Від. мол. ун. гор. N. N.
66—67. Від гурту Українок унів. гор. N. N.
68—72. Від прихильників і ровесників.
72—74. Від унів. мол. в N. N.
76—82. Із Черн. губ.

Дарунок

- Ковторка для писани (ст. 45).
Лисенкові твори (ст. 44).
Альбом України (ст. 46).
Ящик на письменні знадоби (ст. 45—46).
Портфель на рукописі, стівний (ст. 44).
Книги (ст. 43).
Срібний якір (ст. 45).
Книги (43).
Ср бний розривний ніж (ст. 45).
Альбом видів Києва (ст. 48).
Портфель ручний (ст. 44).
Альбом картин Рїпшина (ст. 48).
Портрет Шевченка (ст. 47).

До ст. 206.

В „историческое основание“ малор. національної індивідуальности Др-ов вірив бодай на рівні с такою-ж основою великорускої індивідуальности, — і для України він домагався не волі, вибору національности“, а волі розвитку. Що він уважав Україну бодай на тільки Русю, що й Великоросію, про те ніщо й розказувати, так що Україні не конче би й вертати до „Руси“ д. Яворекого, — навіть якби Др-ов бажав був для неї політичного сепаратизму. Тоді, по такому самому праву, можна би великорускій „Прованс“ вертати до Русі — української. Ми вже й не кажемо про те, що говорить таке за Великорусь, д. Яворскому, Малорусину, претенсіонально, а що до Др-ва і неправдиво, бо як знаємо, він думав про федеративний устрій Русей. Рівнати Др-ва з Наумовичем можна хиба в сираві популярної літератури і діяльности серед простого народу, тай тут вони дуже розходили ся; в усім инчим сі діячі не допожняли себе, а виключали.

до ст. 229.

Бажав Др-ва що до російської України не були такі скромні: він хотів повної волі України в-купі з волею усеї Росії значить, не як до звільненої) хоть і розумів, що до тої волі треба йти поступово і користувати ся і теперішніми і дальшими перехідними обставинами.

До ст. 236.

На ділі сам Др-ов вдав велику вагу на людську волю і людські ідеали, а в німецькій соціалізм чи Марксізм Сачив іменно економічні хиби — котрі, по его думці, виходили з ограничености району фактичних даних, на яких Маркс побудував свої погляди. Політично, Др-ов розходився з Марксістами, як федераліст із централістами.

До ст. 260 і дд.

Україністство Др-ва було чисто культурне; еволюція его тут подана не точно, і терміни: „українофіл“, „свідомий Українець“ приложено до Др-ва по новішим поглядам мезлодих народів. Про дійсну національну еволюцію у Др-ва див. его Австро-р. Спомини, I.

До ст. 267.

Різко й енергично критикував Др-ов тих що в загалі противили ся поступови, а не тільки его власним гадкам.

До ст. 272

У Др-ова, серед „поступових думок“ колективістична теорія займала не багато місця; „поступу“ він бажав на всіх полях людського життя.

До ст. 288 і дд.

Др-ов відкрив російську літературу (поступову) зовсім не одним гал. народовцям, а і москвофілам, котрі сі до него знали ще менше ніж народовці. Галицькі москвофіли сильно виступали протів культурности рос. літератури, проповідуваної Др-вим, а і доси вони не вєпіли собі вєвоїти тої культурности. Упрямість народовців що до рос. літератури зломало зовсім не одно те, що наукові твори Др-ва були писані по рос. — вони їх не любили і не читали в оригіналі, а зрештою мали з них укр. резюме у „Правді“. Упрямість їх була зломана дійсною культурністю рос. літератури, — правда, проповідуваною найзавзятіще Др-вим — та тим, що в тій літературі вони нашли й багато інших праць українців: Куліша, Костомарова, Гоґоля і т д

До ст. 315.

Переклад віршів Гейне:

Пропанце місце у війні за волю
Я займав в'рню тридцять літ,

До юбилейних дарунків і адресів.

По плану юбілея, вийшло неясно котрий дарунок до котрого адресу. Через те означуємо се тут.

Привіт ст.	Дарунок
52—53. Від укр. худогів	Конторка для писання (ст. 45).
53—54. Від ст. Укр. унів. гор. N. N.	Лисенкові твори (ст. 44).
55—57. N. N.-ці	Альбом України (ст. 46).
57—58. Із киевської губ.	Ящик на письменні знадоби (ст. 45—46).
58—59. Під мол. унів. г. N. N.	Портфель на рукописі, стіганий (ст. 44).
59—61. Із Хере губ.	Книги (ст. 43).
62—63. Від ст. Укр. ун. г. N. N.	
63—64. Із Бессараб. губ.	Срібний якір (ст. 45).
64—66. Від. мол. ун. гор. N. N.	Книги (43).
66—67. Від гурту Українок унів. гор. N. N.	Срібний розрізний ніж (ст. 45).
68—72. Від пряхальників і ровесників.	Альбом видів Києва (ст. 48).
72—74. Від унів. мол. в N. N.	Портфель ручний (ст. 44).
76—82. Із Черн. губ.	Альбом картин Рєшпа (ст. 48).
	Портрет Шевченка (ст. 47).

До ст. 206.

В „историческое основание“ малор. національної індивідуальности Др-ов вірив бодай на рівні с такою-ж основою великорускої індивідуальности, — і для України він домагався не волі „вибору національности“, а волі розвитку. Що він уважав Україну бодай на тільки Русю, що й Великоросію, про те ніщо й розказувати, так що Україні не конче би й вертати до „Руси“ д. Яворського, — навіть якби Др-ов бажав був для неї політичного сепаратизму. Тоді, по такому самому праву, можна би великорускій „Прованс“ вертати до Руси — української. Ми вже й не кажемо про те, що говорити таке за Великорусь, д. Яворскому, Малорусину, претенсіонально, а що до Др-ва і неправдиво, бо як знаємо, він думав про федеративний устрій Русей. Рівнати Др-ва з Наумовичем можна хиба в справі популярної літератури і діяльности серед простого народу, тай тут вони дуже розходили ся; в усім инчим сі діячі не доповняли себе, а виключали.

Я боровся без надії, що побіджу,
Я знав, що здоров домів не верну.

Порожнє місце? — Рани зіяють,
Один паде, другі наступають,
Та я паду непобіджений, і моє руже
Не зломилося, — тільки зломилося моє серце.

2,000 1880

2500

2,500,000

